

Дуже добре

Олександр Копиленко

КНИГА ПЕРША

1

Мати взяла два чемодани і пішла з дому. Кіру запевнили, що мати поїхала на курорт. Тільки дивно: батько не проводжав, а баба жалісно дивилася на онуку і витирала сльози. Батько не приходив додому цілу ніч і весь наступний день, а день був вихідний. Батько не наважувався поговорити з Кірою.

Це було ніби вчора, хоч сталося два роки тому, в такий, як сьогодні, веселий осінній день, коли вже почалися заняття в школі.

Два роки тому... Тоді Кірі йшов дванадцятий рік, вона не все могла зрозуміти і спокійно пішла в школу. У дворі до неї зразу підбіг Марко Бубир і сказав:

— Ага, тепер твоя мама вже не твоя мама, а моя... Переїхала до нас.

— Моя мама у Крим на курорт поїхала, у тебе, напевно, якась інша мама! — ображено крикнула Кіра.

— Ну, піди сама подивися! Твоя мама тепер житиме у нас, тітка Ліда мені все розказала... Звуть її Ганна Дмитрівна.

Кіра нічого не відповіла Маркові, повернулась і побігла. Від тяжкої образи стало так боляче, немов її несправедливо покарали... Мати може робити, що їй завгодно, і жити там, де їй краще, але чому батьки їй нічого не сказали? Думають, Кіра маленька? Замовчують, ніби це їй не стосується! Гаразд, значить, вона зайва і нікому не потрібна. Тоді можна й додому не йти!

Збентеження гнало Кіру по вулицях. З далеких небесних верховин насували присмерки. З дворів і будинків вилазили чорні підозрілі тіні...

Аж ось здалека йдуть червоноармійці, і гучно грає оркестр. Кіра намагається йти з ними в ногу. Пройшла кілька кварталів під музику і раптом відчула в собі рішучість. Стомлені ноги привели додому. Вирішила Кіра не розмовляти з батьком — нехай знає!

З такою думкою зайшла в кімнату і помітила розгубленість батька та баби. Сумне, насторожене батькове обличчя зблідло.

Не сказавши жодного слова, Кіра пішла в свій куток. Несподівано стало жаль батька. Він завжди так радо її зустрічав, а тепер зникнув.

Баба не наважувалася підійти до онуки.

Кіра сіла за стіл і розкрила книжку, повернувшись спиною до батька. Вона не помічала в книжці літер і лише удавала, що читає дуже уважно. Батько підійшов і поклав свою велику руку дочці на голову. Кіра гірко заплакала. В цю хвилину відчувала себе самотньою, осиротілою і безпорадною, як метелик, затиснутий пальцями.

— Чому ви мені нічого не сказали? — підняла Кіра залите слізьми обличчя. — Я все розумію, а ви ховаєтесь від мене. Я не хочу так жити!..

Заплакала розпачливо, зовсім не по-дитячому. Намагалася пересилити сльози, а

вони душили їй горло. Звичайно, Кіра сказала неправду. Вона хоч і розуміла, що її мати стала Марковою, але їй тяжко було залишитися без матері, без теплоти її рук і ласки, ще без чогось, чого зараз не можна й пригадати. Взагалі без матері!..

Максим Семенович стояв над нею і не міг знайти заспокійливих слів. Дивився, як підстрибують, здригаються вузькі сухі Кірині плечі. І, зрештою, вперше заговорив з дочкою серйозно, по-дружньому, як з дорослою. Це вплинуло. Кіра відчула і батьків сором перед нею, і його горе.

Великий, кремезний, суворий чоловік стояв біля неї, теж безпомічний і розгублений. Схопилася з стільця і повисла батькові на шию:

— Татку, більше не буду плакати! Ніколи... Це я так... Треба було сказати мені все. А то Марко каже, що мама вже не моя.

Максим Семенович здригнувся, немов від несподіваного удару. Похмуро впали волохаті брови на запалі очі.

Сів на диван і посадив біля себе дочку. Задеренчали пружини і засичала слизька клейонка. Максим Семенович важко обіперся спиною і замислено дивився в стелю. Кіра поклала батькові на голову руку, погладила його й сказала цілком серйозно!

— Мені подобається, що ти лисий...

Батько посміхнувся:

— В тебе дивний смак, мені це не дуже подобається.

— Знаєш що, татку? Тепер мені можна підстригти коси, а тобі поголити вуса. Давай?

— Ні, не треба. Нехай у мене вуса будуть, а коси теж обрізати не слід, вони в тебе хороші. Бабуся їх дуже любить.

Завжди батько глузував з її "хвостиків" і сперечався з Ганною Дмитрівною та бабою, які не дозволяли Кірі обрізати коси. Чому ж не можна постригтись, коли немає матері? Цього Кіра ніяк не могла зрозуміти й досі...

Кучерявий кінчик коси нагадував ніжну, золоту пухнасту квітку. Замислившись, Максим Семенович гладив нею себе по щоці. Кіра притиснулася до батька, і він тихо розповідав їй про своє життя, про війну з білими, про бій під Павлоградом. Два дні йшла боротьба за місто. Білих таки прогнали. Вони тікали з дивовижною швидкістю.

В Павлограді Максим зостався лікувати рану, яку дістав в останньому бою. Видужуючи, познайомився з Ганною Дмитрівною. Їй тоді було вісімнадцять років. Одружилися, і через місяць він поїхав добивати білих, а Ганну Дмитрівну залишив у батьків. Там і народилася Кіра. Червона Армія перемогла всяких панів, вигнала їх з нашої землі — повернувся Максим Семенович, переїхали в центр. Понад дванадцять років прожили вкупі...

...Чому це все раптом згадалося? Вперше за два роки постали перед Кіриними очима всі подробиці того дивного дня... Ага, з самого ранку Кірі так кортить хоч на хвилинку побачитись з матір'ю. Хоч глянути на неї! Ні, не на хвилинку! Довше хочеться поговорити. Коли б мати зараз була тут... Треба з нею цілком одверто поговорити... А про що? Минуло ж два роки...

Перший час Кіра ходила до матері частіше і розповідала все, все. Мати слухала дуже уважно, намагалась жартувати, частувала цукерками. Згодом бачилися рідше, а останній час Кіра давно вже не бачила матері. Влітку була в піонерському таборі, потім все не було часу піти... Нарешті, мати прийшла сама і приходила вже кілька разів. Розмовляли про різні дрібниці. Мати уважно розглядала кімнату, привітно зверталася до баби, інколи насторожено питала Кіру про батька і, замислившись, надовго замовкала. Щоразу Кірі здавалось — мати говорить не те, що треба. Найголовнішого не наважиться сказати. Кірі здається — матері нема з ким поговорити одверто, розкрити свою душу.

Лише тепер Кіра стала помічати, що мати змарніла. А сьогодні чомусь стало жаль її. Може, тому і з'явилося непереборне бажання побачити матір, поговорити з нею зовсім не так, як вони розмовляли досі. Вони повинні розповісти одна одній щось дуже важливе, значне, надзвичайне. Невже мати думає, що Кіра маленька дівчинка? Ах, коли б зараз мати була тут!

Може, написати їй листа?

Кіра глянула на папір, що лежав під рукою. Весь аркушик списано словами — мама, мамонька, мамуська... Порахувала, непомітно написала слово мати в різних варіаціях двадцять вісім разів.

Кіра перечитала пошепки всі ці слова, ніжно й тихо, немов кликала сюди матір. Навіть озирнулася на двері, та ніхто не з'явився на її заклик.

Вже час збиратися в школу, але Кіра саме зараз відчула несподівану самотність. Ніколи такого не було! Чомусь батько не подзвонив. Невже забув? Цього з ним ніколи не траплялось. Раз Кіра не бачилася з ним увечері і сьогодні проспала вранці — значить, повинен подзвонити. До нього ж дзвонити марна річ, бо ніколи не застанеш у кабінеті.

Раптом задзвонив телефон. Кіра схопилася, і стілець поїхав по підлозі. Вона вибігла в другу кімнату. Схопила трубку і, не питаючи, хто говорить, просто крикнула:

— Татку, любий, здоров!

— Здоров. Тобі, здається, пора вже в школу, чи ти забула?

— Ти мене перевіряєш, татку?

— Звичайно, якщо запізнишся, впіймаю і запишу...

— Зараз піду. Не турбуйся, не спізнюсь, про змагання пам'ятаю, і можеш бути певним, що перемога буде моя, вельмишановний Максиме Семеновичу... Як хороше, що ти подзвонив. Я сиділа і думала, і зовсім, зовсім розкисла.

— Ти розкисла? Які думки гнітять твою буйну голову?

— Любий товаришу Коваль, про це дуже довго треба говорити, а по-друге...

Кіра замовкла і показала язика — ледве не лизнула трубку. Швидко обернулася до стіни, бо на порозі з'явилась баба.

— Чому ж ти замовкла? Алло!

— Слухаю. Замовкла, бо показала тобі язика!

Мов грім заgrimів у трубку — засміявся батько. Обіцяв бути рано дома і ще порадив

швиденько вирушати в школу.

— Добре! Приходь сьогодні раніше, я тебе знову обіграю в шахи, або підемо в кіно і я тобі щось цікаве розкажу. Татку, ти такий любий і розумний, що подзвонив. Ось слухай, оце я тебе поцілувала, почув?

Кіра цмокнула повітря, батько засміявся, і трубка лягла на дві блискучі вилки.

Баба, Одарка Іванівна, почала дорікати онуку за таке поводження з батьком — показує язика! Потім, заспокоївшись, запропонувала поснідати і надіти панчохи, бо надворі холодно...

Туман заволік вікно. Над покрівлями будинків осінні хмари нап'яли сизий намет. В тумані сплуталися дерева, автомобілі широкими грудьми пробивали собі шлях.

— Бабусю, я вас люблю, але зараз поспішаю. Їсти я не хочу, панчіх надівати не буду... Не хвилюйтесь, а зрозумійте мене. Я сказала хлопцям, що не дуже мерзну і можу ходити без панчіх. Нещасні мерзляки, такі як Марко Бубир та інші, не повірили, ще й глузують. І ми засперечались. Я пообіцяла ходити без панчіх, доки не випаде перший сніг. Я повинна перемогти хлопців! Розумієте мене, бабусю?

Баба вдала, що перелякалася, аж зморшки розправилися на її обличчі. Хвилину ніби не могла й слова вимовити, а за цей час Кіра схопила свій портфель, засунула туди книжки, по-хвацькому набакир наділа берет, одягла коротеньке пальто.

Одарка Іванівна, дружина славного Коваля Семена Микитовича, знала, що перебалакати свою онуку вона ніколи не спроможеться. Кіру баба любить — так любить, ніби ця дитина є частка її власного серця, серця старої, понівеченої життям людини. Здається бабі — в цій дівчині відчувається завзяття роду Ковалів, почесного роду молотобійців. Три покоління були ковалями, коптилися в кузнях. Максим тільки тепер директор, а замолоду він був ковалем, після революції — начальником ковальського цеху великого заводу. Старий Семен ніколи не бачив такого заводу. Вбили... А який же здоровий був! Залізо гнув, як лозу, підкови ламав, як цурку. А десь пішов з повстанцями — на далекому фронті геройську смерть прийняв. Панська куля голову пробила. Старий Семен у кінноті начальником був. Разом з Будьонним на білих ходили. Лист є у Одарки Іванівни — сам командир Будьонний написав про героя-молотобійця Семена Коваля. Написав, щоб не плакала баба, а гордо жила й пам'ятала, що чоловік її за світову революцію голову поклав і діло, за яке вмер старий Коваль,— діло те невмируще.

Одарка Іванівна і ходить рівно, навіть не сутулиться. Хоч без чоловіка лишилася, зате синів викохала. З Максимом строго розмовляє. Хто ж його вчитиме, коли батька немає?

З цією козою, з онукою, тільки не зговоришся. Говори не говори,— нічим не зарадиш, коли захоче Кіра по-своєму зробити. От не слухає і все.

Спробувала Одарка Іванівна знову дорікати Кірі, що без панчіх іде в таку погоду. Кіра ніжно обняла бабу:

— Бабусю, ви ж заслужена бабуся республіки, зрозумійте мене, я повинна хлопцям довести, що вони нещасні мерзляки. Я засперечалась,— значить, до снігу ходитиму без

панчіх. Я теж хочу бути героєм!

— Господи, що ти вигадуєш?

— Господа немає, як немає зараз і часу проробити з вами це питання. Поспішаю.

Одарка Іванівна тільки й спромоглася поправити Кірі бантик у косі та поясок на пальті перекинути,— поспішаючи, Кіра цього не помітила.

— Колись діти були, гімназистки... Такі тихі та лагідні, слухняні...— сумно хитала головою баба.

Кіра зацікавилася — звідки бабуся їх знає?..

— У нашого попа дочка вчилася в гімназії, така лагідна, як її батько.

— А ви ж не вчилися? Бабусю, майте на увазі, часто паразити дуже скромні на вигляд, а шкодять здорово. Жаль, нема часу продовжити дискусію. Пішла... Ой, мало не забула! Бідний Гаврюшко, ти ображено муркотиш! Стрибай сюди, попрощаємось. Гаврюшко, раз, два, три!

Великий сірий кіт легко стрибнув на стіл. М'яко вигинаючись, повернувся боком. Мов на пружинці, крутиться кінчик хвоста. Вуси ледве тремтять, і спина хвилясто гнеться. Оксамитову пляму носа, з двома темними цяточками ніздрів, облизує вогкий рожевий язик. Гаврюшка тихо муркотить і, бавлячись, показує гострі, ніби виточені ювеліром, зуби та схожі на костяні коми кігті.

Кіра погладила kota по спині.

— Ледарю, ти, мабуть, забув уже, як миші пахнуть? Виконуєш свою програму! Говори, нахабо товста!

— Учора такого пацюка впіймав біля сарая, що я аж перелякалась,— втрутилась Одарка Іванівна.

— Пацюка впіймав? Вітаю тебе із щасливими ловами! — урочисто вклонилася Кіра котові.— Ти герой! Дай лапу! Та не дряпайся, не можеш культурно лапи подати! Я тобі білі рукавички куплю... Гаврюшко, Бубир іде! — раптом різко крикнула Кіра.

Трубою вигнувши хвоста, по-бойовому наїжачивши на спині шерсть, Гаврюшка, мов сірий метеор, підлетів угору і одним стрибком опинився під ліжком. Звідти почулося войовниче пирскання — хрипкий виклик на двобій.

Кіра аж присіла зо сміху. Це її робота — сама вимуштрувала Гаврюшку. Довго працювала, але які досягнення! Правда, батько удає, що йому не подобається така гра, а сам сміється. Надто чутливо реагує хоробрий Гаврюшка на прізвище Бубир.

— Вилазь, Гаврюшко, я жартую,— поклікала ніжно Кіра.— Нікого немає, бувай здоровий, славний мисливцю, гульвісо і дурню! Музико — марш! Бабусю, не сумуйте без мене і не турбуйтеся про мої ніжки без панчіх... Бабусенько, ну посміхніться! До побачення!..

Як ураган, Кіра вилетіла з хати, в коридорі вигукнула комусь привіт і дрібно заторохтіла по східцях.

Одарка Іванівна постояла серед кімнати, посміхнулась, похитала головою. Кіт третєся об її ногу і муркотить, ніби справді грає марш Кірі.

Залишилася баба сама на весь день. Звикла баба рано вставати. Вдосвіта вже на

ногах. Прибирає, в крамницю сходить, нагодує всіх...

Одарка Іванівна стоїть серед кімнати і посміхається... Звикла розмовляти сама з собою:

— Нашого ковальського роду, вітер — не дівчина! Породу зразу видно. Ковальська вдача, яка вдача! На горі хлопцям виросте. Колись, онуко, і я такою була. Пройду було — земля горить! Порода своє бере... Було як підеш...

Одарка Іванівна по-молодечому круто повернулася на каблуках, випросталася і... засоромилася. Озирнулася навколо. Гаврюшка дивиться на неї круглими, мов жовті гудзики, очима. Поглядає кіт і вусиками водить — посміхається.

— Ти чого дивишся? Бубир іде! Не слухаєш? І ти не слухаєш? Я тобі покажу... Таку дочку покинула мати, такого чоловіка з ковальського роду... І з ким? Бубир сподобався!

Замислено подивилася Одарка Іванівна у вікно, де швидко мчав заклопотаний день.

Гаврюшка стрибнув на диван, вмовстився зручно і почав лапою чепурити свою вродливу голову; він причесав геройські вуса. Красунь Гаврюшка дуже стежить за своєю випещеною зовнішністю.

2

Місто лежить на перехресті індустріальних шляхів України, під п'ятдесятим градусом північної широти і тридцять шостим градусом східної довготи. Навколо нього виростають нові заводи. Влітку через місто летять пекучі суховії, а взимку дмуть холодні норди і норд-ости. Нові заводи виростають щороку. На заводи приходять і нові люди.

Батько, Максим Коваль, вмів цікаво розповідати Кірі про місто і заводи. На уроці географії теж розповідали про столицю індустрії. Кіра знає не тільки заводи!.. У червоноармійців були, у пілотів, професорів і художників. А свій район Кіра вивчила, як власні кімнати. Кожен будинок, ліхтар і вивіску...

Приємно ходити по рідній землі. На вулиці завжди весело. Здається, і люди всі дуже близькі., Та людей зразу не визнаєш... Скільки їх, найрізноманітніших, проходить! От коли б можна знати, про що людина думає і куди поспішає? Які бажання, надії, турботи несуть оці тисячі людей, що поспішають вулицями? Тоді все на світі можна знати. Бо головне — це люди. Кожна людина не схожа на іншу.

Кіра пильно вдивляється в обличчя прохожого, що шкутильгає назустріч. Може, він герой і його поранено десь на польському фронті? Може, і він був у Червоній кінноті під командою товариша Будьонного, як дідусь Семен, батько та Надійна Троян? Шкода, що немає способу дізнаватися про думки людей! Ідеш собі вулицею, і кожна людина перед тобою, як сторінка з книжки... Все зрозуміло... Подивишся — ото ворог, а того даремно образили.

Все зрозуміло...

Жовте листя падає з дерев — зрозуміло. Листя робить мертві петлі в повітрі — теж зрозуміло.

До трамвая ще лишилося два квартали. Кіріну увагу привернула до себе вивіска. Досі в цій будочці працював веселий швець дядько Боря. Він завжди співав і латав Кірі

черевики.

Виявляється, дядька Борі вже немає. Навіть вивіску нову намальовано: великий примус, а поряд напис суриком: "Кустарна майстерня по ремонту примусів товариша Зар'янца".

"Дуже дотепний кустар, коли спромігся замовити таку веселу вивіску! Ремонтє примуси товариша Зар'янца! Талановито придумано! Приведу друзів, покажу. Треба спочатку подивитися на цього майстра... Може, він вигнав звідси співучого дядю Борю? Напевне, так".

Кіра рішуче ступила на хитку дошку, що правила і за поріг, і за ганок. В майстерні смерділо гасом і димом, в сутінках сидів суворий чорнявий дядько з густим і настовбурченим чубом, прокопченим димом.

Забрудненими сажею руками майстер лагодив примус. Пильно вдивлявся він в надокучливо-шумну машину, нахилився до самого вогню, ніби нюхав своїм довгим, гострим носом синю квітку, що коливалась на чорній примусній голівці.

Майстер щось наспівував собі під ніс і не звернув ніякісінької уваги на відвідувачку. Це трохи спантеличило Кіру. Вона вже озирнулася на двері, щоб миттю зникнути і втекти від цього похмурого примусного ворожбита. Та раптом примус важко зітхнув, спустивши дух, і квітка вогню померкла.

Настала цілковита тиша, неприємна і непотрібна.

— Скажіть, будь ласка, ви ремонтуєте примуси лише товаришеві Зар'янцу? — спитала Кіра і злякалася свого запитання. Треба було щось інше спитати!.. Мимоволі посунулася задки до дверей і трохи одхилила їх, щоб зручніше було вибігти.

Задимлений, гостровусий кустар насмішкувато зиркнув на дівчину і відповів байдуже, неправильно вимовою, одрубуючи кожне речення:

— Я сам Зар'янц. Навіщо свій примус ремонтувати? Чужий берем ремонтувати... Принось, ремонт дамо.

— Добре, до побачення...— Кіра відчинила двері.

— Моє шанування, панночко... Як тебе звать?

Кіра відповіла.

— Хороше ім'я. Принось примус. Новий примус буде...

— А це що лежить біля вас у кутку? — спитала Кіра і показала пальцем на старий розбитий електромотор.

— Електромотор. Кращий у світі. Продаю дешево. Купи. Зробиш собі аероплан.

— Обов'язково куплю. Тільки він старий, попсований.

— Новий у магазині. Будь ласка... Старий у нас дешево. Купи. Приходь, продам...

Мотнувши косами, що блиснули, як промені, Кіра стрибнула через хиткий поріг.

"Тікай, Кіро!" — сміючись, подумала Кіра і кинулась бігти, але за п'ять кроків спереду почула знайомий голос — рідний, близький... Кіра зупинилась і побачила матір, що йшла з Сергієм Івановичем Бубирем.

Кіра від несподіванки так розгубилась, що і не відчула, як на неї хтось налетів ззаду по інерції. Вона пішла вперед, не зводячи очей з матері.

Весь ранок сьогодні хотілося бачити матір... Хотілося, щоб мати прибрала в кімнаті на свій смак, випровадила в школу, сказала на дорогу кілька теплих повчальних слів і погрозила за жарти і смішливість. Мати не любила Кіриних жартів і запитань.

Мама!..

Вже два роки цього слова майже не вимовляють голосно в квартирі — з того дня, як Ганна Дмитрівна виїхала. Але батько так хороше ставиться до своєї колишньої дружини. Жодного поганого слова не сказав про матір! Та коли Кіра розповідала йому про зустрічі з нею, батько слухав мовчки і питав про щось інше... Помітивши це, Кіра зовсім перестала розмовляти з ним про матір. Баба недолюблює Ганни Дмитрівни і не приховує цього. А Кірі часто кортить поговорити про матір. Навіть перед Руфою, з якою вона вирішила дружити до смерті, Кірі соромно розкрити всю ніжність, яку викликає в неї слово "мати".

Тому Кіра іноді по секрету розмовляє з Гаврюшкою. Та з котом можна, це нічого! Але ніхто, ніхто в світі не повинен знати, що Кіра двічі плакала, притискаючи до грудей велику ляльку Маринку — подарунок матері на іменини, коли Кірі було чотири роки. Маринка витріщала круглі, великі, світло-блакитні очі, безпомічно розводила пухкенькими рученятками і своїм мовчанням спонукала на дальші розмови. Хоч і соромно про це згадувати, але після розмов з Маринкою Кірі ставало легше. Ніжно, лагідно і ласкаво цілувала Кіра Маринку, називала донечкою, бо самій хотілося такої ласки.

Незручно ж Кірі щоразу бігти до матері, коли без неї буває сумно! А зустрічі такі рідкі, особливо останнім часом. І взагалі розмовляти їм удвох стало важче. Мати не помітила, що Кіра вже виросла, дещо знає, багато в чому догадується і багато чого навчилася. Отже в їхніх розмовах була якась недоговореність, що спричинялась до недовір'я і суму.

Кіра любила теплі руки матері, мило молоде лице, її пестощі.

Ось зараз — підійти до матері, що йде попереду, і несподівано обняти її! Але хіба це можна зробити в присутності Бубиря? Сергій Іванович похмуро набундючиться.

— Тримайся!—підбадьорила сама себе Кіра.— Будемо спостерігати далі...

Тихо посміхнулась Кіра і пішла за ними. Мати ніби трохи сутулиться, але намагається йти рівно і гордо несе свою красиву голову в скромному капелюсі.

Кіра запримітила одразу, що мати й досі ходить у тому старенькому пальті, яке носила й три роки тому. Пальто перелицьоване, і капелюшок перероблений з старого... Значить, правду казав Марко про свого батька, що він скупий. Зайвої копійки в нього не дістанеш. Зате для себе нічого не жаліє. Взагалі дивна людина цей Бубир,— на людях, у гостях Сергій Іванович завжди веселий, дотепний. Любить випити, потанцювати, розважити всіх. А дома вічно похмурий і незадоволенні Все йому не подобається, все його нервує і все йому заважає жити. Той ходить не так, той слово невчасно сказав... Дружину лає, сина гонить, щоб і на очі не з'являвся. Старшу сестру свою Ліду, яка живе в нього, буквально тероризує.

Дивна людина! Раніше було прийде до них Бубир — повна хата сміху, жартів.

Кожному знайде ласкаве, дотепне слово, комплімент або дошкульне зауваження. Кірі навіть цукерок приносив. Спочатку Кіра думала, що Сергій Іванович тільки іноді буває сердитий. Потім здалося, що вона його нервує, відвідуючи матір. Сказала Маркові про свої спостереження. Одвертий хлопець досить безцеремонно охарактеризував батька. Виявилося, що Сергій Іванович дома завжди такий. Кіра похвастала:

— А в мене татко хороший... Ми як почнемо з ним — все летить шкереберть, а баба не знає, якому святому молитись.

Кіра не зводила з матері очей... Здається, мати трохи схудла, і пальто на ній звисає. Навіщо вона силкується йти з ним в ногу? Бубир робить такі великі кроки,— хіба поспієш?.. Мама дістає Бубирю вершечком капелюха до половини голови. Високий, як телеграфний стовп! Пальто шикарне носить і в рукавичках — ніжні руки, подумаєш! Черевики на гумовій підшві, а в мамі каблук на лівій нозі зовсім збитий.

"От коли б можна знати, про що мама думає!" Сергій Іванович сказав кілька слів і пильно подивився на матір. Чого він так на неї дивиться гордо і презирливо? О, тепер вона теж відповіла і одвернулася. Потім злякано відхилила голову.

Мати плентається, сумно похиливши голову. Голова, очевидно, обважніла від думок. А він іде твердо, оглядаючи вулицю, людей, будинки з височини своєї пихи. Шия рожева і товста, важкі плечі, загребущі довгі руки. У всій постаті — впевненість і самовдоволення.

Кірі здавалося, що сутула спина у матері, повна протесту, зараз розправиться. Мати заломить болісно руки і закричить.

Замислившись, Кіра не зводила очей з тихої постаті матері.

Підійти б, обняти за плечі і забрати з собою безпомічну маму, сказати, що Кіра помітила біль, якого не можна приховати.

Ні, мати ще образиться... А може, це помилка? Може, тільки так здається Кірі? Чому люди не вигадали способу дізнаватись на відстані про переживання дру* гої людини, щоб ніколи не помилялись!..

Ось знову Сергій Іванович нагнувся до вуха матері і говорить, задоволено посміхаючись,— йому подобаються власні дотепи.

Але мати вирвала свою руку, щось коротко сказала. Хутко пішла вперед, не звертаючи уваги ні на кого...

Боязко, ніяково Бубир озирнувся навколо себе — чи помітили прохожі цю сцену і чи немає близько знайомих? Він же охороняє свою репутацію привабливої, культурної людини. Тому намагається замазати жартом несподіваний конфлікт.

Підкреслено вишуканою, впідстрибочку, ходою Бубир наздогнав матір, цокнув каблуками і хотів знову взяти її під руку... Ледве він доторкнувся до руки, жартівливо вклонився матері і щось весело їй сказав, як вона знову вирвала руку. Крикнула йому щось образливе і кинулась до трамвая, що рушив уже після коротенької зупинки.

Незважаючи на небезпеку, мати чіплялась за людей, що нависли на східцях переповненого вагона. Хтось подав їй руку, але вона не встигла схопитись... Спіткнулась, потім швидко стрибнула на передню підніжку заднього вагона і сховалася

в дверях.

Все сталося так швидко, що Кіра не встигла побігти матері на допомогу... Минули перші хвилини переляку за матір, Кіра тихо сказала:

— Мамусько, ти мені подобаєшся... Добре стрибаєш на ходу в трамвай, ніби вчилася в кращих майстрів з нашої школи. А штраф доведеться заплатити...

Повернулась до Бубиря. Він стояв з недоброю посмішкою на обличчі, намагаючись приховати хвилювання від несподіваного вчинку матері. Щоб і цю сцену повернути на жарт, Сергій Іванович махав рукою вслід трамваєві, який вже далеченько від'їхав. Повернути голову вбік Сергій Іванович не наважувався.

Кіра швидко пройшла повз Бубиря і помітила, що в нього зблідли вуха і шия. Але вона все ж таки встигла показати йому ззаду "носа", перебігла на другий бік вулиці і стрибнула в трамвай.

Виглянула у вікно трамвая, скорчившись від сміху. Бубиря вже не було. Добре, що не помітив її. Але як він остовпів після втечі матері, ціби несподівано одержав "незадовільно" за поведінку!

3

Мати й дочка роз'їхалися в різні кінці. Кіра поспішала в школу. Ганна Дмитрівна сама не знала, куди їде. Знала тільки одно — треба негайно тікати від Бубиря. Вже багато разів про це думала.

Трамвай гарчить і брязкає залізом. Люди терпляче позирають в сірі, запітнілі вікна. Ганна Дмитрівна боїться одірвати руку від ремінного кільця, щоб безсило не схилитись на кого-небудь. Куди їхати?.. Поглянула на стрілки маленького годинника, подарованого колись Максимом, але не помітила часу... Годинник завжди нагадував їй про Максима Ковалю, до якого щоразу звертаються думки.

Хтось із пасажирів спитав Ганну Дмитрівну, чи вона виходить зараз. Протискуючись, поспішаючи, Ганна Дмитрівна вийшла з трамвая. На тротуарі спинилась. З далекого степу у провулки ліз липкий, як розведене водою молоко, туман... До Кіри! Мати зраділа — там вона знайде втіху.

Можна б і все сказати Кірі, але чи зрозуміє дитина?

Ганна Дмитрівна поспішала, майже бігла. Мерехтів мокрий брук, і ковзалися ноги... Глянула ще раз на годинник і тепер помітила стрілки. Кіра, напевне, в школі. Одарка Іванівна зустрічає завжди холодно і сухо.

Спинившись у нерішучості, Ганна Дмитрівна постояла хвилину, повернувшись і пішла додому...

Яка ненависна та квартира Бубиря! Але зараз немає нікого дома — Сергій Іванович на роботі, Марко в школі, а на Ліді можна не звертати уваги, хоч вона й робить капості за спиною. Лише недавно Ганна Дмитрівна зрозуміла, що Марка проти неї підбурювала Ліда.

З першого дня Марко зустрів Ганну Дмитрівну вороже. Свою ненависть красивий нервовий хлопець виявляв з жорстокою послідовністю. Ганна Дмитрівна не знала, чим привернути до себе хлопця. Марко дивився спідлоба і глузливо посміхався, немов

відчував її безсилля. Наважилась якось погладити його по голові — Марко здригнувся, різко сіпнув головою і крикнув:

— Не чіпайте!

В присутності батька хлопець тримався обережніше й навіть інколи називав її тіткою. Марко боявся батька, бо той ніколи не розмовляв з ним, терпів присутність покірного хлопця і за кожну малу чи велику провину бив його. Таке виховання розвивало в дитини теж жорстокість і ненависть. Марко став замкненим. Ніколи нічого не розповідав дома, завжди був похмурий і мовчазний. Зате на вулиці і в школі показав себе на всю широчінь: серед порушників дисципліни Марко був першим, хоч і мав добрі здібності і виняткову пам'ять.

Часом Ганна Дмитрівна ловила себе на тому, що вона ніби підлещується до Марка, з метою привернути його до себе, Марко в таких випадках здебільшого викривлявся і тікав. Пробувала Ганна Дмитрівна приносити йому подарунки. Марко ніколи не відмовлявся, дякував. Деякий час жили мирно, а потім знов починалося те саме, бо Ліда знаходила причину і засіб нацькувати Марка на Ганну Дмитрівну.

Дедалі ускладнялося життя Ганни Дмитрівни в новій родині. Доводилося обмірковувати кожен крок і слово. До цього вона не звикла, живучи з Ковалем. Максим Семенович часом бував різким і сухим, але одвертість його походила від простоти і щирості. Він ніколи не хитрив і не займався дріб'язковою родинною дипломатією, яку тепер зненавиділа Ганна Дмитрівна.

Перший рік життя в новій родині минув досить спокійно. Ганна Дмитрівна глибоко вірила, що з Марком вони помиряться і навіть стануть друзями, для цього треба тільки більше часу і хоча б раз одверто поговорити з хлопцем. Страшно стало їй, коли з'явилося підозріння, що Сергій Іванович з великим хистом обманує її.

Тепер частіше запише саму себе, як воно все сталося?.. Це питання буквально переслідує Ганну Дмитрівну.

З Сергієм Івановичем познайомилася випадково на вечірці у друзів. Ганна Дмитрівна привернула до себе увагу Бубиря. І він несподівано став співучасником її життя і мрій.

4

Надто слухняний став Вова. Це найбільше й стурбувало матір. Щодня по кілька разів доводилося нагадувати найменшому синові, а то й нагримати на нього, доки неохоче піде і принесе води з будки, що стоїть за квартал від будинку. А от вже днів з п'ять підряд Вова, почувши материне прохання, зразу бере відро і біжить по воду. Звичайно, і жаль посилати хлопця, та самій важкувато тягати повні відра.

Вова приніс воду, зайшов у кімнату сестри Полі, мимохідь взяв кілька акордів на піаніно і пішов у майстерню. Все робив сьогодні мимохідь. Навіть над книжками сидів неуважно. Марія Петрівна з тривогою стежила за сином.

Залишалася майже година до початку уроків, але Вова схопив книжки й побіг. Старші класи працюють У другу зміну, що починається о першій годині тридцять хвилин.

Спостережлива, розумна мати, Марія Петрівна відразу помітила зміни, що сталися з її наймолодшим сином. Вовка чогось недоговорював, ходив стривожений, нервовий. Починався, видимо, той період в житті дитини, коли між батьками й дітьми на деякий час зникає одвертість, коли діти самі намагаються вирішувати особисті справи. Марія Петрівна і Вова — дуже близькі друзі. Секретів від матері у Вови не було, бо він завжди знаходив у неї співчуття й підтримку. З самого ранку вони залишалися дома вдвох, і в них вистачало часу поговорити досхочу. Ці розмови любила Марія Петрівна. Бесіди з сином прикрашали хвилини самотності. Через жорстокі злидні провела вона восьмеро дітей, виховала, викохала. Минуле залишило їй шрами на серці і навчило боротись мовчки, зціпивши зуби. Той час давно минув, діти повиростали, найменший і останній — Вова. Радісно дивитися, як виростає хлопець, не знаючи злиднів, приємно почувати себе переможцем. Але й остання дитина виросла. У Вови з'явилися свої турботи, і він уже нікому не розкриває своїх секретів.

Нарешті, вчора Марія Петрівна не витримала й обережно спитала Вову — може, його хто образив, може, які неприємності в школі? Та хлопець відповів:

— Ні, нічого...— І сховався в майстерню.

Його справді ніхто не образив. Кіра, може, й образила, але він і не розуміє, як вона до нього ставиться. І себе ненавидить за те, що іноді про неї думає.

Вова завжди непримиренно воював з дівчатами. Тільки недавно здружився з Кірою і Руфою, трохи здружився.

З дому Вова сьогодні вибіг заздалегідь, щоб раніше прийти в школу...

Кіра перша почала часто звертатись до Вови з різними запитаннями. Запросила разом йти додому. Вова не схотів йти з нею. Вона у відповідь посміхнулася:

— Не забувай, ти староста класу і повинен всім допомагати, ага!

— А ти голова піонерзагону, допомагай собі сама і не лізь до мене! — відповів Вова і зразу пожалкував, що сказав грубо, не по-товариському.

По-справжньому Вова дружить з Аркадієм Трояном. Вони поклялися піонерською клятвою, що дружитимуть усе життя. Хлопці написали один одному обіцянку, що дружитимуть завжди, і виклали на папері пункти, обов'язкові для виконання. Там був і один секретний пункт, а саме — вони не повинні дружити з дівчатами. Це було рік тому, а зараз якось так вийшло, що Кіра Коваль і Руфа Гольдман стали близькими і незамінними в їх компанії.

Але дружба з Аркадієм і породила за останні дні тривогу у Вови. За писаною угодою хлопці мали все розповідати один одному. Не повинно бути жодної таємниці, жодної думки, якої б не знав інший... Так воно досі й було — і жили хлопці легко й просто. Мріяли про майбутнє, близьке й досяжне для них. Вова твердо вирішив бути конструктором, винахідником. Він так розповідав Аркадієві про машини, ніби збирався побудувати їх завтра. Це переважно фантастичні машини, але цілком можливі... Аркадій хотів присвятити все життя вивченню електрики. Вихвалявся, які в нього будуть лабораторії і дослідна майстерня, що їх збудує Радянська влада. Цілий завод для нього збудують!.. Недавно хлопці домовилися, що свої машини винаходитимуть разом, і

з цих розмов виникла ідея збудувати невеликий електромобіль. Ретельно взялися за роботу, прийнявши до компанії і Марка Бубиря, який досі займався авіамоделями. Але Марко цими днями почав зраджувати, зв'язався з Сашком Мостовим і з ним водиться. А Сашко — найгірший учень і перший порушник дисципліни на всю школу.

Робота над електромобілем ще більше зміцнила дружбу двох товаришів. Часом охоплювали сумніви, чи вистачить у них сил і знання довести роботу до кінця? Але дорослі обіцяли їм підтримку, особливо брат Вови Трохим і вчитель Іван Семенович Шостак.

Вова вперше наткнувся на протиріччя, вперше в житті його переслідували думки, в яких він сам не міг розібратись, а спитати було незручно. Вперше за півтора року дружби з Аркадієм Вова нічого не сказав другові про свої переживання. Та він навіть не знав, що говорити. Ну, сказати, що він, Вова, не заперечував би по-справжньому товаришувати з Кірою... Звичайно, Аркадій помітив, що його друг приховує якийсь секрет.

Кіра часто нагадувала Вові про себе запискою або глузливим дотепом. Але в її словах бриніла теплота. Та Кірі значно краще, ніж йому — вона все розповідає Руфі. У двох подруг справді не було секретів, і дівчата завжди розкривали свої думки одна одній.

Розповідала й Руфа про Аркадія Трояна, що часом дивився на неї великими, суворими очима під густими бровами. Брови зрослися над рівною, чистою лінією перенісся. Аркадій Троян немов пильно вивчав кожну її рисочку. Він дуже уважно ставився до Руфи, допомагав їй, але траплялося, що Руфа звернеться до нього з запитанням — Аркадій не відповість, повернеться і піде геть.

Тоді Руфа довго шепотить Кірі про дивну поведінку хлопця, до якого вона ставиться щиро, по-товариському.

Але вся школа знає, що Кіра, Руфа, Аркадій і Вова — нерозлучні друзі і один за одного стоять як гора. І громадські доручення у всіх їх дуже відповідальні: Кіра — голова піонерзагону, Вова — староста сьомого "А" класу, Аркадій — ланковий найкращої ланки, Руфа — член редколегії і головний художник шкільної стінгазети, яку редагує Яша Баркін.

Вова втік з дому, щоб завчасно прийти в школу, але йшов повільно. Трохи розважав гул, шум вулиці. Будинки притиснулися один до одного. Вирувало життя. Вова любив це місто — величезне, спевнене руху, любив і за те, що в ньому багато незрозумілого. Та й не тільки місто... Влітку він з батьком два тижні жив у наметі біля річки. Займалися полюванням та рибальством. В явищах природи Вова теж багато чого не розумів. Спостерігав годинами метушливих комах, тварин і не міг втямити ладу, що панував у природі... А так хотілося знати! Дещо пояснював батько, але він і сам не дуже знався в ній. Вова міг годинами лежати на пахучій траві і наодинці спостерігати вечірню зорю, тихе вмирання дня. Він любив дослухатися шовкового шелесту комишів, співу пташок і плескоту риби на полірованій поверхні ріки...

Вова певен, що техніку він значно краще знає, ніж природу. Він любить місто, де

можна щодня бути серед машин. Вова з Аркадієм знають всі кращі автомобілі міста... Ось скоро вони їздитимуть на власному електромобілі!.. Просто в школу!

А зараз, щоб дістатись до школи, Вова спинився почекати звичайного трамвая. Страшенно кортить швидше примчати в школу...

Трамвай примчав засапавшись і спинився перепочити. Люди кинулися в вагони. Вова навіть одвернувся — він почекає ще! Та ледве вагони ворухнулись, як Вова кинувся сідати на ходу.

Але не пощастило Вові поїхати. За ним хтось погнався і схопив за плече. Вова озирнувся і радісно скрикнув:

— Миколо!.. Де ти взявся? Ми думали, ти знову втік кудись.

— Як бачиш, ще тут. Навіть уже на роботі... Оце йду, дивлюсь, наш Вовка стоїть, замислений, зосереджений. Чого це ти? Не забувай, що від книжок і великого розуму люди рано старіють.— Микола засміявся з власного жарту.

— Я не боюся! — зухвало відповів Вова"

Ну, тоді думай, скільки влізе. В школу поспішаєш?

Ні, у Вови є час! Він зрадив зустрічі з братом, якого так рідко доводиться бачити. Микола не дуже любить заходити додому, бо знає, що його там не всі долюблюють. Особливо батько, славний патріарх, непримиренний Карпо Гнатович. Батько чимало вболіває з того, що син, як кажуть, не прийшовся до двору... Здається батькові, що стомили Миколу постійні мандри. Хлопцем Микола пішов у червоні партизани, потім був у Червоній Армії, але після того ніяк не нагріє собі місця. Непосидяча людина! Любить нові місця і нових людей... Миколі найбільше припадає до серця приїхати десь на голий степ, на незаймані цілинні гори й ліси і там першому всадити в землю заступ чи гострі зуби екскаватора. А п'ятирічка дає йому для цього скільки завгодно простору і можливостей! Та Миколі довелося тільки на кількох новобудовах попрацювати, а прагне він побувати всюди! Один раз на півтора-два роки появляється в рідному місті Микола і швидко зникає знову кудись, у протилежний кінець радянської землі. Талановитий слюсар, моторист і майстер на всі руки, Микола всюди потрібний, особливо там, де завжди невистачає кваліфікованих робітників. Але він ніколи не міг всидіти на одному місці — здіймалися корпуси новобудови, виростали дамби нової греблі — Микола вже думав про переліт в інші краї.

Дома Микола ніколи не живе. Після розмови з батьком, коли Карпо Гнатович нервово тер свою борідку і лаяв сина, Микола не витримав і поїхав на Дніпробуд, потім на Магнітку і більше не спинявся дома. Завжди виходило так, що Микола їхав в одне місце, а повертався з іншого. Поїхав на Магнітку, а повернувся з Хібіногорська. За два роки встиг попрацювати і там, і там. Правда, в Ленінграді затримався на кілька місяців, бо місто дуже сподобалося. В кожному місті в нього є друзі й приятелі... Яким чином Микола не скотився досі до "літунства" й ледарства,— ніхто з його багатьох родичів не може зрозуміти. А цього саме найбільше й боїться батько. Карпо Гнатович рідко згадує Миколу, називає сина перелітним птахом. Та Микола ніколи не заробляв грошей нечесними засобами і ніколи нічого не мав, крім доброї кваліфікації, здоров'я і

мускулястих рук.

Приїзд Миколи — велика радість для матері та Вовн. Старші брати й сестра Поля ставляться до Миколи з легкою іронією і теж звать його перелітним птахом. Микола завжди приїздить засмаленим на свіжому повітрі велетенських просторів, з серцем, сповненим дитячого захоплення з того, що робиться в усіх кутках країни. Микола добре знає, де що робиться, запально розповідає, як люди йдуть у наступ і примушують природу, землю віддати свої скарби.

— Ну, просто як на війні! — вигукував Микола, стискаючи кулаки у нестримному захопленні.

Мати зраділа, що знову появився Микола, бо він не має звички писати листи. Батько перші хвилини теж був радий, а потім сердито починав бурчати, коли Микола розповідав про свої пригоди й роботу, про нові місця і перемоги.

Тільки Вова щиро, без жодних сумнівів, любив Миколу. Приїзд старшого брата — справжнє свято для хлопця. Микола завжди привозив безмежну кількість нових, надзвичайних оповідань про свої мандрівки, про геройство будівників, про життя в далеких краях.

Розповідав Микола майстерно і завжди весело. Шумить глуха, дика тайга, бушує шторм північного моря, завиває пурга в безмежній тундрі, палить невмолиме сонце в гарячій пустелі, а уперті, незламні герої праці завойовують, перемагають і пустелі, і тундру, і море, і тайгу...

Звідки б не приїхав Микола — ніколи не забуває привезти подарунок найменшому братові. Ледве Микола переступає поріг після довгої відсутності, Вова вже дивиться на його руки — який подарунок тримає брат. Своїх речей Микола ніколи додому не приносив. Корзинку залишав десь у товаришів, до батьків приходив тільки в гості, на провідини, на пару годин. Ще заходив удень, коли всі на роботі, щоб сердечно погомоніти з матір'ю і зOVOю.

Чотири дні тому, увечері, як завжди несподівано, повернувся Микола після півторарічної відсутності. Як звичайно, зайшов у хату, ніби тільки вчора звідси вийшов — у високих чоботях, суконній поношеній сорочці, з обвіяним вітрами обличчям і радісно примруженими синіми дитячими очима. Зустріли Миколу дружним вигуком здивування. Прилетів перелітний птах! Вова одержав два маленькі, немов іграшкові, але міцні й зручні залізні рубанки та складаний ніж з дванадцятьма різними приладдями. Тут і ножиці, і шило, закрутка, пилочка, терпужок, вилочка і кілька різноманітних ножів.

За вечерею багато розповідав Микола про свої мандрівки й роботу.

Марія Петрівна не зводила очей із свого непосидючого сина. Вона придивлялася до кожної зморшки під очима Миколи і до сплутаного чуба, що вже рідшав між двома глибокими затоками лоба.

Карпо Гнатович слухав мовчки і раптом сердито спитав — коли вже він, батько, дочекається, що Микола працюватиме на одному місці, а не літатиме, як сорока? Микола на хвилину нахмурих брови і посмішкою заспокоїв батька.

Після цього розмова не лагодилася, мати вилаяла Карпа Гнатовича, а Микола ще посидів з півгодини й пішов... Обіцяв одному товаришеві прийти до нього на ніч.

Чотири дні не заходив Микола, і ось Вова випадково його зустрів. Радісно вчепився за руку.

— Миколо, приходь! Мама стогне потихеньку, а тато сердиті, мабуть, каються... Збираються з тобою по щирості розмовляти.

— Зайду, зайду... Батько не розуміє, що я не мала дитина... Зайду якось удень. Я думаю тут прожити до ранньої весни, а там на Маріуполь, мабуть, подамсь, на Азовське море. Металургійний комбінат будується, цікаво!.. Рибки теж половлю і на сонечку погріюсь. Зараз я вже на роботі. Місто будуємо. На голому степу, як на долоні, завод виріс і нове місто. Веселе... Оце їду матеріал вибирати...

Микола обняв меншого брата за ший і притиснув до себе. Одежа його пахла димом, фарбою, і ці запахи приємно лоскотали ніздрі Вові.

— Рости, Вовко, вчись. А мені все нема часу за книжки засісти, бо скільки цікавого в світі! — сказав Микола і зовсім іншим тоном додав: — А електромобіль, значить, збудуємо? Ось я вільніший буду, візьмемось по-ударному. Тільки ти мене не забудь покатати! Ну, біжи! Здається, твій трамвай підійшов. Привітай дома всіх.

Вова побіг до трамвая. Микола чекав, поки вагон рушив з місця. Вова ще раз крикнув, стоячи на сходах:

— Приходь!

5

У вагоні трамвая, куди сів Вова, саме розросталася скандальна сцена. Якесь скромна жінка увійшла з передньої площадки з речами і писклявим немовлям. Її хтось не пропускав.

Жінка запротестувала. Дитинча підтримало маму впертим, верескливим плачем.

Особливо не подобались речі і дитина Степаниді Севастянівні Пещері, товстій жінці, що сиділи проти Кіри і безупинно сипала словами.

До Степаниди Севастянівни, яка так захоплено лаялась, тепер зблизька придивилася Кіра. Звичайно, Степанида Севастянівна не запам'ятала її, бо перша зустріч Кіри з нею була дуже коротенька. Кірі треба було зайти до піонерки Тамари Незабудь, що змушена жити на утриманні цієї лютої жінки. Ледве Кіра наважилася переступити поріг будиночка, де вони живуть, як раптом вийшла Степанида Севастянівна, вилаяла Кіру, прогнала і перед самим носом хряпнула дверима. З того часу Кіра зрозуміла, чому така нещасна Тамара Незабудь...

Прислухався до лайки і Вова, що сів на останній зупинці. Він стояв на передній площадці і скося поглядав на Кіру.

Степанида Севастянівна замовкла. Сиділа і відсапувалася.

Кіра здалека посміхнулася Вові, помітивши його, а той зробив вигляд, ніби уважно дивиться у вікно.

Як завжди, несподівано зайшов контролер і попросив громадян показати квитки. З передньої площадки Вова почав просуватися назад, швиденько пролазити між

спресованими постатями пасажирів. Проходячи повз Кіру, він показав свої веселі гострі зуби і сказав:

— їду без квитка! — потім глянув на Степаниду Севастьянівну і ще веселіше додав: — Якщо ця тьотя так надуватиметься, вона вибухне, і тоді вагон полетить у стратосферу. Це буде останнє досягнення науки і техніки.

Хіба ж Кіра винна, що їй хотілося сміятися! Вони з Вовою зареготали голосно. Деякі пасажирів теж розвеселилися після зливи Степанидиних лайок.

Сміх раптом урвався. Вову схопив за руку громадянин, що сидів поруч із Степанидою Севастьянівною. Маленькими сухими руками впіймав хлопця і тримав з усією силою, хоч сили у нього і небагато. Вова розгублено зиркнув на окуляри чоловіка. Окуляри сидять на сухому носі і прикривають маленькі невиразного кольору оченята.

Обличчя Бориса Кириловича Пещери взагалі якесь дрібне і скоріше нагадує манекена в окулярах. Волосся прикрито вицвілою кепкою. Шия замотана шарфом, хоч надворі не холодно. Чотири довгі золоті зуби блиснули з-під дивно викроєних губів.

— Ти чого? Кого? — скрикнув Пещера.

Отямившись трохи, Вова сіпнув руку.

— Нікого й нічого... Пустіть руку!

— Почекай, почекай! А квиток у тебе є?

Коли б Вова не був у такому становищі, Кіра не витримала б — її душив сміх. Цей чудернацький дядько нагадує вдало і дотепно зроблену ляльку-автомат. Пещера автоматично рухає нижньою щелепою, ніби вона працює на шарнірах. Але тут не до сміху!

Він так цупко вчепився за руку, що не можна вирватись. Вова пожалкував, що зачепив тітку. Нехай собі дметься, вибухає, сопе, хрипить, хоч провалиться!

— Дай мені книжки, Вово! — рішуче протиснулась Кіра. Але вся трагедія в тому, що свідком цієї історії є Кіра. По-перше — соромно, а по-друге — вона обов'язково ж розляпає дівчатам!

— Не дам! Пустіть! — сердито сіпнув руку Вова.

— Ні, ні, почекай. Без квитка їдеш ще й глузуєш з чесних пасажирів... Товаришу контролер! Ось де пропадає наше народне добро. На цьому держава втрачає, що такі герої без квитків їздять. По копійці та по гривеничку весь бюджет розтягнуть.

Тепер Кіра не уявляла собі, як можна врятувати Вову. Хоч він і відмовився віддати книжки, проте шкода хлопця. Один з кращих учнів, товаришів і староста класу... І так безславно гине...

Підійшов контролер. Вова вирвав руку, поліз у кишеню і сунув квитка контролерові, а сам швидко пішов до виходу.

До школи треба їхати ще одну зупинку, але Кіра, побачивши, з яким відчаєм Вова дав свого квитка контролерові, рішуче пішла з вагона. На секунду спинилася проти Пещери і прошипіла йому в окуляри:

— Провокатор!

"Навіщо було так робити, показувати спритність перед цією дівулею з двома хвостиками на голові? Подумаєш, потрібна вона мені, як трамваєві пропелер!.. Розповідь дівчатам, а вони не дадуть жити цілий день",— дорікав сам собі Вова і швидко йшов, не помічаючи прохожих, вулиць і навіть автомобілів. Проїхала блискуча, новісінька машина, а Вова на неї і не глянув. Звичайно кожен автомобіль такої марки примушував спинятись на місці, доки машина не зникне. Всі кращі автомобілі, що є в місті, Вова з Аркадієм знають і люблять, як своїх друзів.

Тепер Вова нічого не помічав. Навіщо було це робити? Побачив Кіру, і чомусь захотілося похвалитись, що він їде "зайцем". А квиток лежав у кишені. Захотілося довести їй, що може проїхати без квитка, як це роблять інші хлопці — Сашко Мостовий, Ромка Фомін, Марко Бубир...

За такими думками не помічав Вова, що йде дуже швидко, розстебнувши теплий піджачок, недбало тримаючи за ремінець книжки. Біля якогось складу через тротуар перебіг величезний жирний пацюк. Вова погнався за ним, але пацюк сховався в нору, залишивши хвоста надворі, Вова спинився і обережно почав підкрадатись, щоб ударити пацюка по хвосту. Ще краще впіймати звіра! Чудова річ — принести в школу живого пацюка, перелякати всіх дівчат, а потім посадити в біоложку, щоб навіть головний юннат Бася-зоолог боялась заходити в кімнату.

Зоолог, безперечно, боїться пацюків і пищатиме, як миша.

Такі картини вмить промайнули в голові. Вова обережно-обережненько хотів схопити пацюка за хвіст, але проклятий шкідник, не знаючи планів Вови, повільно втягнув хвоста в нору...

— Ходім, мисливцю!

Рожева від швидкої ходи, біля Вови спинилася Кіра. Посміхнулася докірливо, а закручені золоті кінчики кіс заворушилися на плечах.

— Ти чого тут? — ніяково спитав Вова.

— Дивлюсь, як ти полюєш, цікаво!

— А я не хочу, щоб ти дивилась. Чому не поїхала трамваєм?

— Яке твоє діло? А я знаю, Вовка, що ти сьогодні їв!

— От і не знаєш.

Дуже кортіло Кірі подратувати Вову і показати свою перевагу, але не хотілося його ображати.

— Ну, скажи, що я їв, посміюся,— дразнив Вова.

— Хімічний олівець, бо в тебе губи сині,— засміялася Кіра.

Вова зневажливо посміхнувся:

— Вгадала, як гаву впіймала!

— Страшенно мені цікаво відгадувати... Зате я знаю, як ти їхав без квитка і хоробро трусився, коли той висушений нахаба схопив тебе за руку,— зробила лукаву гримасу Кіра.

Краще б вона зразу вдарила Вову. Смугляве обличчя хлопця порожевіло від сорому

і гніву. З ненавистю глянув на золоті пасма кучерів, що немов тонесенькими блискучими стружками обсіпали високий лоб. Просичав в обличчя Кіри:

— Ти... Я дівчат не б'ю, а тобі... .

— Дівчат він не б'є! Який хоробрий атлет, силач, подумайте... Хочеш, зараз покажу, як я боюсь тебе, дивись!

Звичайно ж, для жарту почала Кіра борюкатися з Вовою.

— Я тебе ненавиджу! — сказав Вова і хутко пішов.

Швидко наздогнавши Вову, Кіра гукнула його. Вова повільно повернув голову і побачив широкі Кірині очі.

— Вова... Вов... Я не хотіла тебе образити. Навіть сама собі вголос не скажу ні про трамвай, ні про що... Не віриш? Ну, я не знаю...

Вова спинився. В чому справа? Чого їй треба? Він нічого не розуміє... А, не буде розповідати! Це добре... Вові здалося, що Кіра жартує, і тому він посміхнувся. Кіра зраділ. Вони пішли поруч, і Кіра все виправдувалась.

Кіра говорила, переконувала без кінця; поспішала висловити все" що давно широко збиралась сказати Вові і не наважувалась.

— Розумієш, ВОВО... ТИ не гнівайся. Ти знаєш, Вово, я буду більшовиком, лікарем і вченим. Я вирішила твердо: вчитимусь і боротимусь з усіх сил, закінчу десять класів, потім у медичний, потім науковою роботою займатимусь... Ти знаєш, як боролись жінки? Роза Люксембург... Здорово! Я крикнула тому орангутангу в окулярах, що тебе за руку схопив, що він провокатор. Злякався. Може, він і був колись провокатором, знаєш? Злякався...

— Невже злякався? — перепитав Вова між іншим, слухаючи настирливий туркіт Кіри.

Нарешті Вова заговорив!.. На вулиці стало веселіше. Навіть останній туман не так важко звисав на будинки. Пройшли мовчки кілька кроків. Між іншим, Кіра спитала, побачивши у Вови товсту книжку:

— Що ти там читаєш, Вово?

— Та,— махнув рукою Вова,— читав оце "Преступление и наказание" Достоевського. Насилу дочитав до кінця. Яша Баркін казав, що цікава книжка. Дурниця... Якийсь студент Раскольников бабусю вбив. Потім пішов і заявив, на суді каявся. Я половину книжки пропустив, Раскольников увесь час нудно роздумує... Малахолік.

— Не малахолік, а меланхолік,— несподівано зірвалося у Кіри з язика. Як вона не втрималася! Знову ж посваряться! Так і є. Вова глянув на неї з-під брів.

— Чого ти лізеш? Кожен поправляє...

— Мене теж. Вічно лізуть не в своє діло, особливо наші старики. От набридають. Хоч батько в мене підходящий, а мати так собі. Вона з нами не живе. Такий у неї темперамент.

— Не темперамент, а характер,— злорадно перебив Вова.

— Нехай буде характер. А що значить темперамент?

Вова замислився і замовк. Хіба мало слів, яких він не знає? Але треба якось пояснити.

— Ну, мабуть, коли людина завзята чи байдужа... Ну... розумієш? — безнадійно розвів руками Вова.

— Ні, не розумію. Треба спитати у Слави Гутмана.

— Слава, може, й відповість, тільки весь час зайнятий, все щось організовує,— сказав Вова.

— То правда. А піонерської бази й досі не організували. Треба йому ще раз нагадати. Чи він забуває, чи що? А ось Ольга Карлівна, та нічого не забуває.

Вже недалеко до школи. Крізь туман мерехтять високі стіни білого будинку. Треба поспішати. У Кіри сьогодні перевірка ланок, а Вова несе нові діаграми.

— Давай наввипередки! Ніколи не переженеш мене! — раптом весело, з почуттям своєї переваги заявив Вова.

Кіра розуміла, що соромно солідним семикласникам бігати наввипередки по вулиці. Та ще біля самої школи. Але Вова запропонував це таким тоном, що піонерська етика не дозволяла відмовлятися. Тут справа йшла вже про честь...

Кіру охопив відразу азарт спортсмена. Вона не пережене?

— Давай! Бігти до тих зелених воріт... Раз, два, три!

Сміючись помчала щодуху. Тротуар ніби стелеться під ноги, а вони самі несуть вперед. Вікна будинків підстрибують, а собака, що біг назустріч, підібгав під ноги хвоста і вискочив на середину вулиці, де його мало не переїхав вантажний автомобіль.

Ясно, Вовка відстав! Куди йому за нею гнатись! Нехай умиється гарячою водою з милом!

— Що, перегнав? Ой, серце виривається! Ти на автомобіль сядь, тоді, може...— важко дихаючи, сказала Кіра задержувато. Обернулась, оглянула вулицю. Вови немає, зник! Куди ж він подівся? Попереду теж не видно...

Зрозуміло! Вовка таки її перехитрив. Добре, що нікого з школярів не було. Примусив бігти наввипередки з автомобілями, а сам найкоротшим шляхом пішов у школу. У ті ворота зник, через які можна пройти швидше.

Кіра ще раз озирнулась. Он ті широкі розчинені во" рота, навішені на сірі облуплені кам'яні стовпи, прикрашені фантастичними плямами. Ворота самі кличуть у двір, а Кіра в запалі промчала повз них і забула, що Вовка міг туди шмигнути. Авжеж, туди хлопці ходять навпростець у школу — треба пройти через один двір, пролізти у дірку, замережану колючим дротом, потім ще один двір, перестрибнути через низенький паркан і — прямо в шкільний садок.

Перехитрив Вовка! Не схотів приходити в школу разом з Кірою, бо школярі обов'язково виструнчилися б і зустріли б мовчки, розглядаючи новоприбулих... Ну, а потім ще гірше...

Дівчата ехидно посміхнулися б, а хлопці глянули б безнадійним, презирливим поглядом. Витримати таку зневагу у Вови не вистачило б хоробрості. Тому й утік, тому й заслуговує милості у Кіри. Доведеться помилувати.

А от Кіра не боїться! Нехай глузують скільки завгодно — з ким захоче, з тим і ходитиме. Вона помітила, коли не звертати уваги на різні натяки й розмови, всі швидко звикають і не в'януть. Взагалі люди багато до чого звикають.

А все ж Кіра відчувала якесь незадоволення... Цікаво, коли б зараз на неї напали бандити і поранили — кинувся б Вова її рятувати? Мабуть, не схотів би. Скаже: так їй і треба, нехай не кривдить хлопців. А здорово було б! Вона бореться з бандитами, потім несуть її поранену, всі жаліють, перев'язують рани, з яких фонтаном б'є кров. У Кіри очі заплющені, але вона все чує. Ось підбігає Вова, кидається до неї і починає ревити, як дошкільник. Забуває про свої машини і гірко, тяжко плаче. Тоді вона видужує, і Вова не соромиться більше з нею ходити... Ой, яка дурниця в голову лізе!..

— Струнко! Зустрічай справа! Кірющка йде, товариші командири! — Це скомандував Віктор Мартинов і приклав руку до будьонівки. Віктор найбільше захоплюється військовими справами і мріє бути командиром.

— Вільно, вільно, товариші!..— відповіла солідним голосом Кіра і опинилася в колі друзів.

Новин сьогодні дуже багато. Руфа взяла Кіру під руку, але в гурті всього не можна розповісти. Руфа й Кіра такі подруги, що ніяк не можна їх уявити окремо. Вони завжди вкупі, тільки сидять на різних партах: Кіра з Аркадієм, а Руфа зOVOю. Скільки не домагалися, щоб їх посадили разом, Ольга Карлівна категорично заперечує. Примусила сидіти з хлопцями. Перші дні, як прийшли в школу, керівник класу, Ольга Карлівна Райко, сама розсаджувала учнів і посадила двох подруг окремо. Ледве Ольга Карлівна вийшла з класу, дівчата сіли вкупі, а хлопці теж разом на одній парті. Аркадій Троян і Вова Порада, як відомо, теж нерозлучні приятелі. Але Ольга Карлівна примусила всіх сісти за свої парти і заявила, що запише зауваження, якщо учні її не послухають. Довелося школярам підкоритись дисципліні. До того ж школярі люблять Ольгу Карлівну — викладача історії. Стара справедлива вчителька вміє бути суворою і ніжною, вміє навчати і вимагати знання від своїх учнів.

Руфа й Кіра поспішають протовпитись у двері, щоб швидше роздягтись. Кіра на ходу зриває з голови берет. Під беретом — світло-золотаве волосся з відблиском, ніби зсередини його підсвічує тихий промінь. Дві товсті коси на плечах, на кінчику кожної коси золота квітка кучерявого волосся. Скільки доводиться терпіти бідним косам!.. Як їх ненавидить Кіра! Ненавидить вона і свої рожеві щоки з ямочками, і великі темно-карі очі, що вміють увесь час посміхатись з-під майже чорних брів... І кирпатенький ніс не подобається...

Звичайно, Руфа теж не любить ні свого довгого, блілого, правильно окресленого обличчя під темно-коричневим стриженим, злегка хвилястим волоссям, ні великих задумливих очей.

Звичайно, Кірі подобається зовнішність Руфи, а Руфі, навпаки — дуже до вподоби Кіра. Так і живуть нерозлучно дві подруги з цими протилежними смаками і уподобаннями.

— Вони заявили, що вже нас випереджають. У них "незадовільних" менше. Льовка

ходить і задирає носа до стелі. Каже, що їхній сьомий "Б" буде найкращий клас. Добре їм, у них немає таких, як Сашко, Маруська Рожко та Марко Бубир. А Тамара Незабудь прийшла зарюмсана і каже, що сьогодні наловить "нз", бо не змогла нічого вивчити. Проклята товста тітка Степанида знову не пускала її в хату. Тамара каже, що нічого з алгебри не розуміє. Я їй показувала, показувала...— на вухо розповідає новини Руфа, зовсім тихо, ніби переказує якісь таємниці.

— Нещастя з Тамарою! Що з нею робити? Поставимо на зборах...— сказала Кіра.

— Ось подивишся, Кіро, на Маруську Рожко. Прийшла в новій сукні. Красива якась матерія, шерстяна і крепдешинний комірець. Задається...

— Ну й що ж? — сказала Кіра.

— Здорово пошито...

— То й нехай! Нехай собі хвастає, а ти не звертай уваги. Навіщо нам її плаття? — розсудливо навчала Кіра. *

— Дівчата, секрети забороняю! — крикнув Аркадій над вухом у Руфи.

Ззаду хтось наче ненароком штовхнув Кіру в плече. Вона так швидко повернулася, що Марко Бубир не встиг навіть зробити невинне лице.

— Марку, не чіпай! — запротестувала Кіра.

Звертаючись до Вови, Марко відповів:

— Блідолиций брате мій, ця розгнівана істота сміє нарікати на мене. Дозволь зняти їй скальп, щоб ці дві миршаві коси прикрасили наш бойовий щит.

— Дозволю тобі, хоробрий брате, зняти їй скальп. Хоча ми не кривдимо дівчат, але цю відьму треба покарати задля справедливості і честі нашого племені! — урочисто проголосив Вова, на ходу стягаючи з себе піджачок.

Кіра хитро глянула на Вову. Той зробив вигляд, ніби нічого не помітив. Руфа просто спитала Марка:

— Що ти читаєш зараз?

— Цікаву книжку: Емілію Сальгарі "Людина вогню". От книжка! Не міг одірватись, доки не дочитав до кінця. У мене ще є цікаві книжки. Ми їх читаємо з Олександром Трохимовичем Мостовим. А це — професор механіки і вуличного руху Володимир Карпович Порада, познайомтесь. Він вчить правильно ходити по вулицях, щоб таких, як ти, не чавили автомобілі або трамваї.

— Він у трамваї правильно їздить, шановний наш професор. Мабуть, тому дозволяє знімати іншим скальпи,— натякнула Кіра.

Вова, Марко й Аркадій намагалися протиснутися до вішалки, щоб здати одяг.

7

Коли тридцять п'ять молодих, здорових, тренованих голосів намагаються перекричати один одного — можна уявити собі, що робиться в класі! Не кожен витримає такий галас. Тільки самі школярі не помічають свого крику.

Даремно Тамара Незабудь намагається прочитати розділ з фізики. Вона затулила вуха і вчитується в рядки, але в голові нічого не залишається. Так буває завжди — останні хвилини перед уроками безнадійні. Доводиться по кілька разів переречитувати

кожне речення, а воно ковзне перед очима і спливе, не залишаючись у пам'яті.

Тамара сердито розкрила вуха і закрила книжку.

Біля неї стоїть Сашко Мостовий, білявий, розхристаний, і намагається перекричати всіх. Суперечка його не цікавить. Він висловив свій погляд на справу, про яку так завзято і гаряче сперечаються учні. Сашко перебив змістовну агітаційну промову Аркадія і крикнув:

— Вгадайте, якою мовою я говорю? Ось слухайте: ен йучімсан ан уголдіп. Хто вгадає?

Першою вискочила Маруся Рожко.

— Іспанською мовою!

— Не іспанською, а циганською, теж вгадала,— авторитетно заявив Марко Бубир.

— Сам ти циганський!..

— Ніколи не вгадаєте. Послухайте ще раз: ен йучімсан ан уголдіп. Або ще так: икрагиц огошреп утрос.

— По-єврейському, звичайно,— солідно, переконливо і безапеляційно заявив Яша Баркін. Йому зразу повірили. Яшу прозвали патефоном, бо він багато базікає. Він може пояснити все, що завгодно, хоч не завжди вдало, але завжди надзвичайно авторитетно. Яша погордливо ставиться до інших учнів і вміє вставляти в розмову скептичні зауваження.

— Вгадав!.. Ви подумайте, яка розумна машина патефон! У тебе в голові, мабуть, не пружинки і шестерні, а трохи й мозку є? — похмуро сказав Сашко, і всі засміялися.

— Для того, щоб вгадати твої два речення, у мене голови вистачить,— образився Яша.

— Ну, звичайно! Тільки я говорю українською мовою, базіка ти нещасний! Ен йучімсан ан уголдіп — значить "не насмічуй на підлогу". Але я сказав речення ззаду наперед. А друге значить — "цигарки першого сорту"...

— Яких ти ніколи не куриш! — перебив Яша, нагадавши, що Сашко курить цигарки.

— Не турбуйся, трапляється й перший сорт. Тебе можу почастувати оцим, коли будеш заводити не ту пластинку і заїдатись.

Сашко підніс кулак до Яшиної прилизаної зачіски. Знаючи Сашкову вдачу, Яша нічого не відповів.

Марко Бубир з Вовою в цей час готувались до змови. Вова довго переконував Марка і шепотів йому щось на вухо. Марко погодився, взяв чорнильницю, обережно підкрався до Кіри, яка захопилася розмовою, і вже намірився вмочити в чорнильницю Кірини косу,— пофарбувати пухнастий кінчик волосся. Гостроока Руфа помітила цей намір і сіпнула Марка за руку. Кіра повернулася і, перекинувши косу наперед, розсердилась:

— Марку, не хулігань. Ти ж знаєш, я не прощаю!

Кіра поглянула й на Вову. Той хутко повернувся до вікна.

— Тьотю, я більше не буду! Пробачте мені,— плаксиво перекривив обличчя Марко.

— Не плач, хлопчику, тьотя жартує,— посміхнувся Сашко.

Суперечки тривають. У школярів не вистачає голосу і аргументів. Сашко Мостовий

спробував пустити в хід останній аргумент — кулаки. Для нього цей аргумент найдоказовіший. Але його відразу приборкали, і він трохи затих.

Взагалі в цій суперечці навіть друзі стали один проти одного. Наприклад, Марко досі товаришував з Воною і Аркадієм, а під час суперечки рішуче перейшов на бік Сашка Мостового і оголосив завзяту боротьбу своїм друзям. Те, за що ведуть боротьбу Аркадій, Вова, Кіра та інші, звичайно, Маркові не до вподоби, бо йдеться про дисципліну. А Марко один з дезорганізаторів у класі. Він вчиться добре, бо має незвичайну пам'ять, якою дивує часто весь клас. Досить Маркові раз послухати урок, щоб він точно все повторив учителеві через кілька днів. Особливо захоплювався Марко математикою.

З деякою тривогою помітили Аркадій і Вова, що Марко несподівано потоваришував з Сашком і майже не відходить від нього. Коли Вова нагадав про електромобіль, який вони утрюх будують, Марко неухважно вислухав і сказав байдуже:

— Я сам будувавиму цілий аероплан. З вашого електромобіля нічого не вийде, Та мені зараз нема часу, у нас із Сашком важливіші справи,— і пішов до свого друга.

Перший урок біології мав бути вільний, бо учителька давно вже хворіє, і, здається, не видужає. Ходять чутки, що має прийти новий викладач; щоразу його чекають — не приходить. Інколи посидить вільний учитель, а частіше забіжить Ольга Карлівна і попрохає не шуміти, а сама поспішає в інший клас проводити уроки.

Викладачі вже розійшлися з учительською. Завпед — Пилип Данилович Кужіль — діловито пройшов по коридорах, прислухаючись до дверей, і зник у хімічній лабораторії. Ольга Карлівна чомусь не з'являлась.

Саме тепер і розгорілася суперечка з особливою силою, наче вогонь, в який підлили бензину.

Кіра сиділа на парті, а Марко навколішки стояв на лавці і намагався її перекричати. Навколо стояли учні. Частина з них підтримувала Кіру, Аркадія, Руфу, Вову, Тамару і Віктора, а частина, на чолі з Сашком, Марком, Марусею, грізно наступала і заперечувала. Всіх здивувало, що в цю компанію потрапила Маруся Рожко. Вона досі ніколи не виявляла такого завзяття, вміла тільки хвастатись своїми платтями, за що її жорстоко не любила Тамара. Це особливо виявилось під час суперечки про дисципліну.

З самого початку навчання школярі не могли заспокоїтись. Де той спокій!.. Минули чудові часи для ледарів! Ще тієї зими, коли були вони в шостому класі, в бригадах було привілля для декого. Не сподобалось, приміром, Сашкові Мостовому слухати урок — взяв і вийшов, нікого не питаючись. Не схотів відповідати — і не відповідає! Щодня непорозуміння. Навіть Ольга Карлівна з великими зусиллями впливала на клас під час своїх уроків.

І ось серед такого привілля стався несподіваний вибух.

Справа в тому, що за кілька днів до початку учбового року в пресі було надруковано ухвалу і статті про нові порядки в школі. Старші школярі, звичайно, прочитавши новину, мчали з газетою в руках до своїх товаришів, щоб поділитись враженнями. Які події! З цього року буде вже десять класів і запроваджуються іспити... Бригадний метод

визнано невірним. Учитель повинен працювати з усім класом і питати кожного учня окремо. З бригадою було легко — хто знав, хто не знав, не розбереш — гуртом вивозили один одного. А тепер не вивезеш — самому треба знати! В ухвалі звертали увагу і на зміцнення дисципліни в школі.

На жаль, завідувач і піонервожатий лише кількома словами пояснили учням такі надзвичайно важливі матеріали... Деякі учителі провели бесіди з учнями про дисципліну в школі. Учні повинні вставати, коли в клас входить учитель, 1 стоячи відповідати з місця на запитання; звичайно, не робити прогулів, не шуміти, не заважати роботі інших. Взагалі треба поставитись до дисципліни так, щоб це допомагало вчитись, засвоювати знання. Учком виніс і свою ухвалу, але одностайності і в учкомі не було. Голова учкому Зяма Марголін не міг нічого зробити з тими членами учкому, які не дуже гаряче привітали нові порядки в школі. Зате основний піонерський актив ретельно взявся до роботи. В загальношкільній стінній газеті з'явилися статті з цього приводу. В стінну газету вмістила свої побажання Ольга Карлівна і ще дехто з педагогів.

Голова піонерзагону — Кіра Коваль — на зборах заявила, що піонери повинні завжди показувати приклад. Вставати обов'язково, коли заходить до класу вчитель, боротись за свідому дисципліну, піонер мусить бути зразковим учнем. Староста сьомого "А" класу Вова Порада те саме заявив про свій клас. Але ці заяви натрапили на опір несвідомої частини учнів. Школа поділилася на два табори.

В сьомому "А" класі, на вільному уроці з біології, ще сперечалися завзято.

Дивлячись Маркові у вічі, Кіра говорить:

— В нашому класі шістдесят "нз". Розумієш? Наш клас називають джунглями, звіринцем. Розумієш? Ми погано вчимося! Дисципліна нікуди не годиться, і один з перших порушників — ти... Через таких, як ти, і ми нічого не знатимемо. Ми ж повинні бути більшовиками! Де ж наша свідомість? Ти підтримуєш тих, хто найгірше вчиться.

— Я нікого не підтримую, не агітуй мене. Але кланятися в пояс теж не буду. Сама кланяйся! Будь ласка! Іди кланяйся, а я не буду. Я не хочу, щоб було, як у старій школі...

Марко не закінчив, його перебила Руфа.

— Ніхто тебе і не змушує кланятись. До чого тут стара школа? Із старої школи тебе б давно вигнали, а в радянській школі з тебе хочуть зробити свідому людину.

— То й що ж, треба ставати навколішки перед учителями? Прийде вчитель, я стану навколішки. Обов'язково стану... Що це таке робиться? Кроку не можна ступити, все записується. Поставте біля нас міліцію, нехай іще штрафує,— похмуро заявив Сашко.

Всі весело засміялися. Сашко вславився на всю школу своїми витівками, які часом межують з хуліганством.

— В Червоній Армії сувора, свідомо дисципліна. Наша армія виховує найкращих у світі бійців. А ви боїтесь дисципліни! Боїтесь!

Червона Армія — улюблена тема для розмови у Віктора Мартинова. Перед ним простилається славний життєвий шлях. Віктор мріє бути командиром, воювати проти

ворогів революції.

— А я буду реверанси робити! Обов'язково! Немає в учнів ніякої волі. Як у Чарської, буду реверанси робити, отак.

Маруся вибігла на середину класу і почала підстрибувати, присідати, тримаючись за поли нового платтячка.

— Це тобі дуже личить! А діставати "нз", звичайно, у нас немає волі. До твоїх уборів саме личить і "нз", і реверанси...— посміхаючись, сказала Тамара.

Назривала сварка між Марусею і Тамарою, але в клас, немов ракета, влетіла Бася-зоолог, найменша в класі, товстенька дівчинка. Ходить Бася підстрибуючи, ще й плечі трохи підкидає. Розмовляючи, Бася перескакує з однієї теми на другу, не турбуючись про логіку. Зоолог ніби перебуває у вічному русі. А найголовніше — Бася дуже захоплюється природничими науками. Зоолог — найвідданіший і найретельніший юний натураліст. Завжди сидить у кабінеті біології із своїми тваринами, кістяками, гербарієм.

Бася Райцина товаришує з Васею Колокольцевим з сьомого "Б". Вася захоплюється географією і геологією, за що його прозвали Васька Догана, переробивши таким чином прізвище відомого португальського мандрівника Васко да Гама. Поки що Вася Колокольцев прекрасно мандрує по глобусу і мріє про мандрівки і відкриття нових земель, нових копалин і нанесення на карту всіх "білих плям".

Зоолог і Васька Догана добре розуміють одне одного і наполегливо працюють над своїми науками.

Ще в коридорі Басі перетинало подих від новин, які несли її в клас на крилах. Забула навіть про те, що в неї щока пофарбована чорнилом. Прикрасила Басю чорнильними плямами Рябка — "завідувачка біологічного кабінету". Рябка — безхвоста сорока з підбитим крилом. З перших днів навчання принесли хлопці в школу сороку, і вона одержала житлоплощу в біології й посаду "завідувачки" кабінетом. Свою роботу Рябка виконує дуже сумлінно і відчуває себе в кабінеті, як дома. Закохана Рябка в Басю — свою господарку. Ледве на дверях з'являється Бася, безхвоста сорока важко підлітає, наскільки дозволяє інвалідність, і лізе прямо на руки, на плечі своїй господарці. Більш нікого не визнає Рябка і через це залишилася без хвоста. Сашко Мостовий хотів з нею побавитись, а сорока давай тікати. Образившись на неповагу до своєї особи, Сашко погнався за Рябкою, одірвав їй хвоста і посварився з Басею. Бася плакала, втішала нещасну Рябку, а Сашка вигнала з кабінету. Але сорока відчуває себе справжньою господаркою в кабінеті біологи, де, крім неї, ще живуть двоє щиглят, чиж, синиця, миршавий горобець, кілька рибок в акваріумі, пара білих мишей і сонна черепаха. Всю цю живину різними засобами придбала Бася і поселила в школі.

Влетівши в клас, Бася запищала так, що всі враз замовкли, бо знають — коли зоолог почав з високої ноти, спинити його не можна.

— Я вам розкажу таке цікаве! Почну спочатку. Заходжу в біоложку, до мене летить Рябка, дивлюся — вона вся в чорнилі, я забула вчора сховати чорнильницю. Рябка напилася чорнила, вся обмазалася і, здається, забруднила мене. Я перелякалася, думаю, в неї живіт заболить, буде дизентерія...

— Може статись і апендицит! — перекричав її Аркадій.

— Не в'язни, Аркадію!

— Дати їй касторки! — авторитетно заявив Вова.

— Не лізь, Вовка! Ой, все обмазала чорнилом.

"— І тобі щоку обписала?

— Не лізь, Марусько. Обмазала в чорнило навіть стіни, і не знаю, що робити з животом... Входить нова вчителька біології, хороша, молода, гарна, і зразу мені все порадила, і вона все знає, навіть — чим годувати синицю і що треба синицю тримати окремо. Зараз вона прийде до нас, звать її Валентина Сидорівна. Побачите самі! Тамаро, витри мені чорнило на щоці, бо соромно ходити замазурою, я ж санком.

— Ну, що ж, і перед цією новою вчителькою вставати? — спитав Сашко.

— Вставати! — твердо відповіла Кіра.

— Я перед нею на коліна стану! — крикнув Сашко*

— А я в ноги поклонюся,— підтримав Марко.

— Зараз буду реверанси робити!..— захихикала Маруся.

Знову спалахнула суперечка. Кіра хотіла виголосити промову. Але несподівано ввійшла Ольга Карлівна, керівник класу. Пильно, крізь пенсне оглянула клас. Всі замовкли і встали. Учителька пройшла до стола.

— Знову у вас шум, знову папір валяється на підлозі? Санітарна комісія не цікавиться своїми обов'язками. Райцина Вася, ти не помічаєш, що в класі бруд? Чому в тебе обличчя розмальоване, як у дикуна? Чи, може, бруднота є емблемою санкому вашого класу?

— Це вона цілувалася з сорокою,— посміхнувся Вова.

Учні засміялися.

— Не дуже вдалий поцілунок. Зараз до вас прийде новий викладач біології, Валентина Сидорівна Крайчик. Не лякайте її галасом, бо вас ніяк не привчиш культурно поводитись у класі. Бубир Марко, мої слова стосуються й тебе! Якщо ти ще не наговорився до мого приходу, то почекай перерви, тоді наговоришся вдосталь.

Ольга Карлівна пішла з класу.

8

Тільки зачинилися двері за спиною Ольги Карлівни — клас знову загудів. Бахають, як постріли, дошки парт. Центром уваги стає Бася. Вона ще раз повторює свою пригоду, розповідає, яка з себе нова вчителька. Звичайно, Валентина Сидорівна страшенно їй подобається. Бася так захоплюється, що слова не встигають вилітати з рота. Вона розчервонілася і напружено тре хусткою свою щоку. Шкіра мало не трісне. Здається, зараз поллється кров.

— Зоолог, дірку протреш! — попереджає Аркадій.

— Ще є пляма? Поможі мені, Тамаро,— прохає Бася.

Відразу знайшлося кілька добровольців витерти Басину щоку, між ними й Сашко запропонував свої послуги. Але Бася злякано відмовилася.

Біля дверей товпиться ціла юрба: заглядають у щілинку і чекають появи Валентини

Сидорівни. Вчителька повинна йти через залу, куди виходять двері класу. По черзі учні оглядаються на клас і кидають коротко:

— Немає.

— Може, вона не прийде сьогодні...

— Прийде, обов'язково прийде,— впевнено втішає Бася.

До дверей продирається і визирає, хвилюючись, Марко. Він же повинен перший крикнути всьому класові, коли з'явиться вчителька. Навіть Тамара Незабудь стоїть у гурті біля дверей і намагається ще більше витягти свою худорляву шию через голови товаришів. Там уже змагаються в спритності Аркадій і Марко. Учні стають навшпиньки, виглядають із-за їхніх спин і дуже жалкують, що природа дала їм надто короткі шиї. Приміром, жирафі не довелося б витратити стільки енергії. Тільки Яша Баркін удає, що йому байдуже. Спокійно малює щось у зошиті, але, нарешті, й він не витримав:

— Довго немає.

— Не лізь, Рожко! — крикнув Марко і хотів відштовхнути Марусю.

— Ану, не штовхай! — енергійно відповіла Маруся.

Цілком можливо, що біля дверей виникли б ускладнення і Марко зайняв би вигідніше місце для бойового спостереження, але в цей момент відчинилися двері і в клас увійшла нова вчителька. Вона підійшла з коридора, який веде східцями на третій поверх.

Ніби вихором відкинуло від дверей галасливу юрбу. Вчителька, не звернувши уваги на переполох, спокійно пішла до стола і коротко сказала:

"— Сідайте...

Від несподіванки встали всі до одного. А посідавши, Сашко, Марко, Маруся та їхні товариші згадали про свою умову і глянули один на одного. Тільки Сашко не дуже розгубився і пошепки, але на весь клас засичав Маркові:

— Не бійся, Марко!

Валентина Сидорівна здивовано глянула на Сашка, який сидів із спокійним, байдужим виглядом. Кіра й Руфа пересміхнулися. Руфа сказала Вові:

— Сам він перший боягуз!

В класі застигла насторожена тиша. На задній парті зосереджено сопів Віктор, роздивляючись Валентину Сидорівну. Школярі з цікавістю розглядали нову вчительку. Дівчата звернули увагу на приємний одяг — сіре плаття з бордовим комірцем. Подобалось і світле волосся, коротко, майже по-хлоп'ячому, підстрижене. Обличчя спокійне, привабливе і близьке, як у сестри. Маленька родимка з лівого боку біля носа чомусь робила це обличчя ще ріднішим.

Бася-зоолог дивилась на Валентину Сидорівну так ніжно, що, здавалось, могла б зараз підійти до неї, поцілувати і все, все розповісти цій вчительці з задумливими сірими очима. Правда, Бася майже все вже й розповіла за ті кілька хвилин, коли бачила її в біологічному кабінеті.

"Де я бачив її?" — питав себе Вова. Ніяк не міг згадати. Напевне, зустрічав десь Валентину Сидорівну, але тоді не звернув особливої уваги. Здається, вона йшла з

Антоном, його старшим братом, але вулиці ніяк не пригадує. Може, не з Антоном?

Валентина Сидорівна відчула, що на неї пильно дивляться тридцять п'ять пар очей, уважно стежать за кожним її рухом. Вона вперше прийшла викладати після закінчення природничого факультету. Запросив її на тимчасову роботу колишній секретар комсомольської організації інституту — Пилип Данилович Кужіль...

Треба починати урок. Все приготувала, обдумала... Ніби зважила наперед кожне слово. Хотілося, щоб учні відразу зрозуміли її. Хотілося встановити такі стосунки з учнями, таку близькість, коли діти вірять, довіряють, знають, що вчитель є одноразово і їх старший товариш. Тоді і знання передати буде легко.

Ще сьогодні вранці Валентина Сидорівна згадала учителів трудової школи, яку вона закінчила не так давно. Кращі вчителі, яких вона любила, яких вона зараз згадує з повагою і ніжністю, були разом і учителями-вихователями, і товаришами учнів.

Насамперед треба познайомитись з учнями, поговорити з ними, перевірити, чи не забули вони те, що знали. Сьогоднішній неповний урок і збиралася присвятити цьому Валентина Сидорівна. Розкрила журнал і порушила тишу спокійним голосом:

— Ви вже знаєте, що я викладатиму у вас біологію. Давайте познайомимось. Мене звуть Валентина Сидорівна. Сьогодні ми поговоримо лише про те, що ви за цей час пройшли, що знаєте, і почнемо працювати далі. Спочатку я перевірю по журналу, кого немає, і з кожним із вас познайомлюся. Я викликатиму, а ви вставайте, щоб я знала, хто це...

Почала викликати учнів. Так вона познайомилася з кількома школярами на перші літери.

— Бубир Марко!

Школярі, мов по команді, повернули голови до Марка, а Сашко насмішкувато пробубонів:

— Злякався?.. Боягуз нещасний!

— Язиком молотити хоробрий,— процідила Маруся.

Марко спочатку зробив рвучкий рух, потім зразу осів. Перегнувся до парти і сховався за Басину спину, прищулився, як звірятко. Сторожко визирав, вигнувши шию. Рожева фарба потроху злиняла на щоках. Пальці задубіли — так міцно тримався Марко за парту, ніби хтось хотів його відірвати.

— Бубир Марко? — повторила Валентина Сидорівна.

— Є! — струснувши пухнасту голову, повернулася назад Бася.— Ось він.

— Чого ж ти соромишся? Встань, я на тебе подивлюся,— посміхнулася вчителька.

— Він заявив, що вставати не буде,— викрила секрет Бася.

— Хіба у нього ноги болять? Марко, в тебе болять ноги?

Клас засміявся, а Марко знову почервонів. Вуха палали, мов два полум'яні язики, очі втупив у парту і боявся глянути на вчительку, на товаришів.

— Устань, поклонися, Марко! — раптом крикнув Сашко.

Цього було досить, щоб Марко підхопився, немов на пружині. Вискочив у прохід між партами, саме проти стола, і почав низько кланятись, майже до землі. Поклонився

кілька разів і сів. За ним схопився Сашко, став навколішки і одвісив поклони.

— Може, так треба робити? — похмуро крикнув Сашко, стоячи навколішки.

— А може, так? — з цими словами Маруся теж зірвалаея з місця.

В класі зчинився галас. Кіра крикнула Марусі:

— Сядь!.. Ти хуліганиш разом з Сашком! Я на учкомі поставлю. З Марка і з тебе галстуки піонерські знімемо.

— Зриваєте нам урок! — стукнув по парті Віктор.

Бася крізь сльози повторювала, повернувшись до Марка:

— Як тобі не соромно!.. Як тобі не соромно!..— більше нічого не могла сказати, хоча завжди у неї вистачало більше слів, ніж у цілої ланки піонерів. Всіх могла заговорити Бася, а тут сльози здушили їй груди,— сльози образи, сорому перед новою вчителькою.

Марко слухав мовчки, потім серед галасу, раптом озлившись, штовхнув Басю в спину. Аркадій підбіг до Марка. Ніколи не бачив Марко такого жорстокого виразу на спокійному обличчі Аркадія. Гнів стиснув Аркадієві щелепи, і він ледве проказав, наступаючи на Марка:

— Хуліганиш! Штовхнув Басю!

Ззаду Аркадія міцно схопив Сашко. Аркадій крутнувся на місці.

— Аркадію, не треба, зараз урок.— Раптом вирссла Руфа між Аркадієм і Сашком.

Немов шалений вітер налетів на клас, немов почався землетрус. Одна група учнів стояла проти другої. Сашко стиснув руку Аркадієві, той з огидою рвонув її, Сашко поточився. Все це сталось так швидко, що Валентина Сидорівна не встигла отямитись і збагнути, в чому справа. Вперше трапилось їй мати справу з такими войовничими дітьми. Валентина Сидорівна зблідла. Вона добре зрозуміла, що треба негайно ліквідувати сварку. Треба зразу показати себе сміливою, бо потім не легко буде виправити помилку. А в класі вже через секунду могла розгорнутись батальна сцена. Окремі вигуки злилися в суцільний крик, і серед цього крику несподівано, як вибух, вдарив об стіл класний журнал. Валентина Сидорівна крикнула:

— Сядьте на місця! Припиніть комедію!

Такий рішучий тон охолодив запал сварки. Засоромлені школярі розбіглись по місцях. Залишився стояти тільки Сашко, презирливо озираючись навколо.

— Тобі спеціальне запрошення треба? Я для всіх сказала,— з удаваним спокоєм промовила Валентина Сидорівна, перегортаючи сторінку класного журналу, щоб не показати учням, як у неї тремтять руки.

Сашко випростався і не ворухнувся. Раптом скривився від напливу хвилинного роздратування і закричав :

— Не підю! Не хочу! Що значить "комедія"?

"Нервовий, збуджений, упертий, але цікавий хлопець",— подумала Валентина Сидорівна. Сашко рвучко посунув руку вбік, і чорнильниця впала на підлогу. Чорнильниця покотилася до класної дошки. Валентина Сидорівна спокійно взяла чорнильницю, уважно обдивилася, побовтала в руці — чи багато вилилося чорнила —

пішла, поставила на Сашкову парту і сказала:

— Бачиш, підлогу залив, міг би чорнильницю розбити.

Підійшла до Сашка. Він закам'янів — знищений, переможений. Нехай на нього кричать, нехай карають... Спокій вчительки обеззброїв Сашка.

— Сядь, заспокойся. Ми з тобою потім поговоримо. Як твоє прізвище? — цілком спокійно спитала Валентина Сидорівна.

— Олександр Мостовий,— відповів Сашко і покірно сів. Хотілося рвонутися з місця і вилетіти з класу, але замість того він підпер голову руками і не підводив очей, доки не подзвонив дзвоник.

9

Дзвоник забринів вчасно, але ніхто на цей раз ним не цікавився. Чомусь Мартин Іванович дзвонив біля самих дверей сьомого "А" класу. Дзвонив так, що оглухнути можна. Але школярі сиділи і не рухались з місця. Переляканими очима стежили за Валентиною Сидорівною.

— Продовжувати нашу роботу будемо на наступному уроці. Хто сьогодні чергує? — спитала Валентина Сидорівна.

Тамара мовчки встала.

Валентина Сидорівна попрохала віднести в учительську журнал і повільно пішла з класу.

Учителька вийшла з класу, але учні сиділи непорушно, хоча всім відомо, що після дзвоника сьомий "А" клас вилітає з дверей, як північний ураган, і в залі стає приблизно вдвоє більше галасу, ніж було досі. І ось сталося диво!.. Давно замовк дзвоник, вже в коридорах гримів стоголосий гул перерви, а школярі сьомого "А" не поспішали. Тоді Тамара заявила:

— Ідіть з класу, я провітрю кімнату. Всі з класу, негайно!

— Пішли, Руфо! — підвелася Кіра.— Ходім, знайдемо Ольгу Карлівну і Зяму Марголіна. Що, Марко, здорово вийшло?.. Поставимо на учкомі, побачиш!

Стурбовано підбіг Сашко і майже наказав:

— Я не скидав чорнильниці, чуєте? І ніхто не бачив, звідки вона взялась. Сама... Випадково впала з парти. Правда, Марко?..

— Звичайно, випадково впала,— впевнено проказав Марко. Частина школярів підтримала Сашка. Тільки Аркадій нахмурих брови і заявив:

— Я брехати не вмію і не буду.

— Справжні більшовики повинні говорити правду. Коли мене питають, я скажу,— промовила Кіра, звертаючись до Сашка.

— Що? — відповіло з десятків голосів.

— Те, що чули! Я говорю тільки правду і не стану приховувати хуліганів. Я брехати не вмію,— повторила Кіра.— Пішли, Руфо! Аркадію, правильно я сказала?

— Цілком правильно, я зроблю те саме...— відповів Аркадій і хотів вийти з класу разом з дівчатами. Але їм перегородив дорогу Сашко, ззаду кричали інші школярі. Сашко засунув руки в кишені, розставив ноги, закривши спиною двері, виставив груди і

погрозово сказав Аркадієві:

— Гляди!..

— Гляджу і ніскільки тебе не боюся!

Аркадій відштовхнув плечем Сашка і пішов з класу. Тоді всі учні поспішили в залу, але спокійно, без метушні. Зіткнувшись з Вовою в дверях, Марко показав кулака:

— Дивись!

Щоб одв'язатись, Вова відповів:

— Не в'язни, бо дам так, що...

Біля самих дверей стояв сторож Мартин Іванович і розмовляв з Кірою та Руфою. Повз них пролетіла, як метеор, Бася-зоолог. Мартин Іванович уже все знав. Бачив, як з класу вийшла Валентина Сидорівна і пішла не в учительську, а нагору, в біологічний кабінет.

— Ех ви, таку вчительку образили, комсомолку. Людина вперше в клас зайшла, так вони...— дорікав учням Мартин Іванович.

— То не ми, то...— обізвався Марко.

— Чорнильниця ж не з неба прилетіла,— сумно похитав головою сторож і розповів: — У 1912 році перевели мене в другу гімназію. Був у нас теж учитель природи і класний наставник Болеслав Адамович Тринський. От такого вам не бажаю... Не так дихнеш — одиницю ставив! Доводив гімназистів до судорог своїм знущанням. Як не злюбив кого — амінь! Зомлівали... Страшний чоловік... Такого вам не бажаю, хоч природа і дуже приємна наука. Понаставляє було одиниць, а потім глузує... Так то ж собака, а не чоловік, а ви... і не соромно?

Школярам і без цього вже ніяково дивитись в очі товаришам, і вчительці, і Мартину Івановичу, що розгнівано затиснув ганчірку в кулак і, припадаючи на хвору ногу, пішов по східцях нагору.

10

Бася відразу помітила, що двері в біологічний кабінет не щільно причинені. Навшпиньках, тихесенько підійшла і зазирнула в щілинку. Тільки зиркнула — зразу одхилилася, сховалася за двері. Проти самих дверей стояла Валентина Сидорівна.

Почекавши хвилину, Бася знову одним оком обережно зазирнула в щілинку. Те, що вона побачила, приголомшило завзятого зоолога.

Бася побачила, що Валентина Сидорівна прикладав до очей хустку. Бася, забувши про все на світі, прикипіла до щілини непричинених дверей. Їй здалося, що вчителька плаче, Валентина Сидорівна стоїть біля вікна і задумливо дивиться на дах сусіднього будинку, на голі дерева в садку, на похмуру осінню картину. Низько над дахами, мов сизі холодні хвилі, пливуть важкі хмари.

В руках у Валентини Сидорівни хустка, яку вона, замислившись, розтягує в руках. Тому їй здалося Басі, що вчителька плаче... Тому Бася їй не витримала. Не помітила, що в неї самої полилися по щоках сльози.

Що ж тепер робити? Зайти в кімнату і втішати Валентину Сидорівну? А коли вона образиться? Це ж нечемно — підглядати. Нечемно. Як вона раніш про це не подумала!

А коли б сама Бася захотіла поплакати, а хтось підглядав?..

Злякано дівчина відступила від дверей і хотіла бігти по коридору. Та ледве вона зробила кілька кроків, її спинила Ольга Карлівна.

— Райцина Бася, ти що тут робиш? Постривай...

Ольга Карлівна ніколи не звертається до учнів інакше. Завжди спочатку скаже прізвище, потім ім'я. Просто на ім'я майже ніколи не називає. Причому говорить строго, на жарти усміхається рідко.

Бася розгублено спинилась. Зразу не хотіла нічого говорити, але потім не витримала. З'явилась непереможна потреба комусь негайно розповісти, звільнитись від болю, що роздирає груди.

— Там наша вчителька... Її образили в нас у класі...

Заплакала Бася. Ольга Карлівна поклала їй на голову руку. Строго сказала:

— То чому ж сльози проливати? Май на увазі, дуже нечемно підглядати в щілинку. Іди.

Присоромлена Бася пішла, похиливши голову. Потім повернулась і знову зазирнула обережно в щілинку. Біля нової вчительки стояла Ольга Карлівна і щось говорила.

Басі здалося, що Ольга Карлівна каже:

— Крайчик Валентино, сумувати не слід. Треба вміти стримувати себе...

Але ось Ольга Карлівна посміхається приязно. Щось ніжно, як мати, говорить... Молода вчителька теж посміхається, і ця посмішка освітлює раптом її обличчя.

Бася зривається з місця і летить по коридору з хуткістю спортсмена-рекордиста, стрибає через троє східців. В залі вона майже налетіла на Кіру й Руфу. Дівчата стояли і про щось шепотіли.

Бася підбігла до них захекана:

— А вона така сумна.

— Хто?

— Нова вчителька. Стоїть в біоложці біля вікна і мало не плаче.

— Невже?

— Чесне піонерське... До неї пішла Ольга Карлівна і наказала мені нікому про це не говорити. Вам по секрету кажу. Нікому не розказуйте...

Побачивши, що через зал швидко, заклопотано йдуть Аркадій з Вовою, Бася кинулася до них. Наздогнала біля дверей в коридор:

— Ви тут ходите, а вона така сумна! — з докором звернулася до хлопців.

— А коли ми будемо стояти, то вона не сумуватиме? Хто сумує?

— Нова вчителька...

— От біда! — стурбовано крикнули хлопці. Вони думали, що мова йде про Марусю чи якусь іншу з дівчат.

— Тільки нікому не кажіть, це секрет, і Ольга Карлівна прохала, щоб учні не знали...

Закінчивши останнє речення, Бася побігла далі і розповіла про подію цілій компанії учнів свого класу. А закінчила так:

— Ви ж мовчіть, нікому не кажіть, Ольга Карлівна попередила мене, щоб ніхто не знав...

Бася знов побігла шукати, кому ще по секрету розповісти і поспівчувати Валентині Сидорівні.

Учні почали розбігатися по класах.

Аркадій з Вовою перестріли Сашка в залі:

— Ну, що, подобається тобі?

— А ваше яке діло? Подумаєш, сумує, страх який! — зачіпливо підняв Сашко білу кудлату голову.

— Виженуть з школи, побачиш. Тепер, брат, строго. Не те, що раніш було. В новій постанові про школу все ясно сказано... Ніхто не заступиться.

— Знайдуться заступники! — зневажливо відповів Сашко.

— Нехай тільки візьметься за тебе Ольга Карлівна. Ракетою вилетиш із школи,— засміявся Вова, показуючи рукою, як полетить Сашко.

А Ольга Карлівна ще розмовляла з молодого вчителькою в біологічному кабінеті. Вона походжала по кабінету, ніби проводила черговий урок, і, чітко вимовляючи кожне слово, говорила:

— Для вас, та й для мене, це буде наука... Мені треба було ґрунтовніше поговорити перед уроком. Бачите, Валентино Сидорівно, ви прийшли в школу в дуже цікавий момент. Ви знаєте нові ухвали про школу... Зараз відбувається оцей злам, так би мовити, школа переживає переходовий період. Дуже визначний... Як би вам сказати... В школі зараз працювати важкувато, доки ми її перебудуємо. Це триватиме недовго... Але на який високий щабель підноситься наша радянська школа! Мушу вам сказати, що я давно стояла за це, а мене лаяли. І Кужеля теж. Ми й у Москву писали про те спотворене поняття колективної праці школярів. Писали, що далі не можна навчати за безглуздим бригадним методом, за штучно вигаданим дальтонпланом, без найсуворішої дисципліни в класі, без індивідуального опитування кожного школяра... О, ви думаєте, такі, як Олександр Мостовий, Рожко Марія тощо, цього не розуміють? Розуміють. Вони знають, що їм урвалася можливість нічого не робити за спинами інших... Та це нічого, ми їх зможемо взяти в руки. У нас прекрасний піонерський актив. Звичайно, на такому крутому повороті, може, дехто й випаде. Не без цього... Але скажу вам, нелегко буде й деяким педагогам, може, навіть і завідувачеві з його теорією, що всього навчить життя. Це легка теорія і шкідлива... А дехто з педагогів уже звик працювати абияк, правильно побудованого, методично стрункого уроку у нас не було. Що ж тут говорити?.. Напевно, дехто й з педагогів випаде. Явище закономірне.

Раптом посміхнувшись, Ольга Карлівна продовжувала:

— Значить, ви прийняли на себе перший удар... на першому ж уроці... Треба було мені побути з вами на початку уроку. Я забула про деяких учнів цього класу. Забула тому, що у мене з ними зовсім інші взаємини. У мене є ключ і до Мостового, і до Бубиря. Тому я їх і не обвинувачую... Ясно, ви зараз вже, очевидно, думаєте, що ви не педагог, що це не ваше покликання...

— Звідки ви це знаєте? — ніби злякано спитала Валентина Сидорівна, широкими очима дивлячись на Ольгу Карлівну. Саме це вона й хотіла зараз висловити старій вчительці.

— Звідки я знаю? — знов лагідно, замислено, наче пригадуючи щось давноминуле, посміхнулась Ольга Карлівна.— Адже сама я теж колись починала із свого першого уроку. А прийшла я тоді в школу не менш досвідченою, ніж ви... Дорога, мила Валентино Сидорівно, не допускайте в своє серце зневіри! Вам це не личить. Зневіра — дуже гірка отрута. А ви комсомолка. Ми з вами ще добре й плідно попрацюємо! Попрацюємо!

11

Після події на уроці біології школярі трохи принишкли.

Ольги Карлівни Кіра не знайшла. А треба було порадитись. Піонервожатий Слава Гутман поспішав. Його покликав до себе завідувач. Він обіцяв через кілька хвилин поговорити з Кірою і швидко пішов.

Нарешті Кіра таки застала піонервожатого в якомусь роздумі. Він зосереджено вислухав Кіру і промовив :

— Не гаразд, друзі мої... Треба весь час пам'ятати про дисципліну. Ви ж піонери, а не якісь бурсаки. Ще, може, битись почнете з викладачами? Не гаразд... Іди в клас, зараз дзвоник, потім поговоримо докладно. Звичайно, скликай збір загону, і нехай залишається весь клас, я неодмінно прийду. А зараз часу немає, на зборах поговоримо.

Слава заклопотано пішов до вчительської. У нього й справді стільки роботи, що й хвилини вільної немає, і впіймати його в школі не так легко. Проте Слава не наважується сам вирішувати такі складні справи, як оце постали перед ним, і, мабуть, пішов з кимось порадитись.

Розмова з Славою не задовольнила Кіру. Тому вона поспішила в клас дізнатись, чи розмовляв Аркадій з головою учкому, учнем сьомого класу "Б", чорним, як негр, кучерявим і веселим Зямою Марголіним.

Через хвилину має зайти учитель географії Василь Петрович Чернуха.

Не всі учні сидять на місцях... Кіра побачила, що невеликий гурток зібрався біля Тамари Незабудь. Школярі стримують сміх. На Кіру замахали руками, щоб мовчала. Тамара поклала голову на руки і спить, схилившись на парту. Марко обережненько водить їй по шиї вузьким папірцем. Тамара здригається, хитає головою,— мабуть, їй здається, що по шиї лазить муха. Вова Порада і Маруся Рожко тихенько прив'язують ногу і руку Тамари до парти. Аркадій і Віктор прилаштовують до Тамариного волосся розмальованого паперового чортика.

— Що ви робите? Зараз зайде учитель! Вовка, розв'яжи мотузку, а ти, Рожко, теж не лізь! — обурилася Кіра.

— А твоє яке діло? — прошепотіла Маруся.

— Не смій ображати Тамару! Томко, вставай! — майже над вухом крикнула Кіра.

Від несподіванки Тамара зірвалася з місця. Відчула мотузку, зрозуміла, що їй лоскотало шию. Подивилася навколо сонними очима, і їй здалось, що біля неї зібрався

весь клас, що школярі перекривляють, дражнять, хотіли зв'язати. Тамара заплакала. Сльози кривулями потекли по щоках.

Зразу всі розбіглися, залишилась сама Кіра. Навіть Віктор, що сидить з Тамарою на одній парті, теж відійшов до Аркадія.

— Покинь ревти! — строго сказала Кіра.— Зараз зайде Василь Петрович, глузуватиме з тебе. Ти ж, мабуть, не знаєш географії?

— Чого вони в'яжуть? — схлипуючи, відповіла Тамара.

— Знову не спала ніч?

— Кірюшко, я більше так не можу. Сьогодні вночі я б умерла. Страшно було. Степанида вигнала з хати і наказала не підходити до двору. Я довго ходила по вулиці... Так страшно й холодно. Вранці знову працювала, як скажена. Варила обід, носила воду, бігала в крамницю, прибирала, а вона мені по голові кулаком дала, каже — я вкрала двадцять копійок здачі. Якби ти знала, яка вона скупа, жаднюга, гієна.

— А він?

— Такий самий. Боїться її. Степанида йому по пиці дає. Я більше так не можу, я втечу або не знаю що... їсти не дають. Добре, хоч сніданки в школі безплатні.

Сльози ллються в Тамари по щоках. Обличчя бліде, схудле. Останнім зусиллям стримує себе, тільки здригається, ніби їй холодно.

— Аби школу закінчити, сім класів, на роботу піду... А куди тепер діватись?

— Томко, не плач. Ми щось придумаємо. Я поставлю на зборах класу або навіть сьогодні на піонерських зборах. Поговоримо з Ольгою Карлівною... Обов'язково. Ти не плач, Томко, ми гуртом зробимо... Здається, хтось іде!

Сашко Мостовий, що стояв біля дверей і виглядав у коридор, крикнув на весь клас:

— На місця!

В клас зайшла Ольга Карлівна. Заляскали парти. Школярі встали здивовані.

Вони чекали учителя географії.

12

Ольга Карлівна повільно пройшла до стола. Поглянула на карту, що висіла на дошці. Примостила до короткозорих очей пенсне. Довго дивилася на учнів. Так вона робить тоді, коли хвилюється і має говорити строго якісь незвичайні новини. *

В класі така тиша, що навіть чути притамований подих багатьох грудей. З вулиці влетів низький звук сирени і вистрілив газом мотор. Але на вікно ніхто не глянув. Сидять, мов загіпнотизовані, і дивляться на Ольгу Карлівну. Тільки Сашко, позирнувши на Марка Бубиря, намагається посміхнутись... Марко одвернувся.

— Мостовий Олександр! Тобі весело, здається? Це дуже приємно, але не поспішай веселитись.

Сашко враз сховався за спину свого сусіда, пригнувшись до парти. Слова Ольги Карлівни для нього — цілковита несподіванка. Дивилася ж в інший бік, а побачила його. Як вона все бачить? Цього секрету ніхто не може розгадати, а спитати незручно...

Ольга Карлівна завжди все бачить. На уроках історії тиша і порядок. Учні люблять слухати оповідання, цікаві події з історії, що їх так уміло розповідає Ольга Карлівна. Всі

сидять, розкривши роти, захоплені, щоб не пропустити жодного слова. З найнецікавішого, здавалося б, матеріалу Ольга Карлівна вміє зробити цікавий урок. Коли ж хто спробує зашуміти, тоді учні повертаються сердито і сичать:

— Тихше...

Та й сама Ольга Карлівна все бачить. Завжди чистенька, в свіжій кофтинці або в чистому, свіжорозгладженому платті. Старанно причесане русяве волосся, прикрашене на висках сталевими плямами сивини. Туго заплетені коси вінком охоплюють голову. Тільки вуха закривають кокетливі кучеряві пасма. Ніхто ніколи не бачив Ольгу Карлівну одягнуеною або зачесаною недбало. Ніхто ніколи не бачив, щоб вона особливо поспішала кудись. Ніхто ніколи не чув, щоб підвищувала голос. Але вона завжди все встигає зробити. До її спокійного голосу прислухаються.

Ніхто не знає, як важко привчити себе до такої витриманості. Ось під час важкої, нервової розмови Ольга Карлівна раптом замовкла. Дивиться на всіх уважно. Мовчить хвилину, ніби думає про щось інше; потім спокійно продовжує розмову. Це вона зробила паузу, щоб не говорити різко, щоб взяти себе в руки, обміркувати спокійну відповідь.

Говорить Ольга Карлівна чітко, підкреслюючи кожне слово, щоб воно краще дійшло до слухачів. Вона дуже рідко сміється, але коли посміхається, всім теж робиться весело і приємно, не можна стримати посмішки. Іноді посміхається на чужий дотеп і ніколи не усміхнеться на власний жарт, тільки обличчя ніби осяюється зсередини світлом. Крізь тонку шкіру на щоках пробивається ніжний червоний колір. Трапляється, що Ольга Карлівна ніяково почервоніє, хоч і не любить цього.

В класі Ольга Карлівна все помічає. Розповідаючи урок, захопившись подіями, про які так добре вміє розказати, Ольга Карлівна скидає своє пенсне, чистою хустиною витирає очі і стомлене перенісся. Обережно кладе пенсне на журнал. Тоді обличчя її робиться безпомічним, примружені очі часто блимають, повіки тремтять, морщиться високий лоб.

Спочатку учні думали, що вона без пенсне нічого не бачить. Ось Марко з невинним виглядом безшумно ляскає пальцем свого сусіда по кінчику вуха. Той, не озираючись, показує у відповідь кулака, поклавши руку збоку на парті, щоб видніше було Маркові. Ніхто в класі і не помітив цього маленького інциденту. Але Ольга Карлівна вже вставляє спокійно в свою розповідь:

— Бубир Марко, коли тобі нецікаво слухати, я можу звільнити тебе від цього і ти вийдеш з класу.

— Та я ж нічого, Ольго Карлівно...— виправдується Марко.

— Звичайно, нічого, тільки заважаєш працювати.

Присоромлений Марко сидить насупившись. Заважати на уроках Ользі Карлівні — значить заважати всьому класові.

Ніхто ніколи не помічав, щоб Ольга Карлівна запобігала перед школярами або шукала з ними дружби. Вона завжди однакова, однаково строго з ними поводить, але всі її люблять. Слово її авторитетне і об'єктивне. У неї нема любимих і нелюбимих учнів

— до всіх вона ставиться однаково. Але Ольгу Карлівну люблять, і всі їй розповідають і про своє горе, і про свої радощі та мрії. Навіть такі замкнені хлопці, як Сашко Мостовий, намагаються сказати їй щось приємне, розповісти про свої справи. А Сашко хлопець потайний, любить погуляти, бо нема часу батькам добре стежити за ним. Вони обоє працюють.

Ольга Карлівна довго мовчала, стоячи біля стола, і переводила очі з одного учня на другого. Ніхто в класі не розумів, чому вчителька так довго мовчить. Стало якось незручно. Немов застигла на місці Ольга Карлівна, тільки очима водить!

Розхвилювала Ольгу Карлівну розмова з новою вчителькою. Валентина Сидорівна розповіла, що сталося на біології. Але вона категорично заперечувала проти суворой кари Мостовому. Сама винна! Не треба було саме в цей день починати знайомство з класом, викликаючи учнів і розглядаючи їх! Треба було зробити інакше...

Ольга Карлівна іншої думки. Прощати провину не можна. Це не звичайний школярський жарт, який можна простити. Нехай вся школа засудить вчинок Мостового і суворо покарає. Треба налагоджувати в школі сувору дисципліну, інакше остаточно розвалиться навчання. Особливо це стосується сьомого "А" класу, що більше відстає і є зразком недисциплінованого класу на всю школу. Крім небагатьох учнів, решта не може похвалитися поведінкою.

Помовчавши хвилинку, трохи заспокоївшись, Ольга Карлівна протерла пенсне і знову старанно примостила його на носі. Ще раз крізь протерте пенсне дуже уважно оглянула клас, ніби перед нею сидять зовсім незнайомі діти, ніби вона бачить їх уперше. Ольга Карлівна сказала з нестримуваним боєм:

— Значить, ви в присутності нової вчительки вчиняєте скандали цілим класом? Невже ви думаете, що так можуть робити свідомі піонери, радянські учні, з яких має вирости нове покоління борців, червоноармійців, пілотів, інженерів, лікарів, комсомольців, комуністів? До вас приходить нова вчителька, дуже хороша вчителька, вона хоче вас учити такої цікавої науки... Що ж ви робите? Такі вчинки не гідні радянського школяра.

В цю хвилину відчиняються двері і заходить Василь Петрович Чернуха. Учні неохоче встають.

Ольга Карлівна невдоволено звертається до нього:

— Пробачте, Василю Петровичу, я затримаюсь ще хвилину, лише одну хвилину.

— Прошу, прошу! — з невимовно чемною посмішкою дозволив Чернуха і став біля вікна позаду Ольги Карлівни.

— Сподіваюсь, вам зрозуміло, що такий вчинок антигромадський! — продовжує Ольга Карлівна.

Звичайно, Бася ледве стримує себе.

Сашко Мостовий непевно поглядає на Кіру, на Аркадія. Йому ніяково за свій вчинок. Він готовий зробити що завгодно, аби тільки не мучили його, і він ніколи нікого не буде чіпати. Це ж випадково вийшло!

Сашко не знав, що робити: чи побігти вибачитись перед новою вчителькою, чи

заявити зараз?.. Поглядавав спідлоба, чекав поради, ховав очі від учнів, які з докором дивилися на нього. Навіть білий чуб наїжачився, ніби примушував Сашка встати і все розказати. Особливо це він відчув, коли Ольга Карлівна закінчила:

— Я сподіваюся, що такий антигромадський вчинок ви не будете замовчувати. Це не дрібниця, не жарт! У вас, майбутніх більшовиків, людей правди, вистачить мужності і хоробрості сміливо покарати того, хто скинув чорнильницю, і тих, хто затіяв сьогодні в класі сварку. Звичайно, весь клас теж матиме догану.

З цими словами Ольга Карлівна пішла, до дверей. Сашко ще раз хутко зиркнув на Кіру, на Аркадія і хотів схопитись з місця, крикнути, що він винен. Хотів усе розповісти, аби тільки це не гнітило його, не мучило! Зовсім не хотів робити нічого лихого! Правда ж, не хотів! Якось випадково трапилось...

Глянув Сашко і на Василя Петровича Чернуху. Побачив розважну, спокійну посмішку. Підвівши брови, Василь Петрович шкріб борідку і проводжав здивованими очима струнку постать Ольги Карлівни.

Сашко зразу випрямився, посміхнувся, оглянувши з презирством весь клас. Особливо Кіру, Аркадія, Руфу... Підморгнув весело Маркові.

Ольга Карлівна старанно зачинила за собою двері.

13

Учитель географії Василь Петрович Чернуха — кремезний, високий — ходить завжди широким кроком, по-військовому. Груді вперед, розмахує в такт руками і голову несе рівно, як на параді.

Любить розповідати різні історії, веселі пригоди під час своїх мандрівок. Він чимало їздив по нашій землі, географію знав, але викладати не любить, особливо тепер — за підручником.

Отож на уроках Василя Петровича розмови точилися про що завгодно, а найменше про географію, яку треба вчити школярам. Зате рідко хто мав "незадовільно" з географії. Він не любий кривдити учнів, і уроки його проходили жваво.

Василь Петрович завжди заходив у клас з незмінною посмішкою на губах. І тепер іноді посміхався, слухаючи Ольгу Карлівну. Почекав, доки вона зачинила двері, тоді поклав на стіл журнал.

Василь Петрович розмовляє з учнями запанібрата:

— Ну, як справи? Вигляд у вас збентежений... Хто ж у вас черговий? А-а-а... Тамара Незабудь! Дуже приємно! Чи не ти винна в тому, що клас такий похмурий?

Дехто з учнів посміхнувся, інші захихикали, особливо Маруся Рожко, яка не любить Тамари. Посміхнувся й Василь Петрович. Потім відмітив, кого немає в класі.

Тамара повертала голову на всі боки, стурбовано дивилася на учнів, кліпаючи очима. Сіла, нахилилася до парти і більше не підводила голови. Хіба ж вона винна, що клас збентежений? Навіщо ж її обвинувачує Василь Петрович?.. Тамара завжди знервована через своє життя у Пещери, і їй усе здається, що з неї глузують, що вона беззахисна.

Коли Тамара трохи підвела голову, Кіра зробила їй великі очі, посварилася пальцем

і показала головою на вчителя,— мовляв, не звертай уваги, ти ж знаєш, який він.

— Ось бач, Ольга Карлівна вчитувала вам правила поведінки. Натворили вже, га? Признавайтесь!

Василь Петрович знов посміхнувся, ніби й справді було смішно. А Сашко Мостовий із своїми друзями весело засміявся.

— Еге ж, ви скажете, хто головний герой сьогоднішнього бою!.. Саме такі!

Після цих слів учителя Сашко з одвертою зневагою дивився на Кіру, Аркадія, Вову, Руфу, Віктора та інших, що сиділи похмурі. Сашкові навіть соромно стало, що збирався так легкодухо признатись. На слова Василя Петровича Сашко посміхається задоволено, на весь рот. З виглядом переможця він оглядає всіх школярів свого класу, кривиться, робить гримаси, коли зустрічається очима з Марком Бубирем, з Марусею Рожко.

Це дратувало Кіру і її товаришів... Уроки Василя Петровича проходять жваво, це правда, але географію учні знають погано. Бо всі певні — як не відповідатимеш, учитель сам підкаже і ніколи не поставить незадовільної оцінки. Та це багатьом навіть подобалось... Але незрозуміло ось що — чому викладач географії майже завжди з якоюсь ледь вловимою іронією говорить про Ольгу Карлівну? Ніби він намагається висміяти перед класом найкращу вчительку. Адже Ольга Карлівна ніколи жодного поганого слова не сказала навіть про учня — що там уже говорити про вчителів! А що вона суворо вимагає знати уроки, підтримувати дисципліну — то це ж обов'язок виховательки!

Кіра сиділа похмура. Вона ж давно збирається сказати про це Ользі Карлівні і натякнути Василю Петровичу... І вирішила неодмінно зробити це сьогодні. Бо виходить якось само собою, що Василь Петрович, може, мимоволі, підтримує Сашка Мостового та інших дезорганізаторів.

Викладач географії тим часом продовжував почату розмову. Із своєї безмежної кількості різних анекдотів, життєвих пригод балакує Василь Петрович розповідав про своє навчання в старій, дореволюційній школі. Як і кожна людина, що любить багато говорити і мало слухати інших, Василь Петрович забув, що цю історію він уже двічі розповідав учням цього класу. Розповідав він і тепер про різні витівки школярів. І це знов-таки найбільше подобалося Сашкові та його друзям.

Нарешті Кіра не витримала. Вона раптом підвелася, коли Василь Петрович мав перейти до іншого оповідання :

— Василю Петровичу, ось ви допіру сказали, що ми не признаємося, хто сьогодні затіяв у класі бешкет на уроці біології. А ми не лише скажемо, а ще й поставимо на зборах і викриємо цей антигромадський і навіть шкідливий вчинок. Адже це заважає роботі колективу. Ми повинні одверто викривати тих, хто шкодить!..

— Вона викриватиме! Я тебе викрию!..— просичав Сашко.

Василь Петрович нахмурився. Він не любив, коли йому заважали розповідати. Тому різко проказав:

— А я ж тут при чому? Ви під час перерви порадьтеся про це з своїм класним керівником, з Ольгою Карлівною.

Знову Кірі здалось, що про класного керівника, про Ольгу Карлівну, Василь Петрович сказав з якимсь дивним наголосом. Тому вона й спитала:

— А чому не можна з вами?

— Тому, що в мене зараз урок географії! — сердито відповів Василь Петрович і нахмурився.

— Ви ж розповідаєте нам свої пригоди в старій школі, а не географію,— стримано сказав Віктор Мартинов.

— А цю історію ми чуємо від вас уже втретє! — раптом вирвалося в Аркадія Трояна.

Хоч уроки Василя Петровича проходили жваво, бо він більше розповідав сторонні історії, хоч він майже ніколи не ставив "незадовільно", проте кращі учні не любили і не дуже слухали його. Та й дивно — ніколи Сашко не вчив географію, а завжди мав "задовільно", бо вчитель, питаючи, відразу сам відповідав замість нього. Таким, як Маруся Рожко,— теж ставив "добре", хоч вони нічого не знали. І вони, звичайно, горою стояли за викладача географії, коли про нього заходила мова серед учнів.

До того ж розповісти наступний урок у Василя Петровича не вистачило часу, і він переказував його поспішно, швиденько, скоромовкою, весь час зазираючи в підручник...

Та ось тепер, після репліки Аркадія, люто розгнівався Василь Петрович. Таким його ніколи не бачили. Він враз почервонів і метнув жорстокий погляд на Трояна.

— Що? — раптом скрикнув Василь Петрович якимсь дивним високим голосом.— Ти... ти смієш мені вказувати, скільки разів і що я розповідаю?

Весь клас застиг, припинив, ніхто не поворухнувся.

Але учитель швидко схаменувся. Стримуючи себе, промовив:

— Годі! Треба ділом займатись. Ось іди, Троян, і покажи нам своє свідоме ставлення до географії.

Хтось хихикнув. Аркадій пішов до дошки.

— Розкажи нам... розкажи про економіку, природні багатства і промисловість Уралу. Покажи на карті Урал.

Запитання нескладне. Аркадій знає, хоча у нього, як і в багатьох школярів, немає підручників. Вже з місяць тому учні внесли гроші на підручники, а одержали далеко не всі. Скільки не нагадують школярі, їм все обіцяють, кажуть, що нові підручники не встигають друкувати для всіх шкіл. А шкіл же у нас багато!

Аркадій сміливо підійшов до карти, покресленої сім'ями жилками рік, крапками міст, червоними смугами кордонів, залитої лагідними синіми плямами океанів. Показав Урал, але заліз на півночі в океан, а на півдні — в Аральське море виїхав.

— Ти виявляєш небажані і несвідомі тенденції захоплювати чужу територію! Щоб ніхто не ображався на нас, ми поставимо тобі "незадовільно", значить, сідай...

В класі зашелестів притамований смішок. Аркадій ображено почав виправдуватись:

— Я випадково заліз. Я...

— Розумію, розумію... Але "нз" ставлю тобі не випадково. Знати треба! Сідай! Тепер іди ти, Коваль, і покажи свою свідомість біля карти.

Кіра вийшла до стола і через хвилину за східні кордони СРСР теж одержала "нз". Намагалася сперечатись — Василь Петрович висміяв її перед усім класом і посадив. Віктор Мартинов зразу заплутався і пішов на місце.

— Поговорю про вас з Платоном Юліановичем. Ольга Карлівна погано вас виховує, це я бачу і теж поговорю. А тепер — до побачення...

Василь Петрович повільно пішов з класу. Учні схопилися з місць і мовчки чекали, доки він вийде. Ніхто нічого не розумів. Ніколи Василь Петрович не ставив "нз", а тут раптом аж три за один урок, і все кращим учням.

14

В класі знов почалася гостра суперечка. Сашко напосідав на Аркадія. Сашко образився за Василя Петровича, — як сміють вони висміювати вчителя? Як сміють вони всі глузувати з такого викладача і обвинувачувати його в тому, що він на уроках розповідає різні пригоди?

— А "незадовільно" він від злості поставив, твій Василь Петрович? А Ольгу Карлівну висміює перед класом? Що вона йому зробила? — наступає Аркадій.

— А про "розваги" в старій школі хто розповідає? Не вперше так... Він навчає не боротися з хуліганами, — налетіла Кіра, мов шуліка, на Сашка.

Сашко оглянув усіх.

— Вони борються з хуліганами? А то не хуліганство — висміювати вчителя?.. Ось піду зараз і все розкажу Василю Петровичу. Скажу, що ви й прізвисько йому вигадали... Кірка і Аркадій, і всі ви побачите — влетить. Спочатку вам влетить, а потім подивимось...

Сашко пішов, підтягнувши рукава. Великі сірі очі зневажливо позирнули на Аркадія, який, обпершись об парту, мовчав. Він не знав, що робити. Кіра застережливо крикнула:

— Не заривайся, Сашко!

Сашко погладив своє біле волосся і швидко сказав:

— Хто, я? Побачиш, що тобі буде!

Вова саме зайшов у клас, спинився біля Кіри і в'їдливо проказав:

— Будь ласка, Сашко, не лякай, ми вже дуже лякані. А тебе можу й зараз полякати.

Школярі відповіли сміхом. Сашко ступив до Вови.

— Ти?!

— Я! Що скажете? Ой, мені страшно! Убивають! Громадяни, допоможіть бідному хлопчикові!.. — смішливо закричав Вова і зразу змінив тон: — Піди скажи, що я теж підтримую Аркадія і Кіру. Іди!

— І піду!

— Розступись, громадяни! Дайте дорогу! — крикнув хтось із гурту.

Не озирнувшись, Сашко вийшов у розкриті двері і попрямував до вчительської.

Раптом Аркадій помчав через залу наздоганяти Сашка. За ним пішов увесь гурт із Кірою на чолі.

Майже біля самих дверей учительської Аркадій наздогнав Сашка і, ставши поруч,

стримано промовив:

— Не смій іти!

Не спиняючись, Сашко відповів:

— Не ваше діло! Про чорнильницю збираєтесь говорити? Я вас провчу...

Взявшись за ручку дверей вчительської, Сашко навіть не глянув на Аркадія, у нього був свій план.

— То ж хуліганство кидати на підлогу чорнильницю, а ми вигадуємо прізвиська на нього жартуючи! — суворо крізь зуби сказав Аркадій і схопив Сашка за руку; той обернувся і штовхнув його в груди. Аркадій одхитнувся і зблід. Високий, тонкий, з великими карими очима і чорними вузькими бровами, Аркадій став зразу старшим за свої роки в очах великого натовпу школярів.

— Ти чого штовхаєш? — спитав приглушено Аркадій.

— А думаєш — злякався? Можу й по пиці дати,— відповів Сашко, знаючи, що його боїться майже вся школа. Він повільно замахнувся.

Але Аркадій не схотів чекати удару. Ще більше зблід, несподівано швидко замірився і вдарив Сашка по щоці, аж ляснуло.

— Тобі сподобалось, коли ябед б'ють, на! — задихаючись, крикнув Аркадій.

Навколо загомоніли. Сашко кинувся на Аркадія. Він орудував зразу двома кулаками,— це його прийом. Аркадій в'юнко ухилився від ударів, ще раз хутко розмахнувся і, не тямлячи себе, ударив Сашка. Сашко не наважився більше підняти рук і раптом закричав так голосно, ніби його почали різати. Закричав не своїм голосом. Закричав, щоб звернути на себе увагу, щоб вибігли вчителі.

Дійсно, з учительської першою вибігла Ольга Карлівна, за нею сивий учитель німецької мови, Франц Сигізмундович Амбарський, Василь Петрович і ще кілька педагогів. Завпед Кужіль протискувався з другого боку — він випадково проходив через залу. Коли вчителі спитали, хто вдарив Сашка, Аркадій признався. Сашко не переставав стогнати.

— За що ти його вдарив? — звернувся Василь Петрович до Аркадія.

Сашко закричав верескливо:

— Вони дражнять вас, Василю Петровичу, перекирляють, а я захищав. За це Аркадій Троян мене вдарив.

Василь Петрович почервонів і нервово нахмурився.

Кіра протиснулася вперед.

— Ти завжди всіх б'єш, і ніхто не кричить, а тобі настукали, так завив.

Учні раділи. Вперше знайшовся школяр, що посправжньому провчив Сашка, якого всі боялися. Признатись, діти дуже зраділи з перемоги Аркадія.

— І ти тут? — звернувся до Кіри Василь Петрович.

— Я теж тут! — відповів за Кіру Вова.

— Оце вони втрюх прізвиська вам вигадують, перекирляють і по всій школі пускають. Троє — Кіра Коваль, Порада і Троян,— знову пояснив Сашко.

Ольга Карлівна забрала Сашка і пішла з ним.

Аркадій стояв, не схиляючи голови. Кужіль і Василь Петрович пішли роздратовані, не глянувши на Аркадія.

Ледве вони встигли відійти — навколо Аркадія збуджено заговорили учні. Втішали товариша, і більшість співчувала йому. Але всі попереджали — Сашко помститься, і Василь Петрович теж не подарує.

15

Платон Юліанович Курокут два роки тому прийняв пропозицію свого друга, інструктора райосвіти Степана Бармиги, і пішов завідувачем 112-ї школи. І зробив велику помилку.

Платон Юліанович любить затишок і спокій. Він стомлена, нервова людина. І мріє він усе про якусь спокійну роботу, де б не було турбот і стільки метушні, настирливих потреб, що їх треба негайно задовольняти. Щодня навколо нього кілька сотень дітей-школярів — різноманітних, галасливих, непосидючих. Десятки педагогів чекають від Платона Юліановича розв'язання педагогічних питань, крім того, є ще адміністративні і господарські справи.

Все життя мріяв про спокій Платон Юліанович — про тихе життя, про непомітну роботу, про звичайні, зрозумілі справи по своїх силах і здібностях. І ось попав у таке пекло, де можна згоріти, задихнутись, оглухнути від шуму і турбот.

Колись він вчився на земських педагогічних курсах, бо не було куди подітись. Учителювати не збирався, бо завжди діти здавалися йому головною причиною людського неспокою.

Але все робиться не так, як хоче того Платон Юліанович.

В школі на нього напосідають турботи про величезний колектив дітей. Завідувач трохи боїться їх і не вгадає, як поводитись з учнем другого класу і з учнем старшого віку, що вже на півголови вищий за свого завідувача.

А тут треба заводити суворі порядки... Платон Юліанович завжди був переконаний, що не школа повинна виховувати дітей, а життя. Хіба його самого школа виховувала? Премудрий вислів Штенгауза не виходив з голови завідувача: "При лабораторному плані учня не вчать, він сам вчиться"... Аби діти трохи письменними стали, а там — на завод, в життя, на роботу!

Платон Юліанович тепер остаточно переконався, що він назавжди втратив надію на спокій. З усіх боків на нього навалюється безліч справ, нестримна злива людей різного віку, різного характеру, темпераменту, бажань. Налітають на нього з вимогами, із скаргами й ненавистю.

— Спробуй ладнати з ними!..— невідомо до кого промовив Платон Юліанович.— Всі критикують. Роботу погано поставлено, успішність погана, підручників немає!.. А до чого підручники? Без підручника можна дати поняття про світ, а життя навчить мудрості і боротьби.

Здається, Платон Юліанович апелює до того широкого сарая, що стоїть у дворі. А може, звертається до пелехатої хмари, яку підганяє вітер. Вітер влетів у двір і ніяк не вирветься — танцює, крутиться, мов у трубі. Вгору підіймає папірці, крутить осінні

листя, осиротілу бур'янинку. Все це добро вітер хоче підняти вгору і занести з собою. Але не вистачає сили дмухнути так, щоб вирватись через дах. Втомившись, вітер припадає до землі, секунду перепочиває і знову уперто крутить на одному місці свої легковісні скарби. Нарешті, проривається між будинком і парканом, мчить у безвість, світ за очі...

Платон Юліанович простежив за вітром, але з голови не виходять підручники... Подивився підозріло навколо, чи ніхто не стежить за його думками? В кабінеті немає нікого. Платон Юліанович замислився, вигадуючи зовсім неймовірний план. Треба ще раз порадитись з своїм другом Василем Петровичем Чернухою. Обіцяв допомогти. Що там казати — звичайно, допоможе. Коли обіцяв — допоможе!

Несподіваний дзвінок примусив здригнутись. Десь нагорі загриміло, і грім покотився по сходах. Ось гул долетів униз, і десятки ніг протупотіли коридором. Линули, як водоспад, діти з тих класів, що внизу — поруч з кабінетом. Платон Юліанович швиденько сів за великий стіл, розкрив папку з відомостями і зробив вигляд, ніби уважно її переглядає. Зараз хто-небудь зайде — не можна стояти без діла... Обережно позіхнувши, Платон Юліанович щиро позаздрив людям, яким доводиться мати справу не з дітьми, а, наприклад, з машинами... Все просто і ясно. І думати багато не треба, так здавалось йому.

Ніхто не заходить. Де завпед? Обов'язково всі намагаються обійти свого завідувача! Чекаєш їх — не приводять. Забудеш про все — несподівано хтось з'явиться і заважає. Так завжди...

Тільки Василь Петрович розуміє і співчуває... Платон Юліанович одхилився на кріслі, поклав голову на бильце і намагався вловити думки, що напливали.

Двері відчинилися, і швидко увійшов Василь Петрович. Звичайно, застав не за роботою — та це чоловік свій. Платон Юліанович підхопився і ображено сказав:

— Ніяк не можу дочекатись завпеда...

— Там історія трапилась одна... Неприємна.

— Знову історія, знову неприємна! Вижену, обов'язково вижену! — нахмурився завідувач.

Василь Петрович, розхваливши Сашка, розповів, як скромно тримався хлопець, коли Аркадій ударив його кулаком. В цій історії брали участь Кіра Коваль, Володимир Порада та інші піонери. Ще й набралися нахабства ставити йому безглузді, хуліганські запитання.

— Вигнати, негайно вигнати! Інструкція є, тепер не будемо довго панькатись! Покличте до мене, я їх звільняю з школи.

Виганяти Платон Юліанович нахваляється завжди, але ніколи не виконує свого слова. Навіть учні перших класів знають про це і посміхаються, коли завідувач кричить, що негайно вижене.

Ще раз широко розвинув Василь Петрович свою думку про авторитет учителя і про тих, хто б'є товаришів...

— Зараз я їх приведу сюди.

Повернувся йти, але в дверях зустрівся з Ольгою Карлівною. Вона прийшла сказати, що треба негайно вжити заходів проти учня, який образив на уроці нову вчительку біології. Треба відіслати учня додому і викликати батьків. Може, навіть доведеться виключити на деякий час із школи, а потім знову прийняти. Треба також звернути увагу на бійку Аркадія Трояна з Сашком Мостовим.

— Знаю, все знаю! Це ваш клас, це ви виховуєте! — накинувся на неї Платон Юліанович.— Хто навмисне скинув чорнильницю?

— Не знаю точно, це можна взнати. В класі є група піонерів свідомих, активних, вони не стануть покривати хулігана. Щодо виховання, то ви ж знаєте, який це клас!.. За вашою ж ініціативою в мій клас пересадили порушників дисципліни з усіх сьомих класів. Звичайно, чорнильницю скинув Мостовий...

— Один з ваших свідомих піонерів, здається, і вдарив Мостового? — єхидно запитав Василь Петрович.

— Ну, що ж, Мостовий дуже недисциплінований. Він тероризував не лише свій клас, а всю школу. Невідомо, хто з них перший почав бійку,— сказала Ольга Карлівна.

— У вас новий метод виховання — бити таких терористів,— посміхнувся Василь Петрович.— Я думаю, що за бійку треба карати в першу чергу. Також і за те, що вигадують педагогам прізвиська...

Ольга Карлівна нічого не відповіла і знову звернулася до Платона Юліановича.

— Сьогодні піонери будуть розбирати ці справи на зборах... Але з Мостовим слід зразу вирішити, прощати не можна. Трояна, напевне, теж покарають...— стримано сказала Ольга Карлівна.

— Забороняю сьогодні збори! Ніяких зборів, чуєте? У мене сьогодні нарада, а я сам хочу бути у них у класі. Скажіть Славі Гутману, нехай сам виключить Трояна з піонерорганізації. А потім проведуть на зборах. Що вони там затіяли проти Василя Петровича? Вижену, зразу вижену! — закричав нервово Платон Юліанович і тремтячими пальцями перегорнув папери.

— Я цього не знаю. Але виключати з піонерзагону сам вожатий не має права. Треба, щоб загальні збори.... Та це й не метод...— спробувала заперечувати Ольга Карлівна.

— Отож не вчіть мене методів, раз не знаєте! Я кажу, нехай вожатий виключить Трояна, і більше ніяких розмов! Я виключаю! — настоював Платон Юліанович.

— Гаразд, говоріть з ним самі... На мою думку, це повинні зробити піонери. Аркадій Троян — дисциплінований піонер і учень...

Ольга Карлівна розмовляла звичайним спокійним тоном, і це роздратувало Платона Юліановича ще більше. Він заперечуватиме, він зіб'є пиху!.. Ця вчителька найбільше не поважає його! Розмовляє так, немов завідувач — якийсь школяр. А дивиться — ніби все, що говорить завідувач, чистісінька дурниця!..

Справді, Ольга Карлівна здивовано знизала плечима і пішла до дверей. Потім круто повернулася.

— Вибачте, ще одна особиста справа. Я дуже прошу вас заборонити Василеві

Петровичу глузувати з мене перед учнями. Він сьогодні знову ганьбив мене перед класом, де я працюю класним керівником. Категорично протестую!

Ольга Карлівна вийшла. Платон Юліанович хотів крикнути, що вижене, але стримався. Кого виганяти — він і сам не вирішив. Звичайно, не Василя Петровича...

Коли Ольга Карлівна вийшла, Чернуха, посміхнувшись, кивнув услід:

— Склока! Ми — склочники! Подивися, з яким авторитетом вона виступає. Між іншим, уже подружилася з новою вчителькою по біології. Маєш ще одного приятеля! Тому й навідає на учня, що образив ту дівчину. Ми ще не знаємо, як проводила новенька свій перший урок!

— Треба перевірити. Де завпед? Зараз скажу, нехай покличуть піонервожатаго Гутмана. Треба дати йому розпорядження...— Платон Юліанович на хвилинку вийшов і зразу повернувся назад.

— Платоне, скільки хвилювання, скільки неприємностей! Чорт його візьми, де воно береться на твою голову? І все повинен завідувач вирішувати...

Василь Петрович сів, розвалившись на стільці, стомлено витягнувши ноги. Він почував себе вже не як в кабінеті завідувача, а як в людини, що має з ним багато спільного.

Влетів Слава Гутман і заметушився по кабінету. За ним обережно зайшов керівник шостого "Б" класу Петро Петрович Динчук; його вихованці носять якісь свистки, і хтось свиснув на уроці німецької мови. Викладач, Франц Сигізмундович Амбарський, дуже злякався...

— Вижену!..— крикнув завідувач.

В двері кабінету зазирнула Руфа. Почувши вигук Платона Юліановича, злякано зачинила двері.

16

В кабінет завідувача майже не заходять учні. До себе завідувач кличе рідко,— прилітає в клас або в коридорі кричить на тих, хто викликав його гнів своїми вчинками. Таке буває частенько. А ще частіше викликає до себе керівника класу, вимагає ліквідувати непорозуміння.

Сам Платон Юліанович не дуже любить розмовляти з учнями.

Так само поводять себе й деякі учителі, хоч вони працею своєю ближче зв'язані з учнями. Кожен учитель приходить і виконує, як уміє, свою роботу. Кожен знає, що нею цікавиться тільки завпед Пилип Данилович Кужіль — людина стримана, мовчазна, урівноважена. Однак він у школі людина нова. Кілька разів Пилип Данилович намагався одверто поговорити з Платоном Юліановичем про становище в школі, але той все удає страдника, нещасного і кричить, що одного лише прагне — звільнитись від школи, та ось не пускають...

Учителі звертаються до Кужеля, який старанно допомагає в учбовій справі. На початку цього учбового року прислали Кужеля завпедом і викладачем хімії. Як викладач своєї дисципліни, Пилип Данилович зразу виявив себе зразковим педагогом, організував хімічний гурток, де працює до півсотні школярів. Діти так захопилися

хімією і роботою в гуртку, що довелося поділити його на дві частини — інакше не можна було б ним керувати. Кужіль працює і з відсталими учнями. Тому хімія стала одним з улюблених предметів старших класів.

Із завідувачем Пилип Данилович Кужіль поводить весь час дуже стримано. В районному відділі освіти Платон Юліанович користується авторитетом, а через це і в міськвідділі освіти. Але пильно приглядаючись до роботи завідувача, Кужіль почав зрештою вірно оцінювати недбайливе керівництво школою, де вчаться на дві зміни до тисячі дітей.

Знає Пилип Данилович, що серед педагогів іде глуха боротьба двох груп. Є нейтральна група — їй до всього байдуже, аби одержувати своєчасно зарплату і по-чиновницькому виконувати свої обов'язки. Чомусь так виходить, що кращі педагоги завжди в незгоді з завідувачем. Непримиренною стоїть серед них Ольга Карлівна Райко. Вона не приховує свого ставлення до непорядків і одверто виступає на засіданнях педагогічної ради, в присутності всіх учителів.

На чолі другої групи, близької до Платона Юліановича, стоїть Василь Петрович Чернуха.

Як педагога, Кужіль уже знає Василя Петровича, відвідавши його уроки. Завпед зробив чимало зауважень учителеві географії. Чернуха пожалівся Платону Юліановичу, і той накинувся на завпеда:

— Я вам забороняю, Пилипе Даниловичу, переслідувати Василя Петровича зауваженнями! Ви ставите йому за приклад різних учителів, що не варті його. Це педагог із стажем, людина з досвідом.

— Я цього не бачу. Він скептик і не хоче відходити від колишнього бригадного методу. В школі він повинен вміти викладати і виховувати молодь в комуністичному дусі. Я за це теж відповідаю, як завпед і член партії,— спокійно відповів Кужіль. Завідувач раптом ще більше обурився і закричав, забувши про стриманість і ввічливість:

— Я відповідаю! Я знімаю з вас відповідальність за Василя Петровича! Мені відомо, хто вміє викладати, хто ні... Виховувати, виховувати!.. Виховує життя, а не географія!..

Обурившись, Платон Юліанович хотів був крикнути своє звичайне "вижену", але не встиг, бо Кужіль вийшов з кабінету.

Після цієї сутички Платон Юліанович теж почав обережно ставитись до завпеда і в районному відділі освіти щоразу скаржився:

— Єдиний у мене партієць-помічник, і той тільки й знає, що робить помилки. Проти мене виступає, нацьковує нестійкі елементи з педагогів, підриває мій авторитет. Кращим педагогам не дає працювати...

Така слава про Кужеля пішла і в міський відділ освіти. Але Кужіль, завантажений по горло роботою в школі, нічого про це не знав.

Сьогоднішні події в сьомому "А" класі глибоко вразили Кужеля. Він сам пішов з'ясовувати, що трапилося на уроках біології та географії... Ольгу Карлівну знайшов у залі. Навколо неї зібралася юрба учнів, зокрема сьомого "А" класу.

Школярі по черзі йшли снідати в їдальню. В залі стало тихше. Тільки Ольга Карлівна стояла, оточена учнями. Проривалися окремі збентежені голоси, нарікання, скарги.

— Ідіть снідати,— запропонував Кужіль.

І Ольга Карлівна наказала:

— Негайно йдіть... Ми все розберемо і знайдемо винних. На хвилину нехай залишаться Коваль Кіра і Порада Володимир...

Під час цієї розмови Аркадій стояв мовчки. Роздумував — як це сталося, що він ударив Сашка. Зачувши розпорядження Ольги Карлівни, одійшов убік. Блідий, засмучений, ніби зразу виріс.

Ольга Карлівна співчутливо подивилася на хлопця. Хотілося сказати йому щось ласкаве, втішити, але цього робити не можна. Аркадій Троян — один з найкращих учнів: допитливий, дотепний. Уже замислюється над багатьма складними і глибокими питаннями. З ним цікаво розмовляти. Інколи Ольга Карлівна ловила себе на дивних думках — може, її син був би схожим на Аркадія? Та це тільки мрії, бо її син помер від скарлатини, коли йому минуло шість років, а єдина дочка закінчила медичний інститут і після одруження поїхала працювати в Самарканд. Залишилася Ольга Карлівна сама з чоловіком, пристаркуватим бухгалтером. Залишилася в Ольги Карлівни гостра, болюча любов до дітей, любов, яку стара вчителька ховає під суворою зовнішністю.

Серед сотень галасливих учнів вона почуває себе вдома. Здається, вона ніколи не стомлюється, завжди ходить рівно, говорить свіжим голосом, не жаліється на втому, на хвороби. Найдовше сидить у школі — керує гуртком суспільствознавства, допомагає драматичному гурткові, головує в шкільній профорганізації учителів і все встигає зробити. Не було жодного випадку, щоб Ольга Карлівна пропустила урок.

Перебиваючи одне одного, Кіра і Вова розповіли завпедові та Ользі Карлівні про події на уроках біології та географії. Не приховали, що самі брали участь у сварці в присутності нової вчительки. Докладно переказали суперечки з Василем Петровичем, розмову його про стару школу. Одверто розповіли про ставлення учителя географії до Ольги Карлівни, бо це вже повторюється не вперше.

— Взагалі Василь Петрович любить розповідати різні анекдоти і вихваляти старе життя. Починаєш сперечатись —> він глузує...— сказала Кіра.

— Почнеш заперечувати — викликає до дошки і ставить "нз". Сьогодні несправедливо поставив нам "незадовільно". Ми будемо просити, щоб не зарахували цих оцінок...— ображено сказав Вова і зиркнув на Кіру.

Сьогоднішні події в школі помирили Кіру з Вовою. Дружба прийшла сама. Дружба народилася в боротьбі. Діти виступали вкупі, пліч-о-пліч, не думаючи про недавні сварки, непорозуміння.

Кужіль слухав мовчки. Широкоплечий, немов сутулий, з великою кучерявою головою і смуглявим обличчям, він здавався значно молодшим за свої тридцять дев'ять років. Груди широкі, як у завзятого фізкультурника. Кужіль слухав мовчки, нахиливши

голову. Густі брови збіглися й прорізали зморшку на перенісці. Іноді від здивування брови розліталися. Коли діти розповіли, що говорив Василь Петрович про Ольгу Карлівну, брови піднялися.

Кужіль кусав нижню губу — так робить завжди, коли гнівається. Ольга Карлівна ледве помітно посміхнулася...

Двоє кращих учнів і піонерів сьомого "А" класу розповідають цілком щиро і правдиво. В цьому немає сумніву. Чому б вони даремно нападали на вчителя? Так небагато треба, щоб завоювати любов і довір'я цих простих і одвертих дітей!.. Пилип Данилович лагідно сказав:

— Гаразд, все зрозуміло, діти. Ідіть в їдальню, а там видно буде.

— Ми будемо просити, щоб нам відмінили "нз" з географії! Ольга Карлівна, будь ласка, дуже вас просимо, поговоріть про це,— сказала Кіра.

Швидко підійшов Слава Гутман. Він просто з кабінету Платона Юліановича. З розгубленого вигляду Слави помітно, що розмова була не дуже приємна. Піонервожатий забув про стриманість і про все на світі.

— Розумієте, розумієш, Кіро, Аркадія доведеться виключити з піонерів. З нього знімемо галстук. Розумієш, за сьогоднішню бійку!

— Хто виключить? — в один голос запитали Кіра й Вова.

— Платон Юліанович сказав...

— Ми думали поставити це на зборах, обговорити. Сьогодні збори призначено,— захвилювалась Кіра.

— Збори відкладаються, жодних зборів. Обговоримо потім...— поспішав Слава.

— Чому нам забороняють збори? — Очі Кіри стали широкі від здивування, вона зовсім нічого не може зрозуміти.

— Платон Юліанович наказав зборів сьогодні не проводити, тільки категорично сказати всім, що Аркадія виключити з піонерів... А на збори він сам прийде...— швидко проказав Слава.

Безпомічно поглянули Кіра й Вова на педагогів і піонервожатого, шукаючи допомоги, підтримки. Така несправедливість! Кіра міцно тримала рукою свій галстук, ніби його зараз у неї знімуть. Вова не міг встояти на місці... Слава щось швиденько говорив, обвинувачував Аркадія, але ніхто не слухав... Нарешті, Кіра спитала Славу:

— А Сашко Мостовий? Йому нічого?..

— Поки що нічого, на учкомі розбиратимуть, а там видно буде...

— Не хвилюйтесь, ми ще поговоримо...— втішав Кужіль.

— Ми не дозволимо так робити! Як це так — без нас знімати галстук,— крикнув розпачливо Вова.— Сашко з ножом в клас приходить, навчає курити, хуліганить, йому все прощають... Ходім, Кіро, розкажемо всім...

Товариші побігли вниз, в їдальню.

— Прекрасні діти! Як добре вони відчують правду. Запевняю вас, коли б справедливо виключили когось із них, вони не стали б захищати. У них є справжнє почуття громадської дисципліни, я їх знаю. Прекрасні діти! — ще раз повторила Ольга

Карлівна.

— Але ж ударити учня...— почав Слава.

— Слава, ти піонервожатий, комсомолец, ти мусиш показувати приклад, допомагати піонерам.

— А, Валька... А що таке? — здивувався Слава.

Валентину Сидорівну не помітили, захопившись розмовою.

— Треба, щоб ти мав свою думку про все те, що сталося. Невже думаєш, що такий вожатий може бути прикладом для піонерів?

Слава зневажливо знизав плечима. Глянув на Валентину Сидорівну так, ніби вона малесенька комашка і треба пильно приглядатись, щоб помітити такого пігмея...

— Подумаєш, вона мене вчитиме, що робити. Ти надто любиш робити зауваження. Я це давно знаю... Платон Юліанович ніколи не робив зауважень, бо він краще знає, як виховувати дітей трудящих...

— Платон Юліанович не робив зауважень, а я буду вимагати, щоб ви більше уваги приділяли роботі, і принаймні треба обрізати нігті. Курити в присутності піонерів категорично забороняю,— суворо сказав Кужіль.

— Ви не маєте права мені наказувати! — образився Слава.

— З приводу права давайте зараз не сперечатись. У вас багато прав, але обов'язків своїх ви не хочете виконувати. Поговоримо ще на педагогічній раді,— відповів Кужіль.

— Спочатку я поговорю з Платоном Юліановичем! — загрозливо кивнув головою Слава і побіг до кабінету завідувача. Він звик зразу ж виконувати свої рішення, навіть не обдумавши справи як слід, або спочатку зробити, а потім думати...

— Доведеться вам, Валентино Сидорівно, зайти в райком комсомолу і там сказати про нього. Нехай викличуть та прочистять зуби. А я спробую тут йому допомогти,— дивлячись услід Славі, сказав Кужіль.

— Чи допоможете? — висловила сумнів Ольга Карлівна.— Майже ніякої роботи з піонерами немає.

— Я його добре знаю,— додала Валентина Сидорівна.— Ми з ним працювали разом на комсомольській роботі...

— Ну, Валентино Сидорівно, ви мали сьогодні бойове хрещення? — засміявся Кужіль. Ольга Карлівна і собі посміхнулася.

— О, мій перший урок нагадував баталію, а не урок біології! Але я сама в цьому винна і хочу просити, щоб нікого не карали. Запевняю вас, все виправлю, і ми будемо з учнями найкращими друзями. Я розмовляла з Ольгою Карлівною і дуже вдячна їй і вам за методичні вказівки. У мене непогано пройшов урок в сьомому "Б".

— От і гаразд!

Зовсім про інше думала Ольга Карлівна. Вона раптом відчула втому. Не так від роботи, як від оцих напружених стосунків із завідувачем та з Василем Петровичем. Скільки витрачено сил на те, щоб бути витриманою, обережною до кожного свого слова! А головне — не цінять роботи. Нікому не цікаво, які в тебе успіхи! Замислившись, сказала:

— Знаєте, Пилипе Даниловичу, я думала навіть подати заяву про звільнення. Стомила від непорозуміння та безладдя. Навіщо це мені? Мене давно запрошують в зразкову школу, в самому центрі міста. Вчора завчеп зустрів і знову запропонував. А Платон Юліанович з великою охотою відпустить...

— Тікати не наш принцип, Ольго Карлівно. Ось до нас прийшла Валентина Сидорівна, свіжих сил прибавилось. Почекайте трохи, розберуся у всьому, видно буде. Поспішати не треба... А докладніше нам поговорити слід було б. Давайте підемо прогулятись... Почастуйте чайком, прийду в гості. Поговорити є про що. Я нова людина, а ви вже ветеран...

— Чайком завжди почастую, навіть з пиріжками. Дуже рада буду, коли прийдете в гості. А заяву, звичайно, подавати не стану. Але будемо боротись!

— О, це інша справа! Легше йти працювати в зразкову школу, ніж добитися того, щоб наша 112-та школа стала зразковою. Правда, Валентино Сидорівно? Бачите, як моя молодь рветься в бій. Я по партійній лінії виховував комсомольців інституту, де вчилась і товаришка Крайчик. Ось і цей комсомолец, мабуть, теж згоден. Іване Семеновичу, ми говоримо про те, щоб зробити нашу школу зразковою.

Іван Семенович — викладач праці по металу, літній чоловік з сивенькою борідкою і насмішуватими очима, над якими нависли вицвілі кущі брів,— посміхнувся :

— Раз комсомол попереду, так я вже не відстану. Гнатимусь наввипередки. Боюсь тільки ноги поламати та щоб шиї не скрутили...

— Не скрутять!

Ольга Карлівна перебила розмову:

— Скажіть, Пилипе Даниловичу, коли ми матимемо підручники? Доки учні будуть без книжок? Всі школи одержали, а ми ні.

— Нічого не розумію! Казав Платону Юліановичу, не вистачає для всіх. Здається, частину днями закупимо... Гроші давно зібрано...

Сторож, Мартин Іванович, швиденько пройшов з ганчіркою в руках, поспішаючи в учительську за дзвінком. Проходячи, строго, як учням, жартуючи сказав:

— Ну, на заняття!

18

Вперше в житті Кіра так близько зіткнулася з несправедливістю. Почувши, що Аркадія виключили з піонерорганізації, Кіра зразу почала діяти. Але вона ще не знала навіть, у кого шукати допомоги. Побігла в їдальню до товаришів...

За нею мчав Вова...

Аркадій тримався мужньо, але супу не міг проковтнути і, поклавши ложку, більше до неї не доторкнувся. Схилився над столом, ніби йому щось дуже важке поклали на плечі. Аркадій не міг уявити себе окремо від піонерів. Ланковий першої, найкращої ланки загону Аркадій Троян, справжній піонер, звик до піонерського, організованого, веселого життя, як до школи, як до свого червоного галстука, що його ніколи не скидав.

Аркадій повільно розв'язав галстук, скинув і засунув у кишеню. Йому здалося

раптом, що в нього тепер гола шия, ніби стало навіть холодно. Аркадій здригнувся.

Школярі обурилися, що Аркадія виключено з піонерів, і вголос протестували. В їдальні, в коридорах уже обговорювали подію... Руфа схопилася з-за столу, глянула на Аркадія і, побачивши його без галстука, нишком заплакала, сховавшись у куток. Кілька разів намірялася підійти до нього, але не наважувалась. Що йому сказати? Треба чимось допомогти товаришеві, допомогти! Вона все зробить для нього. Ось нехай збори будуть, вона все скаже і про Сашка, і про Аркадія!

Кірі давно хотілося їсти, проте вона не сіла за стіл. Біля неї весь час метушився Вова. Згодом, перемагаючи сльози, підійшла Руфа.

Бася схилилася над тарілкою і поспішала доїсти суп.

Віктор запропонував послати до завідувача делегацію. Нехай учні старших класів поручаться за Аркадія. Це ж його перша провина, досі був кращим учнем, піонером, фізкультурником... Аркадій не заслужив такої кари, крім того, піонери повинні самі виключати з організації. Аркадій, безперечно, виправиться.

Делегацію обрали в складі Віктора, Кіри і Басі Колокольцева від сьомого "Б" класу.

Біля кабінету завідувача делегація спинилася. Ніхто не наважувався першим відчинити високі двері з облупленою фарбою, що стояли, як мур. Мідна ручка здавалася гарячою — до неї страшно доторкнутись.

Треба ще обміркувати й перші слова розмови. Кіра знала, що говорити доведеться їй, але — з чого починати? Кіра звикла вірити людям, які здавалися їй близькими і доброзичливими. Звичайно, виключення Аркадія — помилка. Платон Юліанович не розібрався, і йому треба прийти на допомогу, треба все з'ясувати.

З такими думками Кіра відчинила двері, і делегати зайшли в кабінет. Просто проти дверей побачили Василя Петровича Чернуху. Він, розвалившись, сидів на стільці між дверима і столом Платона Юліановича, щось розповідав і посміхався. Це вже гірше! Впевненість Кіри зникла. Платон Юліанович нахмурих брови і спитав піонерів, за чим вони прийшли. Василь Петрович здивовано глянув на делегацію.

Піонери не знали, кому починати. Кіра відчула, що у неї пересохло в горлі, — немов у цьому кабінеті важко дихати здоровим людям. Подивилася на стіл, де лежить списаний папірець, на полиці з книжками, на товариша Леніна у великій рамі, і він заспокоїв дівчину своїм поглядом.

— Ми, делегація, прийшли прохати, щоб Аркадія Трояна не виключали, не знімали з нього галстука. Він хороший піонер, хороший учень і товариш. Ольга Карлівна теж може сказати...

— Хороший товариш б'є учня в обличчя, — незадоволено перебив завідувач.

— Учителям вигадує прізвиська, — додав Василь Петрович.

Двері відчинились, і з'явився Слава Гутман. Ще з порога Слава хотів сказати щось важливе і замовк, побачивши багрове обличчя Платона Юліановича.

— Ось твої піонери, полюбайся! — обурено простягнув палець Платон Юліанович.

— Ми ніколи нікому не давали прізвиськ. Це наклеп! Ну, сміялися, коли хто їх називав... Просимо пробачити, якщо... — насмілювався сказати Віктор.

— А за Аркадія Трояна ручаються всі учні,— вийшла наперед Кіра.

— Свого рішення не зміню, викличу батьків і ще з ними поговорю, годі! — закінчив розмову Платон Юліанович і одвернувся.

В кабінет тихо зайшов Кужіль. Подивився на піонерів, на сердиту постать Платона Юліановича. Кіра з відчаєм і болем майже крикнула:

— Це ж несправедливо!

Слова Кіри викликали новий вибух гніву Платона Юліановича.

— Вижену всіх негайно!

Похиливши голову, Кіра вийшла, за нею тихо пішли Віктор і Вася.

— Вони вчитимуть мене справедливості! Це все ви винні, розпустили! — невідомо кому кинув обвинувачення Платон Юліанович.

— Звичайно, несправедливо покараєте хлопця. Хороший учень, активіст, ланковий кращої ланки. Ми ж самі винні, що піонервожатий мало працює з піонерами,— обурювався Кужіль.

Виправдуючись, Слава Гутман заметушився по кабінету, але Кужіль різко перервав Славіну метушню:

— Нема чого виправдуватись, товаришу Гутман. З'являєтесь в школу на кілька годин в день і думаєте, що це робота! Якийсь летючий вожатий, не розумію, чим ви зайняті? Піонервожатий повинен показувати приклад піонерам... Жаль, нема часу поговорити, треба поспішати на уроки. Василю Петровичу, в якому класі ви зараз будете?

— В шостому "А",— підвівся йти Чернуха.

Але його затримав Платон Юліанович, сказавши, що Василь Петрович потрібен йому на пару хвилин.

Здивований Кужіль вийшов. Слава розгубився, бо Платон Юліанович не захистив його від нападу завпеда. Мовчати Слава ніяк не міг. Почав скаржитись.

— Я кілька разів прохав дати мені приміщення для піонерської кімнати, а ви...

— А коли її немає, де ми візьмемо? — спитав сердито завідувач і вже лагідно додав: — Гаразд, ще поговоримо... Може, щось придумаємо. Тільки не слід поспішати...

Слава радісно посміхнувся. Нарешті відчув себе міцніше. Досадно, що не міг відповісти як слід завпедові, бо все сказане Кужелем — цілковита правда. Але Слава знову заговорив:

— Під час перерви стояли вкупі Кужіль, Райко, Шостак і нова вчителька. Між іншим, теж штучка! Вишукали стільки різних недоліків у школі, просто страшно. Все не подобається, все не так...

— Нехай вишукують, їм легко шукати. З одним класом не впораються, а на мені ціла школа,— спокійно сказав Платон Юліанович.

Він чекав, доки Слава вийде. Але той ніби й не збирався виходити з кабінету. В інший час Платон Юліанович нагадав би Славі, а на цей раз не хотів ображати свого вожатого, Чернуха встав і повільно пішов до дверей:

— Так... Ну, піду на урок, поговоримо потім...

Викладача німецької мови ще не було в класі...

Учні вже знали, що Платон Юліанович не дозволив скликати сьогодні піонерських зборів або зборів класу. Тому зараз вирішили записати в протокол свою думку з приводу виключення Аркадія. Завтра учком вирішуватиме справу Аркадія і Сашка.

Вова відкрив збори, а Кіра взялася писати протокол. Але Сашко почав жартувати, доводячи, що протокол нікого не злякає. Сашка підтримав навіть Яша Баркін, за ним Маруся. І відразу запал погас, і зборів не довели до кінця. Ледве не закінчилися вони парламентською сваркою, бо Марко Бубир перебив Вову й Кіру, захищаючи Сашку.

В цей час в клас увійшов Франц Сигізмундович.

Франц Сигізмундович до революції двадцять років викладав у гімназіях латинську мову. Йому все здавалося, що його латинь — основа всіх наук і найкращий засіб виховання дітей. Коли його предмет скасували в трудових школах, Франц Сигізмундович примушений був згодитись викладати німецьку мову, хоч до інших мов, крім латині, ставився з упередженням.

Латинь прикрашала життя старого вчителя. І він декламував неправильні дієслова, як вірші, і гекзаметри та ямби Горація читав, як молитву. Безсоння душило ночами Амбарського. Ніч — запеклий ворог, непереможний, непокірний. Часто Франц Сигізмундович, задихаючись, читав Горація на твердому ліжку. Іноді вештався ночами по вулицях міста, сидів у сквері і декламував латинські вірші. Він не розумів теперішніх дітей, яких доводилось йому навчати. Жодного прізвища своїх вихованців не запам'ятав латиніст. Франц Сигізмундович жив минулим. А для школярів уроки Амбарського — розвага. Можна робити що завгодно, аби не тривожити вчителя...

В незмінному чорному костюмчику, старенький і миршавий, зайшов Амбарський в клас. Під виголеним підборіддям пурхав метеликом чорний галстук, притулений до твердого комірця.

Школярі на час зборів збилися були на передні парти, ближче до стола, і закінчували суперечки. Поява учителя притишила розмови, хоча на нього майже не звернули уваги. Почалося масове переселення на задні парти. Там зручніше не слухати, про що мимрить собі під ніс викладач. Тамара доповіла Францу Сигізмундовичу, кого немає в класі. Після цього Амбарський почав знайомити клас з матеріалом наступного уроку. Ніхто його не слухав: учні зайняті своїми справами. Віктор малює в зошиті батальну картину і показує Руфі, а та не хоче визнавати його таланту. Ображений, Віктор ляскає її по носі олівцем. Руфа намалювала Вікторові червоноармійця, схожого на рицаря, але весь час з тривогою і сумом поглядала на Аркадія.

Дівчата тісно обсіли Марусю і слухають вірші з її альбому. Звичайно, альбом починається з тих "класичних" віршів, відомих ще з давніх часів, коли подібні альбоми були мало не в кожній гімназистки.

Тут вірші про місяць, човники, солов'ї і, нарешті, про кохання.

Маруся посписувала ці вірші з гімназичного альбому своєї матері і додала дещо з

сучасних романсів та фокстротних пластинок.

Взагалі Маруся Рожко не схожа на інших дівчат. Вона намагається кокетувати, хоч і робить це невдало і грубо. Про звичайні речі говорить, витріщаючи очі, примружуючи їх, кривляючись, схиляючи голову набік.

Маруся часто приходять у школу в нових платтях, переважно в шовкових, пошитих з претензією на останню моду. Вона спеціально демонструє свої вбрання, знаючи, що чимало дівчат їй заздрить. Тому що Тамара Незабудь ходить завжди в єдиному полатаному платті, Маруся ставиться до неї зневажливо. За це її Тамара ненавидить.

До піонерських обов'язків Маруся цілком байдужа, їй немає часу вчити уроки, де ж там займатися ще піонерськими справами! Правда, свій червоний шовковий галстук Маруся зав'язує інколи вишуканим бантиком на грудях, коли це пасує до її плаття.

Закінчивши читання цікавого вірша, Маруся притишеним голосом сказала:

— Кірка крутить з Вовкою і посилає йому записки. Знайшла щастя! Подумаєш, задавака! Вовка на неї дивитись не хоче. А Руфа крутила з Марком, а тепер почала з Аркадієм. Поглядає на нього, як сова.

На всю школу тільки Маруся знає, хто з ким "крутить", хто з ким ходить в кіно. Маруся певна, що всі домагаються "крутити" з нею і більше ні з ким. А всім відомо, що присутність Марусі витримує тільки один Яша Баркін...

Яша поважно читає газету. Це надає йому солідності. Іноді Яша з-за газети оглядає клас.

Раптом Яша встав і побіг пригинаючись до Вови. У Марка з Вовою гаряча суперечка. Марко доводить, що краще і швидше зробити три педальні автомобілі, ніж один електромобіль, з яким хлопці не впораються. На педальному принаймні можна зразу їхати, і всім весело буде. Вова встиг виставити лише одне заперечення — педальні автомобілі існують для малих дітей. Інших аргументів Вова не встиг навести, бо підбіг Яша.

— Вовка, в тебе є брат у Москві?

— Є, а тобі навіщо він? — здивувався Вовка.

— Звуть його Павло Карпович Порада і вчиться в Академії повітряного флоту?

— Звідки ти знаєш, навіщо він тобі? — допитується спантеличений Вова.

— Що даси, покажу цікаву штуку,— дражнить Яша.

— Можу дати солдатського хліба і цибулі до нього,— розсердився Вова, проте пообіцяв написати на завтра статтю в стінгазету і закріпив свою обіцянку чесним піонерським словом.

— На, читай та мені дякуй,— урочисто подав газету Яша.

Вова пробіг очима статтю, а біля неї побачив портрет брата. Сміється Павло!

— О, дивись: Павка орден дістає, герой-винахідник! Ти глянь!

І прочитав товаришам, що його брат Павло Порада сконструював "аероплан-муху", як він сам його називає. Мініатюрний аероплан, що потребує зовсім маленького посадкового майданчика, підіймається майже з місця і має виняткові льотні якості.

"Аеропланмуха" має малопотужний мотор, і кожен бажаючий може легко навчитись літати. Павло Порада навіть пробував робити на своєму аероплані досить складні фігури вищого пілотажу і випробував на далеку відстань. Коштує "муха" зовсім дешево.

На фотографії показано аеропланчик — такий маленький, справді, як муха. Оце так брат! За таку машину слід і орденом нагородити. Про нагороду Вовиного брата орденом теж повідомляється в газеті поруч з портретом конструктора.

Після дзвоника Вова прочитав усьому класові про Павла. Повідомлення в газеті викликало радісну, неприховану заздрість дітей.

Знавець військових справ, Віктор сказав:

— Це для оборони, розумієш, що значить? Значить, що ми нічого не боїмося і потовчемо всіх фашистів, які посміють напасти на нашу Батьківщину. Ми їм покажемо! У тебе, Вовка, брат герой, о!

Десятки рук схопили газету. Діти ще раз перечитали повідомлення. Бася застрибала, як коза.

— Давайте йому всім класом напишемо листа. Напишемо...— далі Басі не вистачало слів, але її пропозицію прийняли одноголосно. Не виходячи з класу, почали писати листа.

— Пиши ти, Вова, як брат, а ми будемо диктувати.

"Дорогий, любий товаришу Павло Порада! Ми, учні сьомого "А" класу 112-ї школи, прочитали про ваш винахід нового аероплана і дуже раді, що ви є герой нашої країни і вас нагородили орденом Червоної Зірки. За це ми вас вітаємо, хочемо теж бути винахідниками, героями і будемо обов'язково, і всіх фашистів поб'ємо, потовчемо, як гадів. Запрошуємо вас приїхати до нас у школу, щоб ви розповіли про ваш аероплан, бо це дуже цікаво. У нашому класі є авіамоделісти і вчиться ваш брат Вова, він хороший піонер і дуже радий. Він теж хоче бути винахідником, і ми називаємо його інженером. Приїздіть до нас обов'язково. Будьте наготові!"

Школярам тісно над столом, вони понависали одне одному на плечі — кожному хочеться вставити слово... Закінчивши писати, Вова перечитав листа вголос і запропонував підписувати. Після цього додав від себе особисто:

"Павка, здоров! Ти такий, що я й не знаю! І смієшся на фотографії, як дома. Приїжджай, ми за тобою скучили, а мама все тебе згадує. Татко одержав днями премію за раціоналізацію — гроші і патефон. Трохим теж одержав премію за ударництво — фотоапарат, і ми з ним фотографуємо на всю! Я роблю з двома своїми товаришами електромобіль, дуже цікавий, з електромотором. Все вже є, тільки не дістали мотора. Трохим каже, що ми здорово придумали, але невідомо, чи вийде. Коли вийде — теж буде винахід, бо такого удосконаленого електромобіля немає ніде. Трохим знає, він завідує автотракторними ремонтними майстернями і на весну буде інженером. Батько у вихідний день убив трьох зайців, а я влітку їздив з ним по рибу і на качок. Два тижні жили біля річки в наметі. Страшенно цікаво! Приїзди, бо я теж скучив. Покатаєш на своєму аероплані. Будь наготові! З піонерським привітом! Твій молодший брат Володимир Порада".

Дописавши листа, Вова пообіцяв товаришам сьогодні ж його відіслати, схопив газету і побіг з класу. В залі наздогнав Ольгу Карлівну і похвастав братом. Разом спинили Валентину Сидорівну і розповіли їй. Чомусь Валентина Сидорівна зраділа, ніби цей винахід зробив її брат, а не Вовин...

— А він комсомолец? — спитала Валентина Сидорівна.

— Був комсомольцем, а зараз партієць... У нас майже всі партійці і комсомольці,— гордо відповів Вовка.

Ще хотіла запитати Валентина Сидорівна у Вови, чи то не його брат Антін Порада займається астрономією? Але Вова вже побіг далі. Знайшов Аркадія і умовився з ним після уроків піти до нього — Вови. Сьогодні дома весело буде, і треба попрацювати в майстерні.

— Аркадію, а що буде, коли я візьму до нас Кіру, нічого? Вона хороша дівчина,— дивлячись у вікно, сказав Вова. Він так пильно припав до вікна обличчям, ніби його зацікавило надзвичайне видовище на вулиці.

— Бери Кіру, мені байдуже,— одвернувся Аркадій, щоб не дивитись на свого друга.

20

За один день діти ніби вирости. Може, цілий рік звичайного життя не мав такого значення для Аркадія й Кіри, як цей осінній день.

Аркадій помітно схуд, став вищий, загострилися вилиці і прив'яли очі. Мовчки йде поруч з Кірою. Дивно бачити Аркадія замисленим, з суворо замкненими губами. Звичайно, він невгамовний витівник, любить розповідати, і з ним весело.

Тільки Вова стрибає, як цвіркун. І цвірінчить... У нього серед книжок лежить газета, де написано про орденоносця брата Павла. Вова вщерть захоплений своєю радістю. Коли раніше читав про героїв і славетних винахідників, йому здавалося, що це якісь виняткові люди, зроблені з іншого м'яса і налиті іншою кров'ю... Обов'язково велетні, суворі, похмурі, могутні... Раптом виявилось, що Павка великий винахідник-конструктор. Павка ж звичайний брат, що любив борюкатися з Вовою, і вони разом клеїли моделі. Значить, і Вова може бути героєм? Чесне піонерське, буде! Зробить щось дуже корисне. Тільки треба вчитись і швидше вирости. Павка здорово вчився. Ночами читав товсті незрозумілі книжки — ніяк не добереш, про що там пишеться. Все формули й рисунки. Павка ці формули писав і готував рисунки так само, як і він з Аркадієм готували рисунки свого електромобіля. От жаль, що Аркадія виключили з піонерів! Але Вові зараз не до жалю. Цікаво, що робиться дома? Добре, що до них іде Кіра...

Кіра розмовляла з Аркадієм.

— Ти, Аркашо, не турбуйся, будемо всі разом. Ми ж друзі і не дамо тебе скривдити,— сказала Кіра.

Аркадій довірливо взяв її за рукав коротенького пальта. Ніколи цього не робив. Хотілось сказати їй щось дуже тепле, товариське.

— Здорово ми з тобою, Кірюшко, впіймали сьогодні "нз" з географії. Я ненавиджу Василя Петровича,— промовив Аркадій.

— Ой, як здорово! — скрикнула Кіра.

— Треба боротись, виправити,— замислено відповів Аркадій.

— Будемо боротися,— після паузи продовжувала своє Кіра так серйозно, ніби справді їх чекала якась важка боротьба.

Боротись... У її батька рука поранена і на голові некрасивий рубець. Сміючись, батько каже, що поляки не вміють рубати шаблями, тільки скальп знесли разом з папахою. А в Кужеля на лівій руці немає двох пальців — одбило білогвардійською кулею...

Але в батька і в Кужеля боротьба була ясна — на війні. Там ворог — польський пан, білогвардієць, петлюрівець, бандит. Бий їх, стріляй, рубай!.. А тут що робити? Кіра розповідає Аркадію про свої сумніви. Аркадій мовчить. Він і сам нічого не розуміє... Школярі завжди б'ються між собою, за це мають звичайні зауваження. Тут справа не в бійці... Хтось натякнув, що Аркадій повинен попрохати пробачення у Василя Петровича. Цього ніколи не буде!

Доведеться сьогодні одверто все розповісти матері. Аркадій з матір'ю завжди про все одверто розказують одне одному. Можна сказати матері, нехай зайде до завідувача і поговорить з ним... Аркадій злякався цієї Думки. Ні, він візьме слово з матері не йти в школу. Не треба! Сам доведе, що правий! Вся школа знає,— Аркадій не винен, значить, тут якась помилка. Головне — найближчі товариші не покинули його.

Аркадій тримав за рукав Кіру, немов боявся загубитись на вулиці, боявся загубити руку товариша. Три роки Аркадій піонером. Пізнав, що таке товариші, колектив. Піонер — це не лише слово. Це свідомість, навчання, дружба, боротьба. Все піонерське веде в комсомол, в партію, до нашого великого життя.

— Жаль, що я його вдарив,— замислено сказав Аркадій,— нехай би йшов до Василя Петровича, дідько з ним* Треба бути витриманим. Але Сашко завжди проти нас.

— Звичайно, не треба було,— тихо погодилася Кіра. Вона дуже злякалася, коли Сашко закричав. А скільки разів Сашко бив піонерів і піонерок у школі і поза школою! Вані Карцеву голову розбив. Всі його ненавидять. Кіра відповіла чужими словами, вклавши в них свій зміст:

— Треба його виправляти і допомагати. Злобний він якийсь. У нього батько якийсь дивний, сердитий... через те й Сашко такий.

Виблискує мокрими зморшками старий брук. Мутно тремтять у тумані вікна будинків; що там роблять люди?

— А я навіть Марка кликав, думав знову залучити до нашої компанії. Він пообіцяв іти і десь зник із Сашком. Не подобається з нами. Ну і нехай, подумаєш!..— підбіг Вова і знову помчав уперед.

Троє товаришів проходять повз давно зачинену церкву, що стоїть на розі двох вулиць. Стоїть, як мертве дерево серед зеленого лісу.

Вова стрибнув на східці і звідти крикнув:

— Товариші, мітинг оголошую відкритим. На сьогоднішній день...

Стрибнув униз. Вова міг би стрибнути сьогодні із шестиповерхового будинку!..

На розі завертають автомобілі, сирени гудуть застережливо. Вова спинився на хвилину, послунав їхню музику і побіг до Аркадія.

— Аркашо, на наш електромобіль ми обов'язково поставимо найсильнішу сирену, щоб гула басом.

— Не дістанеш такої...— висловив сумнів Аркадій. Але для Вови сьогодні немає нічого неможливого. Коли брат Павка міг одержати орден Червоної Зірки, то щоб він, Вовка, не дістав найголосистішої сирени?

— А ми зробимо! Спитаємо в Трохима, а Іван Семенович допоможе, ще й Микола приїхав... Голосисту зробимо! Кірка буде командиром, а я — шофером, а ти — конструктором. Нам з Кірюшею незручно буде їздити на машині з поганою сиреною. Правда?..

Такий розподіл обов'язків не сподобався Аркадію. Він буде і конструктором, і шофером, а Кіра може бути командиром. Спалахнула завзята суперечка. Діти так захопилися, що ледве жартома не кинулися у бійку. Але Кіру не даремно одноголосно обрали командиром — вона їх помирила. Перш за все треба зробити машину, а потім розподіляти обов'язки. А по-друге — конструктор повинен уміти й керувати машиною. Обоє керуватимуть по черзі. Чергу встановить вона сама.

— Так?

— Єсть, товаришу командир!

21

— Ну, старий патріарх, раз син герой, значить, бочку став на стіл! — засміявся Максим Семенович Коваль.

— На таких питців, як ви з Надійною, вистачить... У мене своя залізна когорта. Сядуть за стіл, візьмуться за роботу, держись! А ви для мене — не задача... Заходьте до хати.

Задоволення, стримувана радість просочувалися крізь сизі вуси Карпа Гнатовича Поради. Не приховаєш радості! Веселі очі підкреслені розчерками зморщок. На вилицях пробивалися рожеві плями.

Карпо Гнатович сьогодні вихідний, і гостей чимало поприходило, дізнавшись про сина.

Директор заводу Максим Коваль і секретар парткомітету Надійна Троян — найпізніші гості. Вони приїхали після роботи. Майже з ними разом прийшов Іван Семенович Шостак — із школи. Не витримав, побіг розділити радість старого друга.

Родина Карпа Гнатовича ще не вся дома. Ті, хто працює і вчиться увечері, десь лише поспішають додому. Але здається — людей повна хата, і всі свої. З Іваном Семеновичем років двадцять працювали на заводах. Тільки недавно старий Шостак почав здавати і перейшов у школу викладачем у майстерні по металу.

Коваля Максима і його батька Семена Карло Гнатович теж знає давно. Знайомство відбулося десь біля Воронежа, перед генеральним наступом на білих у 1919 році. Білих погнали, а старого Коваля Семена, командира ескадрону Першого кінного корпусу, у бою було вбито. Білих гнали так, що й поплакати за старим Ковалем не було часу.

Воювала на тому фронті і молоденька Надійна. Така ніжна була — і залишилася досі, немов дівчинка. Тому всі товариші і звать Надію Василівну Троян просто Надійною. Чоловіка її теж знає трохи Карпо Гнатович — слава Аркадія Трояна і досі жива серед завзятих кіннотників. Вкупі із старим Ковалем в одному бою поклав свою голову Аркадій.

На бронепоезді катався тоді і Карпо Гнатович. Накатався, наїздився досхочу і самому дивно, що голову цілу привіз.

Цікава штука життя! Ось і скупчило в одному місті, майже на одній роботі, колишніх бійців і друзів. Зійдуться інколи, сядуть говорити та згадувати — кінця й краю не видно. Оживає дзвінкий літ куль, скажені вибухи снарядів, нестримний гуркіт тачанок і холодні блискавки клинків. Оживають люди, загублені по бойових дорогах походів і по широких просторах республіки.

Тягне до купи цих колишніх бійців. Немов і сьогодні повинні вони йти пліч-о-пліч, як у бою. І вони йдуть разом — твердо і непохитно. В нещасті нехай товариш відчуває руку допомоги і співчуття, в радощах — нехай знає щирість товариського серця.

Максим Коваль критично оглянув низенькі стіни кімнати і сів за великий стіл, погладив лисину і фіолетовий рубець з лівого боку голови, біля лоба... Кімната чистенька, затишна, хоч і невелика. В другу кімнату двері теж відчинені. Вікна виходять на тиху вулицю. На схід — всього кілометр до заводу. Туди летять трамваї, але трамваї ходять за два квартали звідси, навіть шуму не чути.

— Ну, старий, вже недовго доведеться тобі тут жити. Місяців через два переїдеш. Будинок закінчили, і є ухвала дати тобі нову квартиру. Три кімнати, ванна...

Зацікавлено, мовчки спинилася біля дверей Марія Петрівна — вона все метушилась у кухні.

— Нову квартиру? — злякався Карпо Гнатович. — Та що ви вигадали, не треба нічого. Три кімнати! На мою родину це мало. Нікуди ми звідси не поїдемо! Може, молоді, так вони собі дістануть... Та діти не поспішають покинути батьків — гуртом веселіше...

— Я тобі, Надійко, казав, що старий не схоче. Інші домагаються квартири, а він...

— Нехай домагаються, ото їм і давайте... — відповів Карпо Гнатович.

Надійка змалювала старому всі вигоди нового будинку. Недалеко від заводу, великі кімнати, біля трамвая...

Розхвилювався Карпо Гнатович, крутить цигарку і насмішкувато позирає на Надійну. Не згоджується ніяк. Навіщо йому та квартира? На завод він і звідси не спізнюється, і центр міста недалеко. Колись було далеко, а тепер місто так розрослося, що легко доїхати куди завгодно — всюди трамваї, автобуси. Навіть і пройтись можна, — нічого страшного нема! Будиночок у них зручний. А то попострибай по тих східцях в новому домі. Карпові Гнатовичу ще нічого, а жінка Марія Петрівна разів двадцять за день як зійде вниз та вгору — через місяць можна й труну замовляти. А тут ніяких поверхів! Двір великий, садок свій, маленький город у дворі, біля порога квіти... До того ж дві собаки є — гончак Бунтар і лягавий Альбом. Собаки — золото! У вихідний день

трьох зайців з-під Бунтаря взяв. Стоїш, а Бунтар ганяє і вже як на слід став, як погнав — обов'язково на хазяїна нажене. До чого ж золотий пес! А лягавий Альбом! По бекасах — будь ласка, по перепелах, валюшнях,— прошу, стойки робить. Ще й качок носить. Удариш метрів на шістдесят крижня, упаде в гущавині, сам чорт не знайде! Піде Альбом, годину лазитиме — притягне. А не приніс Альбом — значить, поранена качка втекла. Незамінимий пес на полюванні! Куди їх дівати в новій квартирі? На ланцюжку в намордниках виводити на прогулянку? Хай вони виздыхають! Невже йому на старості літ з собаками пополювати не можна? Все життя мріяв мати власних собак... У Вови повен голубник поштових голубів і кролі є. Нехай дитя займається, раз любить. Батькам у дитинстві не до голубів було, нехай хоч діти по-людському поживуть! У Марії Петрівни десяток курей і на городі любить поратися коло зелені, квіти розводити.

— Я нікуди звідси не піду! — насмілилася сказати Марія Петрівна і засоромилась.

— Ось вам голос рівноправної жінки! — урочисто, з іронією сказав Карпо Гнатович.

Ніяк не міг заспокоїтись Карпо Гнатович. Хотілося остаточно довести, що йому тут добре... Ось дочка Поля, комсомолка, виросла... їй окрему кімнату треба. Вчиться співати в інституті, ще й до професорів ходить — уроки бере. Як соловей співає! Влітку піаніно купили гуртом. У них все гуртом робиться... І Вова бринькає на піаніно, Трохим грає і Антін, Павка приїде — теж бринчить. Павло і гроші прислав — свою частку. Діти грають, і старим весело. Та, може, і сам Карпо Гнатович захоче вчитись? Сміятись нема чого! Трохимові кімнату треба — у нього тих рисунків цілі гори. Ночами сидить, якісь машини придумує. Недавно півтори тисячі премії одержав за винахід, а це знову фотоапарат... На весну кінчає вечірній інститут — інженером буде... Павло приїде — треба кудись подіти... Антін все над книжками сидить, три чужоземних мови знає, професором буде, астрономом — все зорі підраховує... В багатьох журналах його статті друкують. З ким його поселиш? Теж окрема кімната потрібна. Ну, нехай Вовка ще з старими живе, а через рік і йому давай кімнату!.. Парубкувати почне, незручно.

— Та у вас діток!..— заздрісно сказала Надійка.

Карпо Гнатович підморгнув їй і з прихованою гордістю відповів весело:

— У мене свій власний полк. Семеро синів та дочка та я з старою. Ударники ми з Марією Петрівною!

— У нашого Омелечка невеличка сімечка...— засміявся Коваль...— Хіба ти, Надійно, не знала?

— Знала, що велика сім'я, але... вісім душ... Щасливий?'

— Оце біля вас сидить найстарший, Кирило... інструментальник,— промовив Карпо Гнатович і намірився вже всіх своїх дітей відрекомендувати. Навіть пальцем показав на високого, огрядного і мовчазного робітника, що сидів разом з Надійною. Та раптом Карпо Гнатович нахмурився і замовк. Довелося б говорити і про Миколу — непосидячого. Ради такого щасливого й радісного дня не хотів згадувати про нього Карпо Гнатович.

Але все ж таки хоч похмурнів старий, а продовжував перелік дітей в пам'яті, сам

для себе... На Далекому Сході, в армії, Василь, теж член партії. Трохим зараз прийде — технічний директор автотракторних майстерень, в партії з тридцятого року. На весну буде інженером... Павла-орденоносця вся країна знає. Антін — комсомолец, звіздочот. Розумний! Вченим буде. Поля — Палажка — вчиться в музично-театральному інституті, співає, і комсомолка... І наймолодший — Володька. Вова — геройський піонер. Це вже останній... Така сімечка! — гордо подумав Карпо Гнатович і зрадів, що пропустив Миколу. Вголос додав замислено:

— І всі в люди вийшли. Ніхто не пожаліється... Нехай самі скажуть...

— Не всі ще вийшли в люди, Вовку дуже балуєте,— повільно вставив басом Кирило. Кирило майже завжди мовчить, тому до його слів прислухаються, але на цей раз батько образився:

— Балуйте, балуйте! А ти не балуєш?..

— Та я що... Більше ви, мама, Трохим, Павло, Поля. І цукерочку йому, і голубів, і книжечку, і фотоапарат...

Марія Петрівна не витримала, налетіла на Кирила:

— Балуйте!.. А чому не побалувати? Вас не балували, бо не було з чого, хоч Вовку побалуємо. Нехай дитина щасливою живе, буде що згадувати. Свое дитинство проkliнаємо і згадувати не хочеться... Вова хлопець слухняний, вчиться і мені допомагає. Он машину з Аркадієм таку роблять, що навіть Трохим дивується. Балуйте! Нехай хоч Вова недостаті ні в чому не знає...

— Правильно, Маріє Петрівно, цілком правильно! Діти повинні мати повне щастя, треба все зробити, щоб їм добре жилося! Ленін нас так учив,— сказала Надійна.— Для дітей ще більше жити хочеться.

В цю суперечку Карпо Гнатович не встрає. Про дрібниці сперечаються! Будуть його вчити, як дітей виховувати!..

Мовчати і ховати свої думки звикла Марія Петрівна. Тому й зараз засоромилася після відповіді синові. Рятуватись від усього вона звикла мовчанкою. Спитати Марію Петрівну, про що вона думає,— зразу не відповість... Ось Павло — герой, всі газети пишуть. Виріс веселий, добрий Павка. А чимало й йому припало пережити. До революції голодували, батька не було — залишилась сама з малятами. Макуху гризли, як поросята, за скоринку хліба билися. Босі й голі ходили... Збере їх увечері до купи, сяде між ними, а вони, як горобенята. В хаті холодно, а від батька і від старших — ні звісток, ні привіту...

Натерпілися, наголодувалися. Може, діти й забули все, але мати пам'ятає. Вона нічого не забуває! Кожна дитяча сльозинка, як жарина пекуча, на серце впала. Зате зараз яке життя! І діти не забувають свою матір. Павка завжди смішні листи пише, таким і зостався, як дома був. Про матір ніколи не забуде. Окремо їй кілька словечок веселих обов'язково допише. Василь здалека привіти шле... Вовку балують! Вовка найменший, всі його люблять, кожен і побалує трохи. Сам Кирило ледве поріг переступить, зразу питає, де Вовка? Захворів був Вовка, так лікарів навели повну хату і в аптеку наввипередки бігали. Після роботи збираються, і кожен подарунок приносить,

щоб хворому не нудно було... Микола — бурлака, ніколи дома не буває, а без подарунка для Вовки не приїздить.

Згадала про Миколу, і стиснулося серце від жалю. Для неї всі діти однакові, а старий вічно свариться з сином...

На ганку затупотіло, грюкнуло кілька ніг. Клацнула клямка біля дверей. Басом гавкнув один раз Бунтар і радісно завищав. У відповідь уже з тераси почувся голос Вови:

— Бунтар, умри! Альбом, не в'язни! Мені зараз не до ваших собачих справ!

З розгону відчинилися двері, і розхристаний влетів у кімнату Вова. Зопалу не звернув уваги на чужих людей. Звик, що своїх завжди повна хата. Рожевий, захоплений, з блиском в очах, Вова приніс новину, і немає в дього ніякої змоги мовчати.

— Татку, читав? — крикнув Вова.

— Ні, а що там трапилось? — примруживши весело очі, спитав батько.

Тепер тільки Вова помітив чужих і зразу знітився. Кіра і Аркадій привітались. Кіра зробила батькові веселу гримасу, здивувавшись з його присутності тут. Надійна зразу помітила, що з сином не все гаразд. Зблідлі щокі в Аркадія і тіні під очима...

— Н-ну, авжеж... читав про Павку?..— зовсім іншим тоном, розчаровано сказав Вова. Але знов загорілися очі.— Татку, тепер всі знають про нашого Павку?..

І, не дочекавшись відповіді, Вова почав викладати новини. Всім класом написали Павлові листа і запросили в школу. А він ще від себе дописав.

— Швидко ви встигли... Звичайно, про батьків забув написати? — спитала мати.

— Написав, що ви про нього турбуєтесь і що татко вбив трьох зайців.

— Важлива подія для Павла, а втім, нехай знає. Він мисливець знатний. Завжди мене обстрілює, бісова душа! Знаменито стріляє,— заздрісно звернувся до всіх Карпо Гнатович.— Я вже думав, як війна почнеться з капіталістами, мені можна виступати з моїм власним бойовим загоном. Всією родиною рушимо. Командири і всі види зброї забезпечені, першою допомогою займеться Марія Петрівна, художня частина своя і навіть власний кашовар...

— А кашоваром хто? — поспішно спитав Вова.

— Звичайно ж, ти...

— Я — кашовар?..— Вова спитав з таким виглядом, ніби завтра треба вирушати на війну. Хоч всі засміялись, Вова не здавався.

— Я буду воювати на танку, любий наш Карпо Гнатович,— запишався Вовка.

— Добре, воюй на танку,— мирно погодився батько.

— Що у вас у школі? — звернувся Коваль до Кіри.

— Погано в школі! Завідувач несправедливий,— швидко відповіла дочка.

— Завідувач несправедливий? — перепитав Коваль і засміявся.— Буває...

— Нічого подібного! — заявила Кіра.— Ось візьмемо тебе і нашого Платона Юліановича. В тебе більше тисячі робітників, а в школі біля тисячі учнів. Але ти хороший директор, а він...

— Дочко, твоя думка до уваги не приймається. Це в тебе родинний ентузіазм,— перебив Коваль.

— Ні, якби був поганий, я б сказала.

— Невже сказала б? — перепитав Карпо Гнатович.

— Обов'язково!

Надійна підійшла до Аркадія спитати, що з ним. Може, хворий? Поклала руку на чоло. Аркадій нетерпляче струснув головою. Він не хворий, а що з ним — розкаже потім. Нічого особливого, дрібниці...

— Додому підемо разом? — обережно спитала Надійна.

— Навряд... Я скоро не збираюся йти. Ми ще попрацюємо в майстерні,— відповів Аркадій, дивлячись на підлогу.

Школярі пошепотіли між собою і пішли в другу кімнату...

Широко відчинилися двері, і в кімнату увійшла Поля. На кучерях з-під берета блищали рясні краплини і переливалися на світлі. Струнка, висока і в плечах широка, вродлива дівчина, Поля трималася просто, знаючи ціну своїй вроді, розуміючи, що з неї милуються.

— О, наша пташечка-канареечка жалобно поють...— виглянув Вова з другої кімнати.

— Ану замовчи... Я тобі сьогодні вух не скубла? Торкатись заборонено? Гляди... Тату, як вам подобається Павло? — спитала Поля.

— Подобається, а тобі? — теж спитав Карпо Гнатович.

— Мені... Я вже телеграму йому послала... Мамо, я зараз помру на ваших очах... їсти страшенно хочеться, хоч трошечки чого-небудь...

— Хоч з два кіло хлібця і з кіло ковбаски,— знову з'явився в дверях Вова.

— Вовка, зараз тобі видам порцію стусанів, а вуха висітимуть, як у Альбома!

Поля зробила рух, ніби заковчує рукава, і грізним кроком ступила до дверей. Вова зачинив двері і крикнув:

— Товариші, ворог наступає! На барикади!..

— Полю, я тебе прошу, не зчиняйте хоч зараз галасу, дайте спокійно погомоніти,— почала благодати Марія Петрівна, розставляючи на столі тарілки.

— Не буду... Я голодна. То я налякала його... Мамо, допомогти?..

Поля принесла з собою стільки молодечої метушні, але Іван Семенович Шостак сидів сумний і пошепки розмовляв з Кирилом. Зачарованими очима поглядав на Полю і на Вову. Нарешті Іван Семенович нахилився до вух Карпа Гнатовича і зашепотів:

— Прийду до тебе — тільки серце роз'ятру. Заздрю, на дітей дивлячись...

— Не скигли, старий, ще заплачеш!.. Думаєш, мало з ними клопоту?

— Нехай хоч на дві голови клопоту.

Син Івана Семеновича під Перекопом загинув. Дочку офіцери розтерзали, викривши підпільний більшовицький ревком. Іван Семенович тоді воював, у Червоній Армії був. Не може тепер байдуже на дітей дивитись, можливо, тому і в школу працювати пішов...

Трохим з Антоном увійшли в хату разом. Двоє братів зовсім не схожі один на одного. Тільки знаючи, що вони брати, можна помітити спільні риси.

Міцний, широкий, з різким суворим профілем, з широкими грудьми, зодягнений в бездоганно викроєний піджак — Трохим був високий і сутулий. Антін зовсім інший... Лише обличчя Антонове привертало до себе увагу — високолобий, з дрібними рисами обличчя, він нагадував фантастичних марсіанців, вигаданих романістом Уеллсом.

Антін скинув окуляри і протер їх. Без окулярів тонкий юнак здавався зовсім безпомічним. Примружено глянув на світло, підвів густі довгі брови, надів окуляри і звернувся до батька:

— Нам з Трохимом везе. Зустрілися в трамваї і потрапили разом на чревоугодіє... Дорогий Карпе Гнатовичу! В такий урочистий момент, коли ваш син, а наш брат, заслужив високої відзнаки Радянського Союзу, ми виголошуємо тобі наше привітання. Трохиме, щось нас не дуже підтримують...

— Зараз підтримають...— Трохим швидко розгорнув великий пакунок і поставив на стіл півдюжини пляшок вина.— Ой, лишенько! Язик не може працювати, коли переді мною на столі такий чудовий натюрморт роботи славетного майстра Марії Петрівни Поради. Антоне, глянь, як ми прикрасили натюрморт своїми скромними пляшками...

— До зброї, товариші! Дорогі гості, озброюйтесь, бо я за свій апетит не відповідаю! — закликала Поля і прислухалася до дверей.— Собаки гавкають... Антоша, ти тут найменший, біжи... Жінки не враховуються, бо вони надто тендітні й ніжні...

— Зверніть увагу на це тендітне створіння! — гукнув Антін і вибіг з кімнати.

Марія Петрівна поклікала дітей. Вова з'явився на порозі з своїми гістьми.

Трохим продовжував глузувати з Полі, вона гостро одбивалася від жартів.

Антін повернувся. Попереду нього йшов Микола і мружився на світло синіми очима. Посміхнувся, показавши темні, закурені зуби:

— Здорові були, здрастуйте, мамо... От і на бенкет попав, моя доля не пропадає. Брат наш прославився...

Мати заметушилася біля Миколи. Вона чомусь ставилася до цього сина майже так само, як і до Вови, ніби вони одного віку. Тільки ніяк не могла зрозуміти вдачі Миколиної! Такий уже непосидючий, а розумний і міцний! Марія Петрівна тяжко переживала своє безсилля — помирити батька з цим вічним мандрівником...

Радісно привітали присутні "перелітного птаха". Вова вже крутився навколо нього і щось шепотів Кірі й Аркадію... Тільки Карпо Гнатович мовчки нахмутив рідкі брови...

Не розумів і не хотів розуміти батько свого сина — не живе, як всі люди живуть! Для людської поведінки й життя є певні норми, ці норми тільки і визнає Карпо Гнатович. А тут якась розхристаність! В такій країні не знайти роботи до серця! Скільки разів давав слово Микола, що їде востаннє, але через рік-півтора з'являвся вже з іншого місця і їхав знову кудись шукати затишку для своєї невгомної душі...

За столом чулись дотепи й сміх. Антін виголосив жартівливий тост. Поля у відповідь дуже влучно натякнула на нову зорю, відкриту молодим астрономом в орбіті однієї далекої вулиці міста... В який телескоп він відкрив її? Як назвав? — "Галя",

"Ніна", "Рая", "Валя"?

Антін замовк, вкрай збентежений. Звідки вона, бісова канарка, все знає!

Трохим позирав на Антона спідлоба з такою посмішкою, що Антін ще дужче знітився.

Всі засміялись.

Вова гостинно частував Аркадія і Кіру.

22

Сторож Мартин Іванович поспішав випроводити дітей і після навчання не дозволяв нікому залишатись. Так наказав завідувач. Роботу гуртків перенесли на інші дні. Яша Баркін насилу умовив Руфу сьогодні зробити малюнки до стінгазети, а Мартин Іванович запропонував негайно йти додому.

Довелося підкоритись...

Руфі цього тільки й треба було. їй не хотілося залишатись. Руфа любить інколи побути наодинці, подумати...

Коли вся школа знала, що з Аркадія зняли піонерський галстук, ставлення до нього декого з піонерів змінилося. Навіть у його класі частина піонерів старалась не помічати Аркадія.

Все це відчув Аркадій, але ніби не звернув уваги.

Після уроків до нього підійшла Руфа з наміром щось сказати, втішити. Аркадій образився:

— Чого ти так дивишся на мене, жалієш? Можеш ставитись до мене, як оці всі, я не боюсь!..

І пішов до роздягальні. Руфі стало зовсім боляче. Саме сьогодні їй хотілося щось дуже значне сказати Аркадію. Він не зрозумів її! Підійти вдруге, порозумітись — не схотіла. Може, випадково сам ітиме додому, тоді поговорить. Почекала трохи, Аркадій кудись зник... Наздогнала Тамара, щось говорила. Руфа майже не слухала і зраділа, коли Тамара повернула додому.

Мати прохала Руфу прийти сьогодні раніше із школи, бо матері кудись треба йти. Руфа поспішала. Мати зраділа, що дочка її послухала.

Першим підійшов до Руфи трирічний Юрик. Ще Руфа була на порозі, як він хитрувато спитав:

— Руфа, а що ти мені принесла?

— Холоду принесла, хочеш?

— Ні, він колючий, а я вечеряю і зараз лягатиму спати. Вгадай, Руфо, як прізвище оцього, що я їм?

— Не знаю.

— А я знаю. Прізвище м'ясо, а звать печіночка.

— Не знала. Іди до столу їсти, не лазь по хаті.

— Я не лазю, я ходжу. Лазять мухи...

Юрик не знаходив собі місця. У нього стільки цікавих справ, а ніхто не звертає уваги. За один сьогоднішній день Юрик зробив нові відкриття. Виявляється, аероплани

гуляють угорі, їх не страшно. А трамваї небезпечні,— вони гуляють по вулицях і нічого не бачать... О, мама одягається, кудись піде. Найбільше любить Юрик, коли хтось іде з дому.

— Мамко, ти йдеш?

— іду...

— А ти мене на трамваї сьогодні чи зараз покатаєш?

— Тоді покатаю, як рак свисне,— жартівливо відповіла мати, але Юрик не розуміє жартів.

— Мамусенько, оце недавно рак свиснув. Тільки тихесенько, ти й не почула, а я чув. Візьми мене з собою і покатай.

Всі засміялись.

Руфа не витримала, підбігла до Юрика, схопила на руки:

— Ти ж у нас і хитрий, лисичко мала!

— Я не лисичка мала, а великий Юрик. Дай я проковтну на повний рот, бо коли не буду їсти, не виросту і не приймуть мене в дитячий садок,— резонно заявив Юрик.

Мати пішла. Батько сьогодні на вечірній зміні — прийде пізно. Руфа намалювала Юрикові великого слона і маленького ведмедя на аероплані. З цими скарбами брат заснув під тихий спів баби.

Руфа завжди малює Юрикові малюнки. Він любить все фантастичне. Вимагає, щоб було більше машин, які біжать, летять, поспішають. А на машинах люди і тварини. Між людьми і тваринами цілковита дружба. В його уяві світ влаштовано дуже мирно й весело. На прогулянку виїздить автомобіль і співає сирена. На автомобілі лев, а поруч маленький хлопчик Юрик. Паровоз женеться за автомобілем, бо йому подобається бігати... Метелик бавиться у повітрі з аеропланом і їсть цукерку з яблуком, і треба, щоб обов'язково було видно і цукерку, і яблуко.

Подібних картинок Руфа намалювала своєму братові безліч, але він щодня вимагає нових. В голові хлопчика завжди бує нова фантазія — казка перемішана з дійсністю.

Юрик заснув. На столі розкидані кольорові олівці, пастель і розкритий альбом для малювання. Руфа підійшла до вікна. За парканом знайомий постійний ліхтар у тумані, схожий на світлий диск. На вулиці тихо. Гуркіт налітає несподівано і зникає глухо.

За вікном холодними вітами, мов голими руками, розмахує дерево і простягає віти до скла... Все таке звичне, що можна й не помічати. Вікно, краєвид з вікна не займають ніякого місця в пам'яті своєю звичайністю.

В цьому невеликому будинку родина Гольдманів займає одну велику кімнату. Батьки Руфи й Юрика обоє працюють. Батько — майстер кравецької фабрики. Мати — штампувальниця на заводі.

Юрик спить. Голі віти за вікном дряпають шибки, як біль серце.

Аркадій зробив Руфі боляче, і тому образа дряпає серце. Аркадій дістав ще й "нз", але це не страшно... Стоїть Аркадій блідий... потім посміхається зовсім не своєю посмішкою, коли йому сказали про виключення з піонерорганізації.

— Чому він так грубо відповів?

Руфа оглянула кімнату. Баба, заколисавши Юрика, вийшла в кухню. Руфа залишилася сама і весь час повторювала слово — дружба. Так, дружба — велике слово і велике почуття! Адже у них хороша дружба і з Кірою, і з Аркадієм, Вовою, Віктором. Мабуть, це назавжди. Ось вони закінчать школу, потім вуз, вийдуть у світле трудове життя. І завжди будуть друзями!

Руфа повернулася до стола — побачила олівці, пастель і альбом. Вона не може байдуже бачити олівців і паперу, особливо під такий настрій, як зараз. Малює Руфа стихійно, для себе, і сама не розуміє, що найбільше в світі любить малювати. Часто навіть записки товаришам виконує графічно; замість написати малює те, що хоче їм сказати. І всі її розуміють. Уроків малювання Руфа не помічає: вони надто легкі. На уроках малювання Руфа за десять хвилин виконувала завдання вчителя.

Руфа сіла до стола. Самі собою на папері накреслилися контури голови піонера. Голова велика, кучерява, розумні очі і довгасте обличчя. На шиї недбало зав'язаний піонерський галстук. Виходить хлопець, схожий на Аркадія. Але на малюнку він веселий, цей піонер, у нього безтурботне, насмішкувате обличчя і вогники завзяття в очах. Таким буває Аркадій завжди, тільки не сьогодні.

Намагаючись зробити його сумним, Руфа старанно вимальовує куточки губ, кладе йому зморшки біля носа. Нічого не можна вдіяти! Крізь штучні зморшки піонер ще більше глузує з художника. Зрештою Руфа розгнівалася і намалювала піонерові сльози на щоках, тоді обличчя стало таке смішне, що вона й сама не витримала. Рвонула аркуш з альбома, сердито зібгала і кинула під стіл.

Почала малювати знову. Зосереджено, старанно виводить контури голови... Закінчила — ніякого страждання не можна помітити на обличчі піонера, схожого на Аркадія. Жвавий, настирливий, веселий хлопець. Недбала зачіска і розхристані груди. Так і пирсне зараз іскрами сміху...

Довелося домалювати піонера веселим, радісним, безтурботним. Руфа чудово знає, як виглядає сміх і радість.

Розгнівавшись на себе за своє творче безсилля, Руфа замислилася. Особисте горе і творчу муку теж не змогла б намалювати. Ось у музеї, там на картинах що завгодно намальовано! Але навіщо їй це все, хіба вона збирається бути художником? Ніхто їй не сказав, що з неї вийде художник. По закінченні школи Руфа збирається вчитись у хімічному інституті... Інженер-хімік!.. Пилип Данилович Кужіль каже, що хімії належить виняткове майбутнє. Непочатий край роботи для інженера, вченого, винахідника.

Непомітно для себе Руфа знову малює. На папері виростає місто. В рожево-сизому, ніжному тумані будинки, ніби вирізьблені... Шумують дерева і повітря, як прозоре солодке вино. Квіти піняться на клумбах неймовірними кольорами, і бушують фонтани. Аеро, як ластівки, розважаються в небі, і птиці шумлять навколо розмаїтих людських юрб. Блакитний шовк неба міниться під сонцем, і через мінливу глибину неба перекочуються краплини хмар, схожих на білі пароплави. Поспішає, летить ескадра небесного моря і перешиковується на ходу під командою вітру. Здається, десь далеко

гримить канонада грому і вибухають ракети блискавиць.

В гамах фарб можна почути співи. В необмежених просторах — музика завойованого людьми щастя. В широких розтулинах вулиць — люди вільного, нового життя, не заплямованого проказою рабства. На заводах праця — як неоцінний скарб...

Так народилася картина. Руфа підняла голову від столу — знову картина весела!..

Руфа розгнівано жбурнула від себе альбом.

23

Все-таки страшно... Що ближче до дому, то повільніше йде Тамара. Ноги не хочуть іти в цей тихий провулок, в низенький будинок. Не так верталася додому, коли батько й мати були живі...

В голові Тамари народжуються різні плани — втекти зовсім кудись. Ще краще непомітно прийти додому і зробити Степаниді Севастьянівні якусь надзвичайну прикрість. Наприклад, винайти електричну палку-самобійку. Поставити непомітно в кімнаті — тільки зайде Степанида, а дрючок кинеється на неї і ну молотити! Степанида втече і більше не вернеться. Багато подібних засобів впливу на Степаниду Севастьянівну придумала Тамара, доки помітила, що вже прийшла додому.

У дворі спинилася біля низеньких дверей будиночка. За щільно замкненими віконницями горить світло й чути розмови... Але рука не підіймається постукати. Минулої ночі Тамару впустили в хату лише перед світанком, коли вона ледве не замерзла і сиділа зіщулившись біля дверей, як щеня. З тих дверей несподівано вийшло кілька галасливих п'яних людей. З ними Степанида і Борис Кирилович Пещера, теж напідпитку, і він щось розповідав їм скрипучим голосом. Тамара не встигла втекти. Степанида помітила її і ляснула Тамару по потилиці:

— Де ти шлялася цілу ніч? — штовхнула Тамару так, що дівчина одлетіла до стіни і опустилася на коліна.— Геть, щоб духом твоїм не смерділо! Забирай своє барахло і більше не приходь. З'явишся — приб'ю, уб'ю, як собаку, на смерть! — Обличчя Степаниди Севастьянівни запалало, стало рожевим. Багатопудова постать затріпотіла. Степанида схопила поліняку і погналася за Тамарою. Дівчина вискочила надвір, голодна, розхристана. Але майже всі речі були з нею:

єдине сіреньке плаття, перепійте з старої матеріної спідниці, дране пальтечко, що вже розповзлося на ній, і частина книжок... Тамара побрела в школу. На бійки і знущання Степаниди Тамара ніколи не відповідала слізьми — плакала наодинці. Але досить комусь із школярів сказати Тамарі глузливе слово або злякати — Тамара реве.

Та найстрашніше в світі — це Степанида. Коли в школі розповідають про фашистів, про капіталістів, що вони люті, скупі, жорстокі — всі ці риси відразу Тамара знаходить у характері Степаниди. Кожну копійку Степанида Севастьянівна замикає в ящики товстого, як вона сама, комода. За хлібом щодня ходить Тамара, але хліб замикають у шафу і Тамарі не дають. Різними засобами Степанида виживає Тамару, і дівчина про це знає. Можна б піти поскаржитись комусь — Степанида пообіцяла Тамарі так помститись, що потім допомога вже не потрібна буде.

Наляканій Тамарі страшно ходити по вулиці, і вона звикла мовчати. Навіть речі

ображають Тамару. Східці перечіпляють, трамваї кидаються на неї, автомобілі женуться наввипередки, щоб роздушити Тамару, і гаркають над вухом сиренами. До того ж болить нога... Одного разу вигнала її Степанида роздягнену, роззуту прямо на дощ,— простудилася Тамара, і тепер весь час болить нога.

Школярі дещо знали про життя своєї товаришки і пропонували Тамарі допомогу, давали слово гуртом приборкати Пещериху, але Тамара просила піонерів не чіпати Степаниду, бо тоді доведеться негайно тікати.

Одного разу несподівано прийшла Ольга Карлівна. Степанида майже не схотіла з нею розмовляти і заборонила втручатись у її справи. Про Тамару наговорила безліч нісенітниць, і дівчині довелося дещо сказати своєму класному керівникові. Ольга Карлівна влаштувала Тамарі безплатні сніданки і безплатно давала їй зошити і підручники.

Тамара довго стояла під дверима. Крізь вікно просочувався притамований сміх і розмови. Степанида Севаст'янівна вміла почастиувати своїх друзів, а частіше — вони частують. Пещера їй не заважає. Борису Кириловичу цілком досить двох чарок горілки, щоб він почав базікати про культуру, про незадоволення і гуманізм. Тоді Степанида викидала його в другу кімнату, клала на ліжко, і він засипав, як отруєний. Великий каліграф і графолог — людина надто квола.

Нарешті Тамарі набридло стояти під дверима,— дошкуляла нога і було холодно. Наважилася постукати. Тихенько клацнула клямкою. Злякано сховала руку за спину.

Степанида сердито відгукнулась і, почувши голос Тамари, відхилила двері. В щілину висунулась її завжди розпатлана голова.

— Притьопалась?.. Я сказала, щоб ти більше не приходила! Я тебе в хату не пущу! Ще раз постукаєш або сидітимеш біля дверей — вийду і гнатиму дрюком, доки не прибі'ю. Краще не дратуй.

Двері хряпнули. Клацнула засувка...

Тамара, не сказавши жодного слова Степаниді, пішла на вулицю. Їй раптом стало весело і зовсім не страшно. Ніби перед нею розкривалося нове, чудове життя, і вона вийшла прогулятись. Сама свідомість того, що більше не треба повертатись до Степаниди, розвеселила дівчину. Її привітав місяць, що вислизнув із за розпущених хмар і полив землю м'яким світлом. Туман кудись зник, загнаний вітром. Вітер здув усі гнітючі болі і страх Тамари.

Весело ходити по вулиці, тільки їсти хочеться! Тамара пішла швидше. В провулку нікого немає, лише вгорі, як срібне колесо, мчить по небу місяць і ронить проміння. Зараз місяць нагадує Тамарі сонце. Здається, ніби вперше за останній час побачила і цей провулок і привітне світло в вікнах. Десь басом солідно гавкнув собака, а потім сміх покотився з дверей високого будинку. Тамара спинилася — кожен звук дзвенить по-новому, і шелестить вітер, зриваючи останнє листя з дерев. Вітер шелестить лише для Тамари. Хочеться зробити щось зухвале і несподіване. Взяти каменюку, тихенько підійти й бухнути в вікно. Степанида перелякається на смерть. Тоді сховатись за парканом на другому боці вулиці і простежити, як вилетить товста Степанида і

оскаженіє від злоби. От видовище — безплатний спектакль!..

Повертатись знов до Пещери? Ні... Тамара швидко пішла вперед, вийшла на широку вулицю з невеликим сквером. Високі світлі ліхтарі висіли на сторожі над сквером. Вони стежили за кожною лавою, де сидять люди.

Одна лава порожня. Тамара сіла. Треба подумати, куди ж діватись? Іти до Руфи — вона була сьогодні якась заклопотана і непривітна. Кіра живе дуже далеко, але найкраще все ж таки дістатись до неї. До хлопців не можна — здивуються і невідомо, як приймуть. У кожного з них є батьки. Найближче йти в школу, там можна погрітись і переночувати. Зайти з чорного ходу, пролізти в роздягальню і поспати на підлозі, підклавши під голову книжки. Дома Тамара теж на долівці спить...

Так, гайда в школу! А завтра раненько встане і піде до когось з товаришів. Разом з дітьми треба буде зайти до Степаниди і забрати ще деякі книжки і драну теплу хустку. А коли попрохати Мартина Івановича, він, напевно, пускатиме її щодня ночувати в роздягальні!.. А там видно буде, аби Степаниди не було близько!.. Тамара здивувалась,— як їй раніше такий план не спав на думку? Ні за які скарби тепер не вернеться до Степаниди!

Треба негайно виконати цей чудовий план! Тамара встала з лави, коли до неї підійшов якийсь дідусь, в капелюсі і з піднятим коміром пальта. Дідусь розмовляв сам з собою, а Тамарі здалося, що він звертається до неї. Знову сіла, зацікавлено повернулася до Дідуса.

Дідусь говорить щось незрозуміле: люди змінили географію, історію, час і самих себе. Навіть діти стали іншими.

Ніч робить людей одвертішими. Дідусь повернувся і заговорив до Тамари. Дівчина ледве не скрикнула — біля неї сидів викладач німецької мови Франц Сигізмундович Амбарський! Негайно тікати! Намірилася бігти прямо з місця, але згадала, що він не пам'ятає прізвища жодного учня, а в обличчя не знає й поготів. Трохи закривши хусткою лице, Тамара зацікавлено повернула голову до вчителя. Світло впало йому на капелюх. Чорна маска тіні сховала очі, тільки підборіддя трусилось і шепелявили тоненькі губи.

Він, Франц Сигізмундович Амбарський, не згоден, він всім незадоволений!

Щоразу, коли душить жорстоке безсоння, коли спадає невмолима ніч, як проклятий ворог,— Франц Сигізмундович виходить гуляти в цей скверик і наодинці розмовляє. Звертається до дерев, до хмар і до стовпів. Понад десяток років підряд ходить сюди Амбарський. За цей час він пережив кілька страшних днів. Знищили латинську мову — Франц Сигізмундович відразу посивів і постарів. Загубив почуття часу, простору. Деякий час жив, ніби в колбі, з якої викачали повітря. А головне, загубив хід подій,— так мала дитина не може зрозуміти, як це людина йде від неї і деє зникає. Ще один удар трапився, коли одного ранку виявилось, що не треба йти в гімназію. Франц Сигізмундович все-таки пішов і зразу повернувся, бо в школі холодно, нікого немає, а на вулицях стріляють. Низенький солдат, пробігаючи, порадив Амбарському сховатись. Потім хотіли виселити з квартири, але він ліг на ліжко і

вирішив, що краще померти. Вмирати, проте, не довелося, бо його більше ніхто не чіпав.

Франц Сигізмундович продовжував розмову, звертався до дерева чи до туману.

Тамара мовчки знизала плечима і злякано підвелась, швидко пішла, трохи шкутильгаючи. Від холоду почала боліти нога.

Дивно бачити будинок школи з померклищі квадратами вікон... Зрання до вечора, на дві зміни, кімнати цього будинку переповнені життям, що виривається з вікон і з дверей, немов будинок не може вмістити всіх дітей і всього галасу. Тепер школа відпочиває, і білий будинок здається нижчим і незатишним.

Ніколи не заходила Тамара в порожнє приміщення школи, не помічала такої тиші за цими стінами. Тому дуже обережно заглянула в двір, пройшла трохи і повернула праворуч до дверей чорного ходу. За порогом цих дверей, з лівого боку короткого темного коридора — кімната Мартина Івановича. Повз неї треба пройти дуже обережно.

Прислухаючись, Тамара збиралася шмигнути в коридор, але її спинило освітлене вікно кабінету завідувача і галас, що вилітав звідти. Закортіло заглянути у вікно і дізнатись, чому там весело — в єдиній кімнаті на всю школу. Підійшла до вікна. Нічого не видно, завіса закриває скло. Тільки в одну щілину можна зазирнути. Піднявшись навшпиньки, Тамара прилипла до вікна і застигла приголомшена. Просто проти неї біля столу сидів великий каліграф — Борис Кирилович Пещера, чоловік Степаниди, а біля нього — Василь Петрович Чернуха; обидва напружено дивились один на одного. Платона Юліановича видно тільки спину, а поруч — невідомий громадянин в блискучих окулярах.

В кабінеті точилася жвава бесіда, але Василь Петрович і Пещера надто зосереджені, хоч намагалися безтурботно, весело розмовляти. Аж ось Василь Петрович глянув на Пещеру і одвернувся — пильно встромив очі у щілину завіси. Тамарі здалося, що він дивиться прямо на неї — злякано пригнулась і побігла за ріг будинку. Почекала трохи — всюди тихо... Обережно відкрила двері і вузьким коридором зайшла в темний вестибюль. Праворуч стояли вішалки, відгороджені невисокою загородкою, — там можна сховатись. Біля вішалок Тамара тихенько присіла. Спати боязко. З кабінету, за кілька десятків кроків від неї, чути шум. Раптом широкий квадрат світла впав на стіну. Разом із світлом почувся гомін і голос Платона Юліановича.

— Куди ви? Васю, куди ви тікаєте?

Сміючись, Василь Петрович заспокоїв завідувача, стоячи в дверях.

— Ми не тікаємо. На хвилинку вийдемо і зараз вернемося.

Двері заскиглили і зачинились. Тамара мало не зомліла — до неї почали наблизатись кроки. Вилетіло з голови, що вона схована хоч низенькою, але глухою загорожею. Принишкла і не дихає. Біля самої перегородки кроки стихли.

— Ну, подобається вам мій друг? — спитав Василь Петрович. Почулася відповідь Пещери:

— Дуже симпатична людина.

— Авжеж... Оце ми умовилися з ним поговорити сьогодні, щоб ніхто не заважав. Ну вже й поговорили... А ви, бач, не хотіли заходити,— посміхнувся Василь Петрович.

— Та я ж вийшов прогулятись. І справа одна в мене була. Є в мене дуже хороший знайомий, Бубир Сергій Іванович. Я йому одну послугу зробив і оце заходив,— проскрипів Пещера.

Тамара принишкла здивована. Її справді дуже здивувало, що Василь Петрович так мирно розмовляє з Пещерою. Невже він не боїться Степаниди?.. Тамарі здавалося, що Степаниди мають боятися всі, так само, як і вона...

— Що ви поробляєте? — спитав Василь Петрович.

— Нічого... Я ж інвалід. Гроші заробляю.

— Добре сказано,— засміявся Василь Петрович. І, відповідаючи на таке ж запитання Пещери, промовив : — А я в цій школі викладаю географію. Яка ж клопітна робота працювати на культурній ниві!

— Авжеж! Я знаю, бо й сам те ж саме роблю... Я ж славетний каліграф і графолог. Та й інші є ще обов'язки на культурно-освітній ниві. Книжечки я люблю,— посміхнувся Пещера.

— Це добре. От бачите, значить, у нас і спільне є в роботі,— посміхнувся й собі іронічно Василь Петрович.

— Коли ж ви до нас зайдете, Василю Петровичу? — спитав раптом Пещера.— Знаєте що, давайте я за вами зайду сюди та й підемо до нас. Дружина буде рада. І вона і я любимо культурне товариство...

Останніх слів не почула Тамара, бо за співбесідниками вже зачинялися двері кабінету. Тамара дихнула на повні груди. Тихесенько почала вмощуватись спати.

Насторожена Тамара ніяк не могла заснути, хоч і вмостила досить зручно під вішалкою. Ледве заплющить очі — знов долітає гомін з кабінету. Тамара часом тривожно підіймає голову і прислухається до розмови. Їй боязко і тому незручно, мультко лежати. Хоча б швидше заснути! І в цьому закутку Тамара почувала себе безпечніше, затишніше, ніж у Степаниди.

Спочатку Тамара не могла зрозуміти,— як міг познайомитись з Пещерою їхній учитель Василь Петрович? Потім-таки догадалася — мабуть, їх познайомив отой чоловік, що в окулярах. Одного разу, здається, він був у гостях у Пещери. Якусь секунду бачила його Тамара, бо Степанида вигнала її в комірчину. Може, тоді вона чула й голос Василя Петровича?

Не встигла Тамара про це подумати, коли знову рипнули двері. Світлий стовп упав на стіну, і з гомоном присутні вийшли з кабінету. Позаду всіх ішов Платон Юліанович. Пещера і чоловік в окулярах пішли вперед, а завідувач з Василем Петровичем спинилися.

— Що це ти за дивака привів? — здивовано і разом невдоволено спитав Платон Юліанович.

Василь Петрович засміявся:

— Інвалід один... Я був в ошадкасі з Степаном Микитовичем і цей чоловічок теж,

випадково. Нас і познайомили... Смішний чоловік! Він нагадує мені мумію. А я ж люблю все смішне... Він потягнув нас до себе, я в них повечеряв. Дуже гостинні люди... Ти не турбуйся, людина нешкідлива.

— Можливо... Але викликає якусь огиду,— проказав Платон Юліанович.

— То тільки з першого погляду так,— знову засміявся Чернуха.

За ними зачинилися двері.

— Нешкідливий! — розгнівано прошепотіла Тамара.— А Степанида?... А хіба він сам не штовхав мене в спину?

Та тільки стихли кроки за порогом у дворі, із своєї кімнати вийшов Мартин Іванович. Шкутильгаючи підійшов, включив світло, прислухався до тиші в приміщенні. Сердито забуркотів... Залишаючись на самоті, сторож звик провадити бесіду з самим собою.

Мартин Іванович з ранку до вечора не випускає з рук ганчірки, щітки, скребачки, вигадані ним в цілях раціоналізації праці. Взагалі в його руках завжди можна побачити якесь приладдя для чистки кімнат. Весь день він ходить, не присідаючи, і буркотить на учнів, як сизий голуб. До цього школярі звикли і люблять сторожа, бо завжди з-під гренадерських вусів струмить добра, лагідна посмішка. Ніхто ніколи не чув, щоб Мартин Іванович грубо кричав на дітей.

Увечері сторожеві нудно. Школярі розбіглися, класи давно прибрані. Мартин Іванович наодинці буркотить сам до себе. Років вісім тому померла жінка, дітей ніколи не було. На турботи за чужих дітей віддав усі дні і години довгого життя. Не скаржиться на нього Мартин Іванович, завжди посміхається з-під сивих вусів, показуючи білі міцні, як у молодого, зуби.

Але сьогодні весь вечір сердитий сидів у своїй кімнаті і не виходив. Не міг байдуже слухати галасу, що долітав з кабінету завідувача.

Так накурено, що огидно зайти в кабінет! Мартин Іванович відчинив двері, спинився на порозі і похитав головою.

Хоч і сказав завідувач, що у нього буде важливе засідання — та хто ж йому повірить! Гостей приймав! Мартина Івановича не обдуриш!

Сторож сердито хряпнув дверима і намірився йти по раціоналізовані приладдя для прибирання в кімнаті. Мартин Іванович повернувся до вішалки і побачив Тамару, що вийшла із сховища. Тамара вирішила більше не ховатись, а попрохати у сторожа дозволу переночувати в школі.

На секунду Мартину Івановичу здалось, що перед ним маячить привид.

За старою звичкою сторож мало не перехрестився. Але привид щось дуже нагадує Тамару Незабудь, піонерку із сьомого "А" класу; дівчина стоїть і винувато посміхається. Тоді Мартин Іванович зразу почав бурчати. Коли це й привид, нехай теж знає характер старого, і привидів можна полати, щоб слухалися і не заважали!

Помилки не може бути — перед ним Тамара Незабудь! Старий підійшов трохи ближче...

Треба сказати, що Мартин Іванович Крекоть — сторож 112-ї школи із

тридцятип'ятирічним стажем — має одну незвичайну особливість. Він знає всіх учнів своєї школи — переважно ім'я школярів. А коли не ім'я, так прізвище. Ось першокласники — малі, як комашки, галасливі, неслухняні, схожі один на одного. А через місяць Мартин Іванович буркотить на кожного, називаючи його на ім'я. Яким чином близько тисячі школярів вміщаються в старечій пам'яті — особистий секрет Мартина Івановича. Завідувач або завпед прохають покликати учня — не треба нагадувати, з якого класу, Мартин Іванович не зробить помилки. Тільки Фоміна — питає якого, бо їх аж три в школі. Та переважно кличуть Ромку Фоміна — дезорганізатора, недисциплінованого учня з сьомого "Б" класу і нерозлучного друга Сашка Мостового.

Спинившись за кілька кроків від Тамари, Мартин Іванович почав:

— Ти чого тут, дівчинко? Що це тобі — проспект для гулянки? Сказано, додому йти — іди... Учиш, учиш вас, як по стіні горохом. Чого це ти сюди прийшла?

Тамара несподівано для себе злякалась, часто заблимала очима і насилу знайшла слова для відповіді:

— Мене вигнали зараз з дому... Вигнали на вулицю.

— Як це вигнали? Хто сміє виганяти? Ота твоя проклятуща тітка, що мені про неї розказували?

Виявляється, Мартин Іванович знає Степаниду! Тамара зраділа. Хто ж це йому розповів?.. Не тільки Тамара, ніхто з школярів не догадується, що Мартин Іванович багато знає про учнів і педагогів.

— Давно вже виганяла, а сьогодні я повернулась із школи, вона в щілинку сказала, щоб я не приходила більше, бо приб'є. Надворі холодно й нога болить. Я пішла в школу, куди ж іще йти? — жалібно розповідала Тамара.

— Де ж ти думаєш ночувати? Що це тобі — готель чи заїзд? — суворо спитав Мартин Іванович.

— Я ляжу там під вішалкою, на підлозі, і засну. Книжки покладу під голову. Я дома теж на підлозі спала. А завтра рано-ранісінько встану і піду до товаришів. Ніхто й не знатиме.

— Рано-ранісінько, ніхто не знатиме! Розумна яка, на підлозі спати,— сердито забуркотів Мартин Іванович і зовсім іншим тоном закінчив: —Розумна!.. Ходи до мене, переспиш! Нещастя з вами на мою голову, рано-ранісінько вона встане... Ходім! — наказав Мартин Іванович і пішов уперед, не озираючись, Тамара за ним.

— Я б таку прокляту бабу задушив. Виганяє!.. Переночуєш в мене, а потім десь примостимо. Поговориш з Ольгою Карлівною — щось зробить.

Зайшли в маленьку кімнату. На стінах висять картини: бій з японцями, поруч донські козаки, розвіваючи чуби, летять на німців і завмерли, замахнувшись шаблями. Біля донських козаків ще на одній картинці — мчить червона кіннота прямо через дротяну загорожу. Офіцери тікають, не витримавши геройського натиску. Під кожною картиною — фотографія Мартина Івановича. Під першою — він солдат на війні з японцями, під другою — на імперіалістичній війні, а під третьою — в

червоноармійському загоні, з наганом у руці.

В кімнаті Мартин Іванович заметушився, ніби до нього прийшов несподіваний гість. Побачивши, що Тамара уважно розглядає картини, сторож коротко, але суворо розповів:

— Три війни пройшов. На трьох війнах поранений. Японці ліву руку прострелили в дозорі і ногу одморозив. Біля річки якоїсь стояли, верст за двісті від ПортАртура, звідки потім відходили до самого Харбіна. Зажило... У 90-му Онезькому полку був, в Ревелі стояли... Пий молоко, дівчино, мабуть, голодна. Раз виганяють з дому, так навряд, щоб нагодували. Пий, не соромся, чого ти смокчеш, як комарик. Кусай хліб на повний рот, зуби ж здорові...

Побачивши молоко і ненормовані скибки хліба, Тамара тільки тоді відчула, як їй хочеться їсти. Безплатний сніданок у школі — єдина їжа на весь трудовий день. Спочатку Тамара обережно кусала хліб і ледве доторкалася губами до склянки з молоком. Але, захопившись оповіданням, не помічала, що жадібно знищує їжу.

Мартин Іванович налив знову молока в спорожнілу склянку і розповідав далі про війну...

Перевели 90-й Онезький полк у Петербург і поставили на охорону Путіловського заводу. А там робітники застрайкували, прокламації роздають солдатам — осьось бунт почнеться в полку. Охранка викрила. Чимало солдатів засудили, чимало відправили в дисциплінарний батальйон, а решту погнали прямо на фронт. Під час імперіалістичної війни ще п'ять разів поранили німці — на шії рубець, права рука прострелена, в плечі осколок, в спині осколок, а в нозі шрапнель.

— Бачиш, скільки на мене імперіалісти металу витратили,— посміхнувся Мартин Іванович.— Кроковчі, Красне, Львів, Перемишль,— ось де мене били, та не вбили!.. Спатимеш, дитинко, на цій скрині,— не дуже м'яко, зате зручно. Зараз постелю, роздягайся і лягай. На тому тапчані я сплю. Лягай, а я піду прибирати!

Розмовляючи, Мартин Іванович витягнув якусь стару шинель, теплий піджак, подушку взяв із свого тапчана і послав на скрині... Розповів, як пішов у Червону Армію і гнав петлюрівців, денікінців... На цих фронтах тільки двічі поранили. Раз шаблею навдало рубонули, а другий раз землею присипало, полежав без пам'яті трохи.

— Ох, били ж ми панів, били! Командири хіба ж такі з нашого брата вийшли! Товариш Ворошилов із слюсарів на весь світ відомий начальник Червоної Армії. Ось які в нас вожді і начальники!..— випростався гордо Мартин Іванович і запишався.

Ніколи не думала Тамара, що Мартин Іванович такий герой! Треба розповісти товаришам, і нехай Мартин Іванович розкаже про війну. В очах піонерки Тамари Незабудь сторож виріс у справжнього героя.

— А скільки мені морду били офіцери і унтер-офіцери! — сердито сказав Мартин Іванович.— Раз прапорщик ударив так, що кутній зуб випорснув із рота... Ех, лягай спати, а я піду приберу! "Завідувач! — подумав Мартин Іванович.— Я знаю, де справжній педагог, а де підробка. Мене не обдуриш! Кужіль, Ольга Карлівна, то педагоги! Шкода, не привелося мені вивчитись..." Лягай спати, а вранці треба уроки

вчити, добраніч...

Мартин Іванович ще побубонів собі під ніс і пішов. Тамара швиденько роздяглась, стрибнула на скриню, скорчилася калачиком. Її охопило тепло і спокій. Кілька хвилин лежала з широко розплющеними здивованими очима. Перед нею стояв ще Мартин Іванович — несподіваний, як відкриття.

Непомітно Тамара заснула... Заснула міцно і безтурботно.

КНИГА ДРУГА

1

Завжди невдало проходить вихідний день! Довго поспати не дає звичка щоденно вставати рано. І ще одна звичка: прокинувся — негайно піднімайся з ліжка...

Давно вже встав Максим Коваль, трохи попрацював, написав листа, переглянув книжки, погрався з котом Гаврюшкою, з матір'ю поговорив,— скільки справ зробив, а стрілка годинника лише націлилася на дев'ять.

Нарешті почув — заворушилася і голосно позіхнула Кіра. Батько зайшов до дочки.

Кіра лежить і читає книжку.

— Де ти взяла звичку читати лежачи? Так роблять тільки хворі... Може, тобі, принцесо, ще й сніданок у ліжко подати? Щоб я більше цього не бачив. Прокинулась — зразу на ноги, запам'ятай це,— строго сказав Коваль.

Кіра солодко потяглася.

— М-м-м... Татку, не гнівайся, це я тільки сьогодні.

— Що ти читаєш? А, Гюго, "93-й рік", путяща книжка. А сучасні письменники добре пишуть, читала? — спитав Максим Семенович.

Він розглядав книжку, доки Кіра натягла ситцевий квітчастий халатик і одним рухом вставила обидві ноги в сукняні черевики, пошиті руками бабусі. Не тільки пошиті, а й прикрашені барвистою, але строго народною українською вишивкою.

— Звичайно, читала сучасних. Багато є таких, що здорово пишуть. Але було у мене й таке: я проробила одного поета, написала йому листа і спитала, чому такі вірші складає, що не можна напам'ять завчити? Поет відповів, що в нього такий стиль і що я нічого не розумію... Гаврюшко! Кіт учений, і ти прийшов? Тепер ти не кіт, а мухомор... Татку, цей дурень Гаврюшка впіймав учора муху і з'їв.

— Значить, читати вірші ти не вмієш, а тільки проробляєш?..

— Чого ти чіпляєшся? Ми в школі все проробляємо, значить, і дома я проробляю.

Кіра швидко прибирала ліжко. Гаврюшка стрибнув до неї.

— Гаврюшко, ти зараз дістанеш по ший! Це про тебе написано:

У лукоморья дуб зеленый,

Златая цепь на дубе том,

И днем и ночью кот ученый

Все ходит по цепи кругом.

Идет направо — песнь заводит, Налево — сказку говорит...

Татку, що таке "у лукоморья"?

Батько замислився. Виявляється — Кіра вже виросла. Саме в тому віці, коли

починає оформлятись людина. Струнка, красива дівчина буде — золоте пухнасте волосся і веселі темні очі. Виявляється, він — батько майже дорослої дочки...

— А хто це написав віршика? — замислено спитав Коваль.

— Геніальний поет Пушкін написав про нашого кота. Я Пушкіна теж проробляла... читала.

— Знову проробляла?... Лукомор'є... Лукомор'є...

— Коваль Максим, за те, що ви зробили мені зауваження, я ставлю вам "нз", — заявила Кіра.

Одарка Іванівна покликала снідати й попросила сьогодні не робити у хаті погрому. Майже кожен вихідний день починаються веселі розваги, боротьба, фізкультурні вправи...

Сніданок! Кірі всю ніч снилися різноманітні страви в такій кількості, що їх цілком вистачило б на трьох дорослих акул.

— На зарядку всі приготуйсь! Бабусю, одягайте трусики. Гаврюшко, на місце!

— Ти мене скоро примусиш навприсядки танцювати, — відповіла баба, пораючись біля столу.

— Примушу. Я вас запишу у свій піонерзагін.

— Будь ласка, може, й я таки навчу вас чого-небудь. Нас трохи не так вчили. Візьме батько між ноги голову та одпустить черезсідельника — днів три не присядеш, — сказала Одарка Іванівна порядком спогадів.

— Бабусю, ви добре орієнтуєтесь у способах пригнічення трудящих. За це звільняю вас від зарядки!

Попрохав батько, щоб його теж звільнили. Він чимало в своєму житті займався фізкультурою, коли працював молотобійцем.

— Ану, покажи м'язи... Ой, як залізо! Який же ти здоровий! Розкажу хлопцям-фізкультурникам, нехай заздять. Татку, скажи: ти молодий чи старий?

— Комсомолец, тільки лисий, — засміявся батько.

Кіра не звернула уваги на сміх і продовжувала свою думку.

— Серйозно, ти зовсім молодий, в тебе закохатись можна.

— Га? Як це закохатись, що значить закохатись? — здивовано спитав Коваль.

— Це значить ходити удвох по вулицях під ручки і зітхати. Також треба дивитись на місяць і декламувати напам'ять вірші. В однієї нашої дівчини, Марусі Рожко, цілий альбом таких віршів є, — хитро поглядаючи на батька, відповіла Кіра.

— Звідки ти знаєш таку премудрість?

— Подумаєш! У книжках пишуть, і всі так роблять. Хіба це секрет?

— Роби зарядку і йди вмиватись, тільки не фиркай там, як мотор, бо прийду й обкупаю холодною водою... — ховаючи своє незадоволення, сказав Коваль.

Кімната Кіри править і за їдальню. Одна стіна проти стола Кіри нагадує виставку історичних портретів. Кіра з повагою ставиться до жінок. Вона зібрала портрети багатьох славних жінок-революціонерок, письменниць і вчених. Повісила проти свого стола, прикрасила їх квітами. Це улюблений куток Кіри. Із стіни дивляться Роза

Люксембург, Клара Цеткін і Надія Крупська, далі Софія Перовська і Луїза Мішель, Кюрі і Софія Ковалевська, Марія Ульянова, Марко Вовчок і Леся Українка і ще багато жінок, які уславили людство своєю боротьбою і ділами...

Квартира Ковалів — дві невеликі кімнати з кухнею — затишна, привітна, дбайливо прибрана руками Одарки Іванівни й Кіри. Ще коли жила з ними Ганна Дмитрівна, містилися тоді в одній кімнаті, бо Коваль учився в інституті, був студентом. А тепер можна було б мати й більшу квартиру, але Коваль не схотів.

Не часто доводиться всім разом сідати за стіл. У вихідний день за столом буває шумно й весело. Навіть Гаврюшка бере участь у сніданку і метушиться під ногами... Сонце бавиться на столі, ловить промінням блискучі опуклості посуду і вибухає вогненними відблисками на кучерявому волоссі Кіри, що потекло по плечу, як світло-золоті струмки. Бабуся любовно стала заплітати онуці коси — цього привілею вона нікому не хоче передати.

Не можна повірити, що за вікном осінній день. Під таким сонцем хочеться йти бадьоро, посміхатись і дивитись на далеку темно-синю глибину неба, обов'язково йти у веселому гурті, щоб сміх розсипався навколо.

Коваль глянув на Кірині кучері і спитав, що вона сьогодні робитиме.

Кіра відповіла, що компанія піонерів збирається на прогулянку в парк, де має вирішити деякі шкільні й піонерські справи. До Жовтневих свят треба підігнати успішність. Потім з Аркадієм і Вовою підуть купувати електромотор у сусіди, кустаря Зар'янца. Торгуватись буде Кіра і сподівається дешево виторгувати. Відремонтують мотор і через кілька місяців закінчать електромобіль. От машина буде!.. Про це вже чув батько.

— А де ж вони роблять цей електромобіль і чим ти допомагаєш, Кіро? — запитав батько.

— Спочатку хотіли робити на дитячій технічній станції, але там тісно і не вистачає інструментів, а в Поради дома зручна майстерня. Точити на верстаті ходимо на дитячу станцію. Рисунки вже зробили, а Іван Семенович з Трохимом забракували, тепер нові є. Я допомагаю хлопцям, працюю з ними разом — сьогодні я мушу добути дешевий електромотор у Зар'янца. Кілька разів заходили перед цим, щоб краще познайомитися — зовсім непоганий дядько. Мене хлопці називають командиром...

— Командир?.. Ага...

Застигла іронічна пауза. Кіра не зрозуміла батька — глузує чи йому подобається? Коваль сидить мовчки. Йому теж хочеться піти погуляти, а з ким підеш? Кірі буде весело з своїми товаришами, Надійна Троян обіцяла зайти увечері — умовились разом іти в театр. Надійна, мабуть, до обіду буде на заводі — доведеться заїхати й собі. А вийти погуляти все ж таки нема з ким.

За два роки жодного разу не зустрілися з Галею. Та й що б він їй сказав? За два роки Галя не забулася й живе в дочці. Кіра схожа на матір, а тепер це особливо помітно, коли дівчинка починає вилюднювати. Яка неймовірна, химерна дурниця сталася і понівечила життя! Дедалі переконував себе Максим, що він сам винен. Не

вмів бути обережним, тактовним... Загруз тоді у справах. У дружини було особисте життя і були свої мрії, до яких він поставився зневажливо, міряючи все на власні сили і здібності... А в Галі багато покірливості, ніжності й страху. Звичайно, Галя пішла від нього, щоб довести, що вона не боягуз. Боляче, прикро пригадалась тяжка розмова з Галею останнього проклятого вечора...

Навіть хибні риси вдачі колишньої дружини прощав Максим,— без хиб немає на світі людей. В особистому житті треба навчитись дещо прощати близькій людині й не помічати дріб'язків, бо інакше не можна жити... Це переконання прийшло тільки зараз... Розлучившись з Галею, Максим став сторонитись жінок, соромитись своєї зовнішності, особливо блискучої лисини. А з Галею прожили найтяжчі роки — це з'єднує людей... Одружитись зараз — треба, щоб дружина подобалася не лише йому, а й Кірі. Дочка обов'язково порівнюватиме "мачуху" із своєю матір'ю. Та й самому якось дивно буде бачити біля себе іншу жінку, коли так часто пригадується Галя. Цікаво, як вона виглядає зараз.

Щодня нагадує про Галя і присутність на заводі Сергія Івановича Бубиря. Як це сталося, що Максим не помітив тоді їхніх стосунків? Забув про все, про близьку людину, і за це така гірка помста... Галя виїхала, а робота звела з Бубирем, який завідував відділом збуту на ліжковому заводі. Для Максима це була досить дивна несподіванка, але зустрілися вони по-діловому, хоч йому і неприємний цей самовпевнений, вродливий "спец". І ось цими днями несподівано надійшли відомості про нечисті, спекулянтські махінації Бубиря. Відомості перевіряються... Може, давно треба було звільнити завідувача збутом, та завжди щось спиняло. Це ж удар і по Галі... Коли Максим, перевіряючи роботу, почав більше втручатись у справи збуту, відчув і опір Бубиря. Поповзли плітки, розмови, натяки. Та зараз звільняти вже пізно...

Коваль сидів за столом, думав про своє і не помічав, що не зводить очей з доньки. Нарешті Кіра не витримала і вголос запротестувала: навіщо батько її гіпнотизує?

Максим посміхнувся і несподівано спитав:

— Здається, Кіро, ти давно була в матері?

Кіра уважно глянула на батька — за весь час після розлуки вперше Максим Семенович згадав про матір.

— Завтра перед школою зайду, не хочу зустрічатись з Бубирем. Від тебе передати привіт?

Кіра допитливо глянула на батька, Максим Семенович постукував виделкою по тарілці, дивлячись уважно на розсипчасту кашу.

— Передай...

— Татку, коли б ти знав, як я люблю маму. Як я хочу, щоб вона була з нами!

Коваль ледве не вдавився їжею і розгублено заблимав очима. Лисина почервоніла, стала вогка. Кіра сказала те, про що він так часто думав і боявся сам собі признатись. Не вистачало мужності...

виросте з старовинними, дореволюційними забобонами й поглядами на життя?

Часом невимовно боязко стає за сина. Вона — матикомуністка — все своє свідоме життя віддала партії, боротьбі, роботі для побудови сонячного життя на землі під прапором, залитим кров'ю багатьох поколінь. Серце її б'ється тому, що існує ця партія, країна, люди й боротьба... Мати-комуністка не зуміє показати синові той єдиний шлях, яким ідуть найкращі вірні сини нашої Батьківщини. Шлях, на якому героїчно загинув його батько і яким пройшла і йде вона сама. Треба передати партії сина, вихованого більшовика — це її обов'язок.

Невже помилка?

Ніколи надмірно не пестила Аркадія і не сюсюкала з ним. Їй здавалося, що така інстинктивно безконтрольна, суцього емоціональна ніжність розмагнічує характер дитини. Міра ніжності повинна бути витриманою, щоб виростала людина загартована, хоробра, із сталевую волею і широким кругозором. Щоб жодне слово брехні не зірвалося з язика дитини і щоб розмови були одверті, як найщиріша любов.

Часто надлюдським зусиллям стримувала себе, щоб не підбігти і не зацілувати, не притиснути до грудей цю рідну істоту — таку рідну, що можна розірвати свої жили і віддати їй свою кров!

Такої витриманості, вміння перемагати свої болі і непотрібний захват навчила Аркадія. Почуття повинні розкриватись на великих справах, а не на кожній дрібниці.

Аркадій одверто все розповідає матері. Інколи ця одвертість доходить до примхи, але на свої запитання син завжди має правдиву відповідь. Тому Аркадій ніколи не говорить неправди...

І ось сьогодні... Аркадій весь ранок шкрябав інструментом біля своїх столів і лагодив радіо. Встав дуже рано, бо вночі його саморобний триламповий приймач відмовився працювати. Хлопець перегортав книжки, замислено дивився у вікно, шукаючи відповіді. За вікном, на другому боці вулиці, виступають балкони, ніби приклеєні до сірого, вузького, закругленого будинку, схожого на тулуб слона. Аркадій розібрав свій приймач і не звертав уваги на навколишній світ.

В одному кутку кімнати стоять два столи Аркадія. Один великий, де завжди в безладді лежать інструменти, дріт, різне залізо, гвинти тощо. Тільки сам Аркадій враз знаходить тут усе, що йому потрібне. Другий стіл — з книжками, зошитами і всім приладдям для навчання. Аркадій завжди сам прибирає на своїх столах, сам провів електрику — кілька ламп різної сили прироблені до стін і звисають на шнурах...

У другому кутку стіл Надійки. Біля нього — блакитна ширма з намальованими на матерії фантастичними чаплями, чайками, фламінго. За ширмою — вузьке ліжко Надійки, посередині кімнати — столовий стіл, а під стіною — маленька коричнева шафа для посуду.

Надійна вже прокинулась, але очі ще не хочуть розплющуватись.

Сьогодні можна поспати довше. Затишок і тепло, відчуття хорошого відпочинку пройняло кожен мускул, ліниво охопило зігріте, безвільно розплатане тіло. Спочатку Надійна поворухнула ногою і розім'яла пальці. Почула шелест біля Аркадійового стола і

здивовано виглянула з-за ширми, подивилась на годинник.

— Аркашко-синашко, доброго ранку!

" Доброго ранку, мамо! Мамо, ти спиш і ніби не дихаєш, тихенько, як муха,— не відриваючись від роботи, сказав Аркадій.

— Дякую за порівняння...

— Ну, пробач! Як чирик, коли тобі не подобаються комахи...

— Це інша справа. Аркашко, чого так рано встав? — лежачи на боці і підпершись рукою, спитала Надійка.

— Мамо, я нічого не розумію. Години дві морочу голову і не знайду причини, чому вчора несподівано заповк приймач.

В сіренькому широкому платті, що правило і за халат, заспана Надійка вийшла з-за ширми, підійшла до сина і подивилась через його плече на стіл.

— І ти встав о шостій годині крутити оті гвинтики? Що ти робитимеш удень?

— Сьогодні день у мене завантажений, багато справ. Найголовніше, підемо дивитись електромотор, а потім до Вовки працювати... Здається, мамо, я вже починаю розуміти, це ти підійшла і допомогла.

— А ти завжди мене слухай.

— Я слухаю. Правда, не завжди, бо я вже великий. На півсантиметра вищий за тебе, і цього ти не забувай.

Недавно мати з Аркадієм жартуючи посперечалися, хто з них вищий. Стали біля стіни, одкреслили рискою зріст кожного, і виявилось, що син вищий за матір на півсантиметра.

— Що великий, то правда,— зітхнула Надійка.— Все ж таки послухай мене і займись сьогодні географією, за яку ти дістав "нз".

— Я казав, мамо, що географію знаю! Розповідав уже тобі!...— стримуючи роздратування, сказав Аркадій.

— Розповідав... Але повинна тобі сказати, що я бачила завідувача вашої школи. Зустріла його в райкомі, де хотіла поговорити про школу. Виявляється, що ваш учитель географії старий червоногвардієць, був на кількох фронтах, ударник і один з кращих учителів. Це було сказано завідувачем в присутності культпропу райкому, і я опинилась в ідіотському становищі.

— Виходить, мамо, що я говорю неправду, що я збрехав? — пильно глянув на матір Аркадій.

— Хто знає... Може, збрехав, може, помилився... Завідувач — член партії, відповідає за школу, за людей, що там працюють, і за дітей. А бити по обличчю свого товариша — це не метод для налагодження взаємин між людьми в соціалістичній державі і в радянській школі. Тепер не кам'яний вік, щоб з кулаками і з дубинками кидатись на товариша,— сказала Надія.

Аркадій стояв блідий. Злі очі втопив в обличчя матері. В тремтячій руці затиснув жмут дроту:

— Я збрехав? Брехун... Бачиш, яка ти! Він член партії, а хіба немає партійців, що

помиляються, що не можуть бути педагогами і... Чому немає підручників? Чому не можна їсти наших сніданків? Завідувач приймає своїх гостей у школі, це теж брехня?

— Ти не хвилюйся, треба все перевірити, дізнатись і сказати. Ви ж піонери!

— А хто нам повірить, коли мати не довіряє? Хто?.. Гаразд, ми знайдемо, до кого піти, і нам повірять. Я... збрехав!..— з тяжким болем крикнув Аркадій. Сів, кинув жмут дроту, схопив знову. Відкинув стільця і підійшов до матері.

— Мамо... Ти мене зовсім не любиш... Ти розмовляєш зі мною завжди, як наставник або сторонній вихователь. Я не розумію, ти дуже добра до мене, але... чому така холодна? Я ж твій син, думаєш, мені легко? Збирався в комсомол, хочу, мрію бути комсомольцем! Готувався, думав — з піонерів передадуть... Я ніколи цього не говорив тобі, мені зараз так тяжко...

Всі сили зібрала Надія, щоб встояти на місці, не обіпертись рукою об стіл. Затремтіли коліна, ніби під ногами тряслася земля.

Кинутись на шию цьому високому розумному хлопцеві, синові, і все розповісти про кожну хвилину, секунду, що передумала про нього і віддала йому. Віддала все своє життя, яке залишалося від роботи. Розповісти, як це тяжко мати сина і бути завжди зайнятою, рідко бачити дитину і знати, що хлопець цілий день серед чужих людей... Але повільно, спокійно сказала:

— Я помітила, Аркадію, що ти соромишся мене. На вулиці ніколи зі мною не підеш. Ще до трамвайної зупинки пройдеш, а далі — нікуди.

— Я ж не маленький, щоб мене за ручку мама водила вулицею! Дорогу всюди сам знаю, і ти теж,— похмуро пробубонів Аркадій.

— Ти говориш, як егоїст, черствий, нечутливий...

ПІД час сніданку сиділи мовчки. Дивились кожен у свою тарілку і не сказали жодного слова. Нарешті Аркадій спитав:

— Ти йдеш, мамо? Підемо разом... Я поїду вісімнадцятим номером і проведу тебе до трамвая.

На вулиці теж ішли мовчки. Аркадій розважливо озирався на всі боки, ідучи поруч із матір'ю. Раптом він випередив її трохи і звернув з тротуару. На розі стояла трансформаційна будка,— сіра, висока, вона чимсь нагадувала секретну шафу. На сірих стінках кілька разів намальовано чорний череп людини і написано: "Торкатись не можна — смерть". Аркадій байдуже підійшов, помацав череп, постукотів по металу, чи гуде, спробував, чи відкриваються двері. Надійна удала, що не помічає Аркадійових жартів.

— Мамо, нам переходити на другий бік. На нашому шляху дуже багато цікавого. Поглянь, яка машина, нового випуску.

Авто наближалось, коли вони зійшли з тротуару. Надійна побігла і спинилась на другому боці вузької вулиці, перевантаженої рухом. Обернувшись, побачила: Аркадій іде по бруку своєю звичайною ходою, і на сантиметр не збільшуючи кроку... В'їдлива, різка сирена захиляється застережливо, зараз машина зіб'є Аркадія з ніг. Раптом страшно зойкнули, заверещали всі гальма, авто спинилось на повній ході. Надійка з

розпачем кинулась уперед, зробила два кроки, але загородив дорогу трамвай. Трамвай проїхав — Аркадій так само спокійно підійшов до матері. Дійсно, авто мало не зачепило його крилом. Посміхаючись, спитав:

— Чого ти стоїш серед вулиці? Для тебе є тротуар...

Надійка нічого не відповіла. Аркадій робив навмисне такі експерименти після материних нарікань. Не раз показував їй свою спритність і витривалість. Але хіба це доказ?... Знову нагадати йому своє прохання? Ні, не треба! Він сам розуміє, що мати боїться за нього. Розуміє... Але хоче довести свою перевагу над нею, над жінкою, яка навчає його, а сама боїться, щоб Аркадій не спіткнувся. Була в армії, з кулемета вмів стріляти, а тремтить за сина.

Настирливо застрочив трамвайний дзвінок, вагони мчать, ніби взяли розгін з високої гори. Аркадій озирнувся і раптом крикнув:

— Мій вагон, я поїхав! Не гнівайся, мамо!

Зірвався з місця і побіг вздовж рейок. Вагони насунулися на нього. Побіг біля задніх східців переднього вагона, виставивши вперед руки. Розстебнуте пальто мчить за ним і, розвіваючись, переслідує, як чорна тінь. Стрибнув до вагона, вагон рвучко сіпнув і кинув Аркадія уперед. Мати закрила очі...

Немов людина, що несподівано загубила зір, мати поточилася до паркана. Намацавши пальцями опору, спинилася і завмерла...

За ту коротеньку мить осліпленими очима побачила розтерзаний труп сина, пошматований безжалісними колесами байдужої, упертої машини. Калюжа крові на дорозі спливає в рівчачок між рейками і тече брудним струмком. Непотрібні цурпалки-ноги лежать поруч у жовтих черевиках з наспіх зав'язаними шнурками...

А очі? Очі широко розплющені від муки, як у того Аркадія, в батька, що помер у неї на руках і в останню хвилину хотів її втішити... Сказав, щоб берегла сина. В останню хвилину життя батько знав, що у нього буде син! Син дивиться такими очима...

— Надюшко, чого він як навіжений стрибнув на трамвай? Така тихенька, а довела бідолаху, не витримав... Геройський у тебе парубок, ходім!

Здивовано розплющивши очі, Надійка немов прокинулась і побачила: трамвай з хрипом завертав за ріг, а на східцях стояв Аркадій, махав рукою. Радісно відповіла синові на привітання. Ріг білого будинку по шматочку проковтнув вагон; тоді Надійка помітила біля себе знайому — інструктора міськпарткому.

— Який парубок, то мій син!..— засміялася Надійка.

Здивована вкрай знайома закидала Надійну запитаннями і ніяк не могла заспокоїтись. Такий дорослий син, яким чудом? Скільки ж років матері?

Надійці стало дуже весело — вона має такого дорослого сина...

...Цілий день Надійка думала про вранішню розмову з сином і про безглузді вибрики Аркадія. Не покинули її ці думки і коли прийшла до Максима Ковалю. Вони умовилися йти в театр. Обіцяла зайти сама, бо давно не бачила Одарку Іванівну. Хотілося трохи поговорити з старою енергійною жінкою, з якою зв'язує їх спільне горе.

Виявилося — Максима ще немає, не приходив. Збирався дома обідати, але десь

завівся на заводі.

— Коли вже він відпочине? Хіба можна стільки працювати? Приходить додому пізно, а вдосвіта йде на завод,— поскаржилася Одарка Іванівна.

— Можна і треба багато працювати. Ось витягнули завод із прориву, план виконуємо, а тепер налягаємо на якість — легше буде. Та я не розумію, чого він там сьогодні сидить...

Надійна звичним рухом поправила перед дзеркалом волосся. Одарка Іванівна пильно стежила за нею, оглядала постать Надійки і сказала:

— Хороша ти жінка, Надю, і красива, молода, одягаєшся, як панночка. Чого ти не виходиш заміж? Знаєш що, виходь за Максима, і я щаслива буду. Така пара, мов підібрані одне до одного. Весілля справимо, я на старості літ потанцюю, каблуків не пожалію. Га, Надійна?..

— Весілля? Досить з мене, Одарко Іванівно, одного весілля. На все життя каменем в душі залягло... Росте син без батька. Знаєте, як хлопцеві в такому віці погано без рідного, старшого, авторитетного чоловіка...

Надійна пройшла по кімнаті, оглянула портрети знаменитих жінок над столом Кіри, замислилась. Непомітно розмова перейшла на спогади. Оживали образи, події, які, здавалось, повинні були стертіся майже за півтора десятка років. Надійка розповіла про своє весілля, в якому брав участь і старий, заслужений командир ескадрону Семен Коваль, славний кіннотник, воїн і чоловік Одарки Іванівни.

Надійка дивилась у вікно, ніби звідти прилетить зараз несподівана тривога. Копита вдарять об мерзлу землю. Строга команда. Заторохтять сухо тачанки.

— Стояли ми тоді по дорозі на Воронеж. В лісі великий порожній будинок поміщика. Цілий день була тиша, і чомусь вирішили там справити весілля,— хлопці завжди щось вигадували для розваги. Старий Семен Коваль,— правив і за друга, і за весільного батька,— за столом провозгласив: "Гряди, гряди, невеста моя!" Трохи горілки здобули, повна зала людей, жартів і сміху, бійці розважалися, немов гуляли десь у тилу, в тихому закутку. Аркадія любили бійці і мене теж... Серед розпалу весілля раптом тривога: до дверей кинулися бійці, по конях! Ми теж — молодий і молода — наввипередки побігли, я до своїх санітарних бричок, а він — до коня, ледве встигли пальці потиснуть один одному. Любив мене Аркадій, як своє життя. Перед боєм стояли бійці на узліссі й тихо гомоніли... Десь бухнули гармати, і вже більше нічого не стало чути, потім стихли наші гармати, кіннота зірвалася з місця і полинула в бій, тачанки вирвалися вперед, на горбок... Хтозна, скільки воно часу пройшло. Тільки білих погнало, побігли ранених збирати, коли ось мчить ординарець і на ходу кричить мені, що Аркадія поранено, і показав на кущики, на ріденькі берізки в долині, де серед беріз лежали безпомічні розбиті вози. Під березою побачила я вашого чоловіка — Семена Микитовича Ковалю, друга свого і весільного батька. Розкраяла йому голову ворожа куля. Зірвала я червоного прапорця і голову сиву вкрила. Трохи далі, біля розбитого воза, лежав Аркадій, а поруч стогнав його любий гнідий кінь Рекорд. На губах в Аркадія кривава піна, як червоне полум'я. Схилилася, розірвала йому сорочку і

побачила — груди кров'ю залиті, хотіла перев'язку робити, а він так ніжно дивиться, стримує стогін, посміхнутись хоче, шепоче: "Бачиш, Надійно, і для мене куля знайшлася, думав, пани не зуміють такої кулі зробити. Мабуть, не потрібна перев'язка... Сина, сина нашого, Надійно, бережи, виховуй! Щоб дитина знала, за які діла батько помер... Героя виховуй!.." Більше нічого не сказав, очі помутніли, руки почали холонутути, впала я і заридала... Поховали Семена Микитовича й Аркадія, як героїв, над трупами клялися бійці страшною клятвою і погнали білих аж до морів.

Мовчазна тиша запанувала в кімнаті. Обидві жінки не помічали цих вузьких стін, не слухали, як билися серця. З очей Одарки Іванівни тихими струмками текли сльози і довго звивалися по зморшках обличчя, доки знайшли шлях до скорботних губів...

Прийшов з заводу Максим Семенович. Одарка Іванівна вийшла відчинити йому двері і більше не повернулася у кімнату — залишилася в кухні на самоті. Побачивши Надійну, Коваль заклопотано привітався, потиснувши її тоненьку руку.

— Пробач, будь ласка, затримався. Ну його!.. От проклята робота! Ноги витягнеш — хвіст загруз, хвіст витягнеш... чума б їх забрала!

— Чого ти лаєшся? Щось сталося на заводі? — забувши про все, допитувала Надійна.

— Нічого особливого, владнається. З Бубирем у відділі збуту не все гаразд. Ще остаточних фактів немає, але...

— Я тобі скільки разів казала — вижени його! Панькаєшся з ним, пригріваєш!

— Чого там пригріваю! Вигнати легко, а потім? Хто ж знав, що...

— Подумаєш, знавець, незамінимий комерсант!.. Висунемо на цю роботу хорошого, молодого, грамотного хлопця з робітників. Візьми Марченка — справиться, ручусь. Допоможемо трохи, хлопець здібний... Я твого Бубиря не можу бачити. Так і здається, що до його пальців державні гроші поприлипали. Холуй, як зустріне, гнеться в три погібелі, немов у нього спина гумова...

Надійна обурено пройшла по кімнаті. Її дивувала історія з Бубирем: давно треба звільнити, а Максим захищає.

Коваль мовчить. Що відповідати? Хіба він тепер не згоден з Надійною? Але... його, Максима Ковалю, обвинувачують у тому, що після одруження Бубиря з Ганною Дмитрівною директор несправедливо ставиться до свого завідувача відділом збуту! Мовляв, з ревнощів!.. Сьогодні викликав терміново Бубиря і зробив кілька зауважень. Заборонив деякі торговельні операції... Бубир нервово закричав про недовір'я, що ніхто не сміє обвинувачувати його в неправильних діях! А виходячи, в дверях кабінету Бубир зухвало сказав:

— Мені все зрозуміло. Ви поводитесь зі мною так, бо ревнуєте! Я не дозволю! Я вимагатиму справедливості! Можете ревнувати скільки завгодно, але це не повинно відбиватись на моїх службових справах. Так думає і Галя! Вона певна, що ви переслідуєте мене через ваші ревнощі! — Бубир хряпнув дверима і вийшов. Коваль сидів за столом, стискаючи бильця крісла, щоб не кинутись на Бубиря і не покалічити його. Тоді справді був би скандал...

Треба поспішати в театр. Коваль швидко переодягся і подав Надійці пальто.

— Красива ти, Надійно,— з правдивою щирістю сказав Максим,— і виглядаєш значно молодшою за свої роки, як дівчина. Чому ти заміж не вийдеш? Я тобі жениха путящого знайду...

— Що ви сьогодні всі про одруження говорите? Не треба мені женихів, може, я з тобою хочу одружитись, запропонуй! Бідна жінка чекає, а ти мовчиш,— засміялась Надійна.

— Завтра дістану в театрі фрак напрокат і з'явлюся пропонувати тобі руку і серце, єсть? — відповів так само весело Коваль.— Чого ж ти почервоніла? Це мені теж подобається...

Надійна почервоніла ще більше і одвернулась. Сказала в стіну, до портретів:

— Здається, тобі все в мені подобається,— ідеальна жінка! Гляди не помились. Я можу несподівано показати кігті.

— А ми манікюр зробимо! Підріжемо кігті, ще й рожевим лаком помажемо зверху.

— Не народився той манікюрщик!.. Ми будемо фліртом займатись чи підемо в театр?..

Прислухаючись до дверей, Максим Семенович не відповів. Крізь двері долітав спів. Старечим, тремтячим голосом, тихим і прозорим, як сльоза, Одарка Іванівна співала жалісну старовинну пісню. Співала для себе, забувши про людей. Гіркі старі болі свої вкладала в слова. І мотив пісні, може, вигаданий самою Одаркою Іванівною, розлогий і довгий, як те самотнє життя:

Ой, у полі жито копитами збито, Під білою березою козаченька вбито, Ой, убито, вбито, затягнуто в жито, Червоною китайкою личенько закрито. Ой, як вийшла мила голубонька сива, Як підняла китаєчку та й заголосила...

Може, тільки здалося Максимові, що Надійна, слухаючи пісню, зблідла і розм'якла. Брови похмуро, низько випрямились над очима, і губи затремтіли. Можливо, це тільки здалося Максимові, коли глянув на неї і коротко спитав:

— Уже поговорили по щирості? — кивнув головою До дверей.

— Наші бабські розмови...— відповіла Надійна, проходячи попереду Максима, і запропонувала йти в театр пішки.

Ущипливі, холодні дотики першого бадьорого морозцк> змусили здригнутись. Максим міцно і зручно взяв Надійну під руку. Поруч з цим кремезним суворим чоловіком Надійна здавалась зовсім маленькою, безпомічною і йшла немов під захистом огрядної постаті Максима, що рухалась біля неї, як щит. Впевненість Максима викликала Надійку на одвертість. Захотілося викласти перед ним, як перед найближчим другом, всі думки, витрусити з кожної щілинки серця сховані туди сьогоднішні нерозв'язані сумніви. Здригнувшись від морозцю, Надійна міцніше притиснулась до Максима.

— Виходь заміж... легко сказати... Людині не влізеш в душу, одружитись не важко, а потім... У нас є чимало прекрасних комуністів,— чесних, витриманих, які вміють віддано працювати, але в особистому житті, в побуті над ними тяжить чимало залишків

незжитого. Добре, коли не буде помилки... Розлучатись важче, ніж сходитись, принаймні мені. Ось візьмемо навіть тебе. Якась ти черства людина. Часом буваєш просто нестерпний, задихнутись можна! Треба надто любити тебе, щоб жити вкупі. Може, це тому, що багато часу й сил віддаєш роботі? Але я помітила, що теплоти вистачає в тебе лише на Кіру, а я дуже радію за неї. Уяви собі — звести вас в одну квартиру з Аркадієм! Жах... Той мовчить, як пень, ти зосереджений і мовчазний. Крім того, син у мене майже дорослий. Я не хочу, щоб чужа людина заважала хлопцеві і невірно впливала на нього. Звичайно, це боягузтво, розумію... Ех, знаю, що я боягуз! Нещасна, полохлива тварина!..— майже крикнула Надійна.

Максим Семенович відсторонив Надію на півкроку від себе і здивовано заглянув їй в обличчя. Здалося Максимові — Надійна затремтіла і з розпачем швидко-швидко заговорила, щоб не порвалася нитка, яка зв'язала такою несподіваною одвертістю цих двох Друзів.

— Смерть кілька разів була коло мене, я її відчувала біля свого обличчя, я знала, що кожної хвилини ворожа куля може розколупати мій мозок, і сміялась! На моїх очах помер чоловік із простреленими грудьми, нічого не боялась і не боюсь. Страшно тремчу тільки за нього, за сина. Часом здається — з ним не все гаразд, щось трапиться, і я аалишусь без Аркадія! А він навмисне демонструє передо мною своє завзяття. Обливає холодний піт, коли згадаю про нещастя з ним! Я боягуз! Ненавиджу себе за це боягузтво! Ненавиджу інстинкти, подаровані нам природою. Народжується шматок м'яса, паросток твій, і стаєш рабом маленької майбутньої людини,— ненавиджу!.. Ні, неправда! Дитина — краса людського існування, від насолоди й щастя можна складати гімни дітям. Я безмірно щаслива, що маю дитину! Діти — наш шлях у майбутнє. Але я... боягуз: немає Аркадія дома — в серце залазить тривога. На роботі звільнишся на хвилину,—і думки вже біля нього: може, що трапилось? Увечері поспішаєш додому і чекаєш, доки не затупотять кроки на східцях... немає спокою... Хоча знаю — людина повинна жити у вічному неспокою, так побудоване життя...

Надійна замовкла і заглибилася у свої думки. Максим ніяково ловив очима кінець кривулястої вулиці, яка в темряві здавалася йому каналом. В цьому каналі вирувало життя, голоси прохожих перекривалися гуркотом вуличного руху, на розі жартівливо переморгувались трьома кольорами світлофори.

Вийшли на гору — перед очима розкрилася панорама частини міста, у невидимих будинках мерехтіли веселі вогники. Над вечірнім містом — величезна піраміда світла, яка краєм підпирала високу, чорну стелю неба.

— А коли завтра покличуть на війну, що ти робитимеш? — тихо спитав Максим.

— Війна? — немов прокинулась Надійна.— Війна є війна... Я певна, що Аркадій і одного дня не залишиться дома, підемо разом з ним.

— Так, Надійно... Мати відчуває, звичайно, сильніше... Сам знаю,— пережив усе. Щодня дзвоню Кірі і вдень і вночі. Довго немає дома — тривога, серце не на місці... Хочеться виплекати дитину з новим мозком і новою свідомістю, навіть з новими нервами, бо їй належить нове життя. В чистий новий світ не мають права прийти наші

діти з брудною душею. Жодної плями не повинно залишитись у них від старого... І справді, ростуть нові люди! Я пильно спостерігаю Кіру, вона зі мною цілком одверта, знаю все, всі її мрії. Але... шкода, що немає матері. Не знаю, які почуття залишились у мене до Галі, і шкода її, може, і люблю, може, і я дещо винен, багато займався роботою, навчанням, а не родиною. Двох людей найбільше зв'язують діти. Інколи тоскно робиться, коли гляну на Кіру. Може, вона не відчуває цього, але мати надає якогось ліричного спокою. Ось і з Кірою... Треба, щоб мати поговорила сердечно і просто. Вже зараз Кіра дещо від мене приховує. Зав'язалась у неї дружба з хлопцями, правда, щира, хороша дружба. Те, що вона може сказати матері, батькові не скаже... Дівчина...

Ішли мовчки кожен із своїми думками. Все зрозуміло... Лише у вестибюлі театру Коваль пропустив Надійну вперед і продовжив розмову:

— А Карпо Гнатович Порада — той менше боїться за своїх дітей. Вісім чоловік, і всі, як орли, йому не страшно! Мені й Микола подобається. Одарка Іванівна, моя геройська матуся, спромоглася народити чотирнадцять дітей! Правда, з них вижило тільки п'ятеро, найміцніших і найвитриваліших. Таких залізобетонних, як я. Жили ми до революції бідно, аж згадати страшно: як кажуть, на підножних кормах. Було скачуриться якесь мале після недовгої хвороби, мати перехреститься та й каже: "Слава тобі, господи, що ти прибрав", поплаче про людське око, а батько пляшку горілки вип'є і кляне весь світ і своє життя. Так і жили...

В залі вже повно людей. Протискуючись у проходах, пішли на свої місця.

Часто буває,— люди довго не зустрічаються, потім за весь час один раз кудись підуть і саме там зустрінуться. Вперше за все літо й осінь зібрався Максим Коваль піти в театр.

Сергій Іванович Бубир примушений був кудись піти сьогодні з Ганною Дмитрівною після родинного скандалу.

Сварка була жорстока. Ганна Дмитрівна проплакала весь день, нічого не їла, а ввечері Бубир улесливо підліз до неї, почав вибачатись і, щоб довести до кінця своє бажання помириться, умовив піти разом в театр. Ганна Дмитрівна погодилася, але всю дорогу йшла мовчки, ледве пересуваючи ноги, ніби її вели в кайданах...

Ніхто не міг її пожаліти й розважити — всі свої болі носить при собі Ганна Дмитрівна. Переповнена вщерть щоденними родинними неприємностями, вона не скаржилася нікому. Знає — Бубир щоночі десь гуляє, хоч і намагається інколи переконати її, що працює. Останній час уже й не виправдується, приходить перед світанком п'яний і дихає спиртним перегаром їй в обличчя.

Марко продовжував ставитись напівпрезирливо, напівбайдуже до мачухи. Замкнений, насуплений дома, Марко часто приходить у кіно і вимагає контрамарок для себе і для своїх товаришів. Ганна Дмитрівна не має сили відмовити, дає квитки, за які доводиться платити власні гроші.

Під час другого антракту, ледве на закритій завісі розправилися зморшки і світло в залі заворушило глядачів — Ганна Дмитрівна побачила внизу Максима Ковалю з якоюсь невеличкою, стрункою, чепурно зодягненою жінкою. Від несподіванки

здригнулася, ніби від холоду, і припала до краю ложі. Невідступно стежила за ними очима, але Надійну не впізнала. Коваль підвівся, потім знову сів і щось жваво розповідав своїй сусідці. Він у своєму незмінному костюмі військового зразка, що вигідно окреслює огрядну постать Максима.

Ганна Дмитрівна повернула голову назад. Бубир саме виходив з ложі. Вона лагідно попросила:

— Серьожа, скажи там біля вішалки, нехай принесуть мені бінокль.

— Навіщо бінокль. "Мартышка в старости слаба глазами стала"? — посміхнувся Бубир.

— Так, так... Скажи, нехай принесуть, я сама заплачу,— підкреслила Ганна Дмитрівна у відповідь на глузливий жарт Бубиря.

Не сказавши більше ні слова, Бубир зміряв Ганну Дмитрівну поглядом, круто повернувся і вийшов. Натяк зрозумів, хоч це з ним траплялось рідко. Коли б розмова сталася не в театрі, знявся б скандал. Але Ганна Дмитрівна вже відчула, що він неминучий. Напевне, вибухне сварка, коли вертатимуться додому. Треба вжити заходів — уникнути цього і не зіпсувати остаточно вечора. Стосунки подружжя дійшли тієї кульмінаційної точки тихого родинного життя, коли невлад сказане слово, немов іскра, народжує вибух.

Бінокль приніс сам Бубир. Ганна Дмитрівна подивилася на третій ряд партеру. Пізнала Надійну і здивувалась — молода жінка розцвіла, і на її рожевому обличчі відбивалося задоволення... Ганна Дмитрівна не мала більше сили спостерігати цю картину. Бінокль опустився на коліна... Кілька годин тому, збираючись у театр, їй довелося уважно подивитись на себе у дзеркало. Помітила на обличчі, під очима і на лобі, нові зморшки, сумні лінії коло губ і жовті, як пергамент, плями на щоках. Позначилися постійні сварки, грубість, нечутливість Бубиря і нервування...

Життєві невдачі поклали передчасну печать втримі й суму на обличчя і навіть на поведінку Ганни Дмитрівни.

'— Тепер мені зрозуміло, чому ти раптом осліпла! — засичав Бубир, нахилившись і дихаючи у вухо Ганни Дмитрівни.

Вона не поворухнулася.

— Тебе засліпила ця пара, моє начальство! Яке зворушливе єднання директора з партійним керівництвом заводу! Звичайно, їх об'єднують спільні обов'язки і більш нічого. Навіть шикарне вбрання Надія Троян одягнула лише в порядку виконання партобов'язків.

В голосі Бубиря кипіла злоба. Він згадав сьогоднішню розмову з Ковалем, але жодного слова не сказав про це Ганні Дмитрівні. Його дуже збентежила несподівана ревізія. Невже Коваль щось знає чи підозрює?... Бубир розгнівався, дивлячись на свого директора. Але гнів його впав на Ганну Дмитрівну. Озирнувшись навколо — в ложі нікого не було. В сусідніх ложах — теж.

— Чого ти мовчиш, як єгипетська мумія? Погляньте на цю кам'яну статую ображеної за Ковалю! Може, назад повернешся? Біжи, благай, щоб прийняв назад...

щоб ошчасливив. Я з тобою зв'язався тоді, коли ти була лише жінкою лисого студента, коли ви жили на двісті п'ятдесят карбованців і душилися в одній кімнаті! А тепер автомобіля закортіло?.. Біжи... Директоршею будеш!

Ганна Дмитрівна підвелася. Бінокль грюкнув об підлогу. Вона хитнулася на місці і пішла до вішалки.

Несподівано на землю з'явився радісний і довгожданий гість. Під час останнього уроку — геометрії — надворі випав сніг. Де там уже повторювати вимірювання кутів та іншу премудрість, коли великі тихі сніжинки, коливаючись, летять з неба і туляться до шибок! Надворі темно, але все враз побіліло. Немов м'яким пухнастим хутром вкрило землю і все, що на ній.

Школярі насилу діждалися дзвінка. Нетерплячі діти вискочили надвір без пальт пограти в сніжки, доки зменшиться черга біля роздягальні. Скоро здійсняться мрії і про катання на лижах. Найзавзятіші лижники — наприклад, Аркадій з Віктором — давно підготували лижі, помастили їх, справили кріплення і чекали снігу, бо на коньках уже почали кататися з тиждень тому.

Кіра теж любить лижі. Прокидаючись уранці, вона насамперед виглядає у вікно — чи немає снігу. Але не для лиж чекала снігу, — їй холодно стало ходити в мороз без панчіх, а піддаватись не хотілось. Пообіцяла хлопцям довести, що не мерзлячка, — довелося триматись до кінця. Ольга Карлівна і зауваження їй зробила, а Кіра не послухала. На уроці геометрії Кіра так зраділа, що навіть написала записку Маркові, який найбільше підбурював її ходити без панчіх... "Марко, ну що, доходила без панчіх до снігу! Тепер першою сніжкою ударю тебе по носі". Марко, злий на Кіру, повернувся і посварився кулаком...

Справа в тім, що Марко Бубир несподівано для всіх нерозлучно здружився з Сашком Мостовим і Ромкою Фоміним із сьомого "Б" класу. І вперше Марко зробив прогул — його не було в школі чотири дні.

Ольга Карлівна і піонери вирішили, що Марко захворів, і доручили Кірі зайти до нього додому.

Кіра не застала Марка і спитала Ганну Дмитрівну, чому він не приходить у школу. Мати зразу не зрозуміла запитання — Марко ж щодня своєчасно виходив з дому, а де дівався потім — невідомо. Схвильована Ганна Дмитрівна довго не відважувалася запитати Марка, куди він ходить замість школи, але згодом все таки насмілилась. Марко сторожко насупився, глянув спідлоба. Пробубонів кілька образливих слів і цим припинив дальшу розмову.

Сергій Іванович Бубир, переодягаючись увечері, схопив Марка за шию, притиснув хлопця до стола і крикнув:

— Паразит, собак ганяєш по вулиці! Годуєш дармоїда і маєш подяку, приб'ю!..

Батько ніколи не цікавився сином і в школу, звичайно, не зайшов. На цьому й закінчилася розмова... Тепер Марко остаточно перестав зважати на Ганну Дмитрівну, ніби вона річ нежива, яку можна не помічати.

Коли Марко з'явився в школу, йому записали прогул. До цієї неприємності

додалась ще одна — він несподівано одержав "незадовільно" з алгебри та суспільствознавства. Марко ходив похмурий і злий на всіх. Товариші не розуміли, як можна йому допомогти,— Марко не хотів ні з ким розмовляти.

Про неуспішність і про Марка вирішили поговорити на зборах класу. Але після геометрії школярів не можна було зразу зібрати, бо надворі випав сніг. Навіть Кіра — чергова по школі — не витримала і вискочила зліпити сніжку із свіжого снігу. Затискуючи сніжку в кулаці, влетіла в залу, прямуючи в свій клас.

Біля самих дверей невідомо звідки з'явилась Ольга Карлівна і суворо зауважила їй. Не можна бігати роздягненій надвір, без панчіх, та ще й черговій по школі.

— Я завтра буду обов'язково в панчохах, Ольго Карлівно!

Не встигла Кіра виправдатись — біля неї виріс Мартин Іванович:

— Навіщо несеш сніг у клас? Щоб розтанув і погнила підлога? Не набігаєшся за вами! Зараз же викинь сніжку!..

Довелося послухати Мартина Івановича і викинути за двері сніжку.

В теплому піджаці і вухастій шапці підійшов Іван Семенович. Він зібрався йти додому. Кого це хоче скривдити тут старий гренадер?

— Кого треба, того й обіжаю! Жила в мене Тамара Незабудь, піонерка. З дому дівчину прогнали і в школі не дозволяють...— пробубонів Мартин Іванович.

Кіра зразу вирішила — забрати Тамару тимчасово до себе. Але не встигла запропонувати, бо Іван Семенович обурився.

— Придумали, дитину на вулицю вигнати! Нехай до мене сьогодні йде, поживе поки що, а там у дитячий будинок влаштуємо. Здається, ви, Ольго Карлівно, у нас друг дітей?

Ольга Карлівна знала останні події з Тамарою.

Треба ще поговорити про неї на зборах і влаштувати в дитячий будинок. Тамара повеселішала за останній час — це всім помітно...

Покликали Тамару. Вона підійшла, тоненька й ніжна, як билинка, що зросла на засушливому ґрунті. Мартин Іванович сердечно сказав дівчині, що вона піде ночувати сьогодні до Івана Семеновича. Ольга Карлівна дозволила не піти на збори, нехай Тамара разом з Іваном Семеновичем іде до нього. Тамара почала було відмовлятись, а потім побігла й забрала книжки.

Спочатку збори сьомого "А" класу нагадували товариську розмову Ольги Карлівни з дітьми. Голова класу Вова Порада навіть не використовував своїх повноважень і не виконував обов'язки голови.

В те, що вона сама говорила учням, Ольга Карлівна не дуже вірила. Важко домогтись, щоб один клас у всій школі був занадто відтінений від інших класів. Треба розворушити всіх педагогів, піонерів і школярів,— тоді будуть бажані наслідки.

У піонерській роботі будуть зміни. Слава Гутман не зміг працювати, він же був студентом харчового інституту і піонервожатим. Тепер райком комсомолу відпустив його на навчання, і днями має прийти інший піонервожатий.

На кінець першого кварталу підсумки роботи всієї школи досить сумні. Багато прогуляних школярами годин, двадцять три проценти "нз" — такі невеселі показники

успішності. Жодного разу не спромоглися зібрати батьківських зборів, бо Платонов! Юліановичу немає часу.

Шефи — міська електростанція — дали гроші, але використати їх не зуміли керівники школи. Ремонт школи зроблений абияк, шкільні майстерні досі як слід не устатковані, наочного приладдя придбали ще мало.

Скільки треба енергії, щоб отаке перебороти!.. Ольга Карлівна уперто нагадувала про все це на педагогічних зборах, при кожній нагоді говорила завідувачому, хоч він навмисне не дуже до цього дослухався.

Та Ольга Карлівна вірила, що довго так тривати не може.

Ось її предмет — історію — діти знали непогано, нарікати не можна, але зовсім інша справа з керівництвом класу. Встановлюєш дисципліну, заводиш нові порядки, а школярі запитують:

— А чому в інших класах цього немає? А чому в шостому класі за це не роблять зауважень? Чому Цимбалистий прогуляв три дні і йому нічого не було?

Доводиться відповідати й за інших, за всіх... Але Ольга Карлівна помічала, як поволі змінювався її клас. Більша частина школярів вчилася непогано. Та, на жаль, ще значним впливом користувалися учні, які погано вчилися або тому, що не хотіли, або їм важко було відразу після недавнього навчання бригадним методом.

Ось Сашко Мостовий... Ініціативний, безперечно, здібний хлопець, але як з ним важко!.. Була Ольга Карлівна у нього дома. Мати хвора, вже місяць у лікарні, хазяйнує її сестра, на яку Сашко не звертає ніякої уваги. Батько якийсь байдужий, похмурий, весь час на роботі — він працює муляром. До того ж, здається, й випити любить... І хлопець сам собі хазяїн — що хоче, те й робить...

Та найгірше — Ольга Карлівна в цьому переконалася, — що поза школою якісь темні людці впливають на Сашка Мостового. Він приносить у школу і читає й на уроках різні нікчемні пригодницькі книжечки дореволюційних видань, на зразок "Нат Пінкертон". І щоразу нові й нові... Де він їх бере? Скільки не допитувалася Ольга Карлівна і в Сашка і в інших школярів — ніхто не знає. А він каже, що випадково дістав у свого знайомого. А по очах видно, що говорить неправду. Бо приносить він їх регулярно і в значній кількості. Про це вже дізналися піонери... Сашко й іншим школярам дає читати ці книжки, за гроші. Бо каже, що йому треба самому платити. Правда, дає не всім, а тим, кому довіряє. Цією "літературою" почав захоплюватись і Марко Бубир.

Ольга Карлівна піднесено, захоплюючи розповідала своєму класові ще раз про дисципліну, про боротьбу за навчання. Адже основна робота школярів, це — добре вчитись. Це, так би мовити, його основне завдання як майбутнього свідомого і славного громадянина своєї Батьківщини.

Ніхто в класі не сподівався, що Яша Баркін почне заперечувати. Із своєю постійною скептичною ТЮРМітпкою він слухав Ольгу Карлівну — мовляв, для нього все відомо і все зрозуміло. Він сам часом виступає, тільки з холодною промовою, наче комусь ласку робить. Проте, коли треба було десь виступити від школи, іноді посиляли Яшу... Чистенько одягнений, дбайливо, але химерно зачесаний, Яша здавався значно

старшим за свої роки.

Наморщивши лоба, Яша недбало, тихо сказав:

— Ну, знову... Честь, честь, слава!.. Завдання, дисципліна...

Кіра схопилася з місця, немов її хто вколов. Кіра не могла стримати себе — давно чекала випадку виступити проти таких постійних зауважень Яші Баркіна.

Забувши про присутність Ольги Карлівни, Кіра різко відповіла про піонерську честь:

— Ось, чуєте, товариші, так можуть говорити, я не знаю хто,— вороги, а не піонери-ленінці! Ударник — передова у світі людина, а змагання — найвища честь. Розумієте? Гордість для піонера добре вчитись, щоб потім стати комуністом, борцем. Найбільша честь для піонера бути свідомим і допомагати своїм товаришам. Честь піонера! Ось піонер Марко зв'язався з нашими найгіршими учнями, порушниками дисципліни, прогули робить... Тобі не соромно, Марко, обманювати всіх? Розумієте? Я пропоную завести зошит дисципліни і чорну дошку для тих, хто має "нз". Наш клас провалився за перший квартал... Піонерська честь і слава — вчитись добре і допомагати товаришам. Я беру зобов'язання працювати з Тамарою Незабудь, щоб у неї все було тільки "дуже добре". До Марусі Рожко прикріпити Басю Райцину, нехай всі кращі учні працюють з відсталими

Свою промову Кіра виголосила щиро, схвильовано. Висловила давно продумані слова. Радилася про це і з своїми товаришами. На чистому рожевому лобі поприлипали неслухняні золотаві волосинки. Кіра важко дихала, немов після важкої роботи. Недбало провела по обличчю рукою.

Товариші підтримали Кіру вигуками, оплесками.

В класі знявся галас, суперечки. Всі звертались до Ольги Карлівни. Бася-зоолог теж виголосила промову. Школярі, що сиділи на задніх партах, присунулись ближче. Марко загрозово підійшов до Кіри.

— Я тобі покажу, як додому ходити і все розказувати!

— Марко, не лякай Кіру! Не забувай, що одна миша з'їла слона і передчасно померла,— нахилившись до Марка, сказав Аркадій.

Сашко почув ці слова і глузливо швидко відповів:

— Ти теж не лякай! Знайдеться слон, який і тебе з'їсть!

— Чи не ти слон? Ангіна нещасна, кричати тільки умієш... Слон! — засміявся Аркадій і з ним кілька хлопців.

— Ти мене теж згадаєш! Ти в мене покричиш!

Засунувши руки в кишені, з гордовитим виглядом Сашко пішов до своєї парті. За ним побрів Марко.

Пенсне Ольги Карлівни лежало на столі. Вона чекала, доки закінчить промову Бася, яку ніхто не слухав. Коли Ольга Карлівна наділа пенсне, розмови почали стихати.

Вона заговорила тихо:

— Так, на жаль, наш клас не може похвалитись успіхами. І це дивно. В нашій країні дуже добре жити, вчитись, творити... Дуже добре... Я викладаю історію і люблю цю

науку, що не консервує часу, а примушує розуміти його рух. Найцікавіша історія наша... Ви — майбутні творці майбутньої історії. Погляньте, що робиться навколо нас! В нашій країні виростають кращі люди в світі. Вам належить вирости найкращими. Для цього треба вчитись. В нашій країні люди вчаться всюди: в школах, на заводах, у колгоспах, у Червоній Армії. Вивчають науки, навчаються праці, опановують нову техніку, вчаться перемагати простір. Від вас багато вимагатимуть, на вас покладається багато надій. Бубирю Маркові, Мостовому Сашкові і всім іншим піонерам треба подумати... Я близько тридцяти років викладаю, багато бачила й чимало знаю. Я знаю, що ніколи не було людині стільки можливості й простору, як тепер у нас...

Думки, виношені, виплекані в своєму серці, висловила Ольга Карлівна. Кому ж іще може вона оповісти їх? Дітям-бо віддала усе своє життя!

Часом здається Ользі Карлівні, що вона — мати г-сіх цих учнів — в муках народжує ціле покоління людей нового світу. Біографії сотень дітей пам'ятає Ольга Карлівна. Сотні, тисячі школярів треба спрямувати на єдиний шлях, вказаний Леніним. Невже цього не розуміють Платон Юліанович Крокут, Василь Петрович Чернуха і подібні до них! Яка радість усвідомити, що на твоїх очах, твоїми зусиллями виростає ще одне, зовсім інше, нове покоління. Воно мільйонами йде у завтрашній день, і день цей прямує до сонячного саява...

Ольга Карлівна відчула, що вона захопила учнів. Навіть Марко замислено дивився на неї. Віктор не наважувався передихнути.

Тільки Сашко уважно розглядав свої брудні нігті і зиркав на Яшу Баркіна...

Ненавість до Степаниди об'єднала учнів класу. Не всі знали історію нещасного життя Тамари. А тепер, після зворушливого оповідання Кіри, навіть Сашко обурювався.

Перебиваючи один одного, школярі пропонували негайно допомогти товарищі. Чимало було і фантастичних пропозицій, але в першу чергу вирішили послати делегацію до Степаниди. Делегація повинна вимагати, щоб Тамара повернулась додому і жила там під доглядом і перевіркою всього класу. Школа не дасть знущатися з піонера! Делегацію обрали в складі Вови, Кіри і Аркадія. Віктор сам висловив бажання йти разом з ними захищати Тамару. Ольга Карлівна обіцяла негайно влаштувати Тамару в дитяче містечко, коли делегати не договоряться з Степанидою. На допомогу Ользі Карлівні обрали Басю Райцину.

Збори закінчилися. Школярі кинулися до дверей і прорвалися в залу, заповнивши майже порожнє приміщення школи.

4

В той час, коли після цих класних зборів школярі розбіглися додому, в самому кінці скверика, що коло школи, зібрались на засніженому ослоні трое несподіваних друзів — Сашко Мостовий, Марко Бубир і Ромка Фомін. Сашко курив довгу цигарку.

Раптом цигарка погасла, хлопці зірвались з місця і хутко пішли в провулок.

До них наближався Віктор Мартинов. Він поспішав додому, а шлях його лежав через цей скверик... Хоч хлопці й моторно пішли, Віктор впізнав у спину Марка, а потім Сашка Мостового і Ромку Фоміна.

"Чого це вони збіглись?" — подумав Віктор і хотів гукнути Марка, а потім передумав і махнув рукою їм вслід.

А троє друзів займалися тут важливою, як вони думали, справою — щойно на ослоні відбулися збори і оформлення нової таємничої організації. Сашко її вигадав і назву придумав — "Чорна рука". Вступило в неї лише троє організаторів і в основу діяльності поклали помсту. В першу чергу — помста над Аркадієм і Кірою. Обговоренням програми дій так захопились, що забули про обережність.

Сполохані Віктором, троє змовників почали тікати, їм здавалось, що Віктор навіть на відстані зрозуміє чи догадається і викриє їхні задуми.

Добігли до провулка.

— Пішли ще швидше, бо спізнаємося в мою бібліотеку! Біжіть за мною! — гукнув Сашко, і пішли крізь віхолу. Ромка теж знав дорогу, а Марка вели вперше у невідомий будинок, про який Сашко сам дізнався недавно, після знайомства з одним хлопцем. Цей хлопець і відрекомендував Сашка. Ішли недовго провулком, потім Сашко повернув у двір і тричі постукотів у двері низенького одноповерхового будинку з глухо замкненими віконницями.

Жіночий хриплий голос спитав, що за гості, і двері відчинила розхристана Степанида Севастьянівна.

Степанида зобразила на обличчі щось подібне до привітної посмішки і повела хлопців із сіней Ліворуч у маленьку кімнату. За дверима другої кімнати було чути розмову.

Марко раптом втратив сміливість. Його приголомшила ця важка і товста жінка; Степанида ніби наскрізь просвердлила Марка маленькими тупими карими очима.

— А це що за кавалер? — спитала Степанида.

— Наш вірний друг, надійний і завзятий Марко, — з охотою пояснив Сашко.

— Милий юнак, — спробувала видушити із своєї горлянки ніжні інтонації Степанида. — Книжки приніс, Сашко?

— Питаєте! Зараз буду міняти...

Сашко витяг дві книжки "Пат Пінкертон".

— Я покличу Бориса Кириловича, бо в мене справа...

Справа у Степаниди Севастьянівни дійсно важлива — не закінчила ворожити на картах підстаркуватій жінці, що прийшла дізнатись про свою долю. Як ворожка, Степанида вславилася давно, і жінки таємно приходять до неї з усіх кінців району. А сам Пещера, як відомо, розкриває сучасне, минуле і майбутнє людини по почерку. Він не тільки каліграф, а, головним чином, графолог, "науковий психографолог" — так називає сам себе.

Каліграфією Пещера майже не займається — це тільки вивіска контуженого "інваліда імперіалістичної війни". Борис Кирилович справді контужений, але контузило його під Каховкою, коли снаряд більшовицької гармати присипав землею жорстокого поручика третього полку білої армії. Поручикові тоді розбило бік, пом'яло ребра, і він лежав у польовому лазареті, безпомічний і лютий. Рештки армії так швидко відступали,

що не було змоги тягти з собою навіть поранених офіцерів, і залишили Пещеру в Херсоні, де він мало не попав у чека. Та знайшлися знайомі — пересидів на околиці міста і хотів був поїхати додому на Кубань; але там теж більшовики, всі його знають, і Пещера згадав про свою недавню зустріч із Степанидою Севастьянівною.

Сфабрикувавши відповідні документи, почав посуватись на північ і таки знайшов Степаниду. Зустріч відбулася дуже зворушлива, і Степанида Севастьянівна оголосила Пещеру своїм мужем, бо її становище теж значно погіршало. Передбачала деякі вигоди як жінка інваліда.

Після контузії Пещера справді залишився інвалідом. Лікарі сказали, що пошкоджено якісь нерви. Та Степанида Севастьянівна — людина не дуже сердобольна і сентиментальна. Це "зразкове" подружжя найбільше в світі боїться державних посад і анкет. Раз людина заповнює анкети, пішла на роботу в установу, — значить, там уже обов'язково поцікавляться біографією. А Степанида Севастьянівна і її чоловік вирішили, що біографія — то суцього особиста справа і що замість неї цілком досить посвідки про інвалідність рядового солдата імперіалістичної війни Бориса Пещери.

Степанида ворожить на картах, дає гроші на проценти. Борис Кирилович теж обдарований різноманітними здібностями. Перш за все Пещера вміє талановито підробляти почерки і особливо підписи. Але Борис Кирилович людина дуже обережна... Ще одним хистом обдарувала природа Пещеру — розгадувати долю людини по почерку. Це йому дуже легко робити, бо люди довірливі і на язик необережні.

Бібліотечка Пещери, підібрана ним з винятковим "смаком" і знанням своєї справи, теж дає прибуток. Передплатників небагато — тільки ті люди, яким можна довіряти, які можуть оцінити "культурно-освітню" місію Бориса Кириловича. Основна серія книжок — добірна колекція захоплюючих романів. Пригодницько-авантюрна серія теж укомплектована. Можна дістати у Бориса Кириловича і біблію, і житія святих, і євангеліє, і псалтир, і журнал "Русский паломник". Всі книжки дореволюційної якості — теперішніх книжок ні сам Пещера, ні його дружина не потерпіли б у себе в хаті, за винятком хіба продуктової, інвалідської та домової книжки. Без цієї літератури їм ніяк не можна обійтись.

Марко вперше побачив Пещеру, і його найбільше здивувало прилизане, ніби полаковане волосся і миршавий вигляд худорлявого, сухого чоловічка. Важко визначити, скільки років такій людині.

Свої книжки Пещера пропонував, як крамар, що знав ціну крамові. Сашко заплатив за право прочитати дві книжки — продовження "Пат Пінкертон" — карбованець і зобов'язався повернути через три дні. За кожен проганий день полтиник штрафу. Ромка Фомін взяв із серії "Розбійник Антон Кречет" — додаток до "Газеты-копейки". Маркові Пещера прочитав цілу лекцію і показав багато новин. Одімкнув шухляду якогось дивного сундука і витяг кілька книжок.

— Колись був видавець Губанов, які книжки видавав! Це тобі не теперішня література. Ти почнеш із цієї серії, ось візьми книжечку "Невеста-убийця, или Из-под венца в тюрьму" — одірватись не можна. Або "Ванька-Каин", ще "Сонька — золотая

ручка"... Тут є чого повчитися і цікаво. По полтиннику за три дні. Раніше не міняю, краще двічі прочитай. Я абикому не даю, тільки своїм людям! В мене такі книжки, що будеш дякувати все життя! Сам перечитую і не можу одірватись. Півтора карбованці, гроші вперед.

Голос у Пещери скрипучий, одноманітний. Говорить швидко і заїкається, ніби його сіпають за язик.

5

Важливість своїх високих завдань делегація усвідомила цілком. Четверо делегатів, виділених для переговорів із Степанидою, дуже поважно пішли виконувати покладену на них місію. Попереду йдуть Вова і Віктор, а позаду Аркадій з Кірою.

Кіра повчальним тоном викладала тези промови, яку хтось із них повинен виголосити перед Степанидою. Але це досить нудна справа, і Вова штовхнув у замет Віктора, той відповів бомбардуванням сніжками.

Кіра заступилася за Вову, і почався бій. Кіру засипали снігом з ніг до голови, і вона насилу втекла.

Повз тротуар безшумно пролетіло авто — коричневе, блискуче, з полірованими кантами.

— На такій машині покататись, глянь! — зачаровано спинився Аркадій.

— Красунь, автомобіль восьмициліндровий, на дев'яносто п'ять сил, чудова машина, всередині радіо і ogrівання. Я цю машину знаю,— проказав Вова.

Та раптом Віктор підозріло спинився і показав на кіоск, що нагадував величезний кольоровий гриб. Кіоск виріс на розі двох веселих вулиць. З темного квадрата віконця, немов із клітки, визирають тоненькі вуса на байдужому, застиглому від нудоти обличчі продавця.

На вітрині, над головою продавця, лежали пакунки Дешевого ширвжитку.

Вова перший зрозумів, чому спинився Віктор, і таємниче показав на кіоск. Лише Кіра здивовано чекала пояснення безсловесній зупинці. Хлопці не поспішали з поясненнями — сама дізнається, в чому секрет.

Всі дійшли до кіоска і уважно почали розглядати крам на вітрині. Віктор старанно вивчав обличчя продавця і тільки наважився звернутись до віконечка, як його намір перебив Вова:

— Будь ласка, коли у вас є, дайте мені пачку коховських паличок.

Продавець не поворухнувся. Спокійно, з посмішкою, скосив очі на хлопця і відповів:

— А може, ти хочеш березової каші?

Відповідь була несподівана і така глузлива, що високоповажні делегати бігли півкварталу, не озираючись. Потім раптом захекано стали, мов по команді, Віктор налетів на Вову.

— Вискочив із паличками, паличок питає... Треба було біном Ньютона купувати!

— Яз вами більше не буду ходити,— сердито заявила Кіра.

— Можеш не ходити, повертай назад,— розсердився Вова за свою невдачу. Завжди, коли вони з хлопцями питали щось зовсім неймовірне у продавців, ті дуже чемно

відповідали, що такого краму в них немає. А на цей раз хлопці в дурні пошилися перед Кірою, бо вусатий продавець висміяв їх, запропонувавши березової каші.

Заспокоївшись, делегати дійшли до того провулка, що від скверика повертає ліворуч. Почалися низькі будинки і високі паркани. За парканами хазяйновито подають голос собаки. Вітер мете сніг, і над верхів'ями дерев розправили сизі крила низькі хмари.

Біля одного з цих будинків Кіра спинилась, показуючи на сліпі шибки вікна:

— Тут жила Тамара. Я раз хотіла до неї зайти, так тітка мене вигнала. Тримайтеся, хлопці!

— Нехай спробує, я з нею поговорю. Значить, треба довести, що Тамара мусить знову тут жити. Оце і все. Я беруся почати розмову,— впевнено заявив Вова.

Умовилися — Вова почне, а його підтримають троє товаришів і не повинні виходити з приміщення, доки не загітують тітку. Тамара мусить закінчити сьомий клас.

З таким планом делегація зайшла в двір і спинилася біля дверей низенького будинку, обсаженого кущами, засипаними снігом. Постукати не встигли — двері різко відчинились, і на порозі стала товста, огрядна жінка. Нечесане, коротко підстрижене волосся неслухняно стирчало на всі боки. Сонними очима, що вгрузли в пом'яте широке обличчя, Степанида дивилася на школярів. Вона, мабуть, спала і не встигла ще прогнати сон.

— Вам кого треба?

— Нам треба бачити громадянку Степаниду Пещеру,— солідно відповів Віктор.

— А навіщо вона вам? — Степанида почухала голову, високо піднявши глевку, як тісто, руку.

Нові стало смішно дивитися на такий екземпляр людської породи. Насунув міцніше шапку і сховався за спину Аркадія, на випадок, коли не витримає і почне сміятись. З ним таке трапляється.

— Нам треба поговорити з нею в одній важливій справі. Ми делегація від 112-ї школи, від сьомого "А" класу.

— Вона не захоче слухати ваші розмови.

Віктор розгубився, але Кіра тихенько штовхнула його в бік, немов дала сигнал:

— Тримайся, наступай, це й є сама Пещериха!

— Вам доведеться вислухати нас, громадянко Пещера,— впевнено сказав Аркадій.— Ми представники школи, де вчиться добре відома вам Тамара Незабудь. Але розмовляти надворі незручно і холодно, давайте зайдемо в хату. Ходімо, товариші,— озирнувся Аркадій назад.

Впевнений тон хлопця трохи збентежив Степаниду, і вона мовчки повернулась, за нею пішла вся делегація. Переступивши поріг просторої низької кімнати, школярі побачили проти дверей сухого чоловічка, що сидів на вузькому дивані. Вова і Кіра переглянулися і зразу зрозуміли один одного. Вова шепнув Кірі:

— Пам'ятаєш трамвай? Це той провокатор, а вона кричала, як скажена.

Розглядати інші прикраси квартири не було часу, бо почалися переговори. Вова

виклав причини приходу делегації. Звичайно, ніхто не запропонував делегатам сісти, та вони й не сподівались на гостинність осіб, що вигнали Тамару на вулицю...

Степанида слухала мовчки, стоячи посеред хати, потім пішла до величезного ліжка, сіла і накинула на плечі хустку. Поклала руки на живіт і байдуже глянула на делегацію, солодко, смачно позіхнула. Вова закінчив. Степанида погойдала коротенькими ногами і глузливо сказала:

— Ну, тепер забирайтеся звідси, я з вами розмовляти не буду!

— Нас уповноважила школа говорити з вами! — обурено відповіла Кіра.

— А я на вашу школу плювати хотіла, подумаєш, щастя! Як ви такі добрі, беріть собі Тамару й годуйте!

— Гони їх звідси, гони! — тріскучим голосом швидко сказав чоловік, що сидів на дивані. Він говорив, як автомат, розтягуючи тоненькі сухі губи.

Пещера розмовляв так смішно, що Вова не витримав і закрив собі рота шапкою. Кіра зціпила зуби до болю, але стримала себе. Аркадій і Віктор робили серйозний вигляд і продовжували виконувати громадські обов'язки.

— Прохаємо, щоб Тамара принаймні жила у вас, а ми подбаємо про харчі. В школі матиме і обід, і сніданок, і вечерю,— знову почав Аркадій.

— А я не прохаю, я вимагаю, щоб ви зараз же викидались звідси. Бо доведеться погнати вас в шию або почастувати вас березовою кашею!...— розгнівано крикнула Степанида.

Аркадій образився.

— Тоді ми знайдемо тих, хто на вас вплине. Вас примусять пустити Тамару в її будинок, ми все знаємо.

— Я кажу, я казав... Ще до міліції справа дійде. Тоді...— закрипів Пещера і не закінчив.

Здавалося, така рухливість не властива ледачій, товстій жінці. Та на цей раз Степанида показала зразок хуткості. Вмить повернулась до свого чоловіка і ловко ляснула його по обличчю. Знову через ліве плече повернулась і пішла на піонерів. Аркадій не ворухнувся з місця і виставив уперед груди:

— Громадянку, опустіть руку! — крикнув Аркадій, а Віктор по-військовому скомандував:

— Друзі, готуйсь! Кіро, виходь на вулицю і чекай нас. Ми їй зараз покажемо, як знущатись із піонерки!

Кіра не схотіла залишати хлопців. Рука Степаниди висіла над головою Аркадія, потім повільно опустилась. Степанида стояла оточена з усіх боків розгніваними делегатами і злякалась.

— Зачепите пальцем когось із нас, доведеться вам іти в лікарню,— повільно сказав Віктор.

Такої дружної відсічі Степанида не чекала. Вона думала, що з цими піонерами можна поводитись, як із Тамарою, та помилилась. Рішучість хлопців примусила відступити, і Степанида навіть не наважувалася їх лаяти. Стояла мовчки і зиркала на

всі боки.

— Це гідра контрреволюції, нам тут більше нема чого робити, пішли! — скомандувала Кіра.

Виходячи, діти почули ззаду скрипучий голос Пещери. А Степанида, замикаючи двері, крикнула в щілину:

— Я вам покажу!

Таким чином, висока мирна місія делегації змінилася на підготовку до війни. На вулиці піонери, нашвидку обговоривши стан, вирішили, що Тамарі повернутись сюди не можна. Вирішили також помститися за товариша, за образу всієї школи і за контрреволюційний вигук Степаниди. Про помсту необхідно порадитись з Тамарою.

Делегація рушила назад у школу, чесно виконавши покладені на неї обов'язки.

6

Після уроків Василь Петрович Чернуха вийшов із школи в поганенькому настрої. В присутності Ольги Карлівни завпед Кужіль зробив йому зауваження за погану методичну розробку уроку в сьомому "А" класі. Кужіль, як завжди, несподівано з'явився на урок географії.

Василь Петрович відповів досить різко, хоча розумів, що сваритись з Кужелем не варто. Завпед — людина з міцним характером, настирлива людина, наполеглива і спокою не дасть.

Це зрозумів Василь Петрович відразу, тільки Кужіль прийшов працювати в школу. Хоч викладач географії й не дуже розбирався в людях, але й він втямив, Що Кужіль — це не Платон Юліанович. Стриманий, небагатослівний, вимогливий до себе, Кужіль багато вимагав і від інших. На педагогічній раді він заявив, Що справжній педагог мусить всього себе віддавати роботі — вихованню молодого покоління. І ті вчителі, Що думають інакше,— то є чиновники, а не радянські педагоги.

А Василь Петрович і жив інакше, й робив інакше... В школі він абияк виконував свої обов'язки, відбував свої уроки, а потім, виходячи з дверей школи, забував про неї і про своїх вихованців. Коли йому запропонували взяти керівництво класом, Василь Петрович знайшов десятки причин, щоб відбитись від цього клопоту. Він був скептик, проте любив жити для себе.

Ще перший час після того, як він закінчив перед самою революцією Глухівський учительський інститут, Василь Петрович захоплено взявся працювати в школі. А потім, коли батько його, заможний прасол і різник глухівський, раптом збіднів і помер від хвороби серця у двадцятому році, Василь Петрович теж змінився. Особливо ж після того, коли його покинула дружина... Ні про батька, ні про дружину Василь Петрович ніколи не згадує у розмовах, хоч людина він дуже нестримана на язык. Проте Василь Петрович більше не одружувався і, як сам сміючись каже, вирішив парубкувати все життя.

Василь Петрович жив тільки для себе, любив лише себе, намагався всім посміхатись і з усіма бути в добрих взаєминах, обминати гострі життєві ситуації. Він любив товариство, компанію, гомінку бесіду, веселий жарт. Показний з себе, завжди з

розважливою посмішкою, він швидко ставав душею того товариства, куди потрапляв. До того ж трохи грав на роялі, наспівував глухуватим баритоном романси, вмів потанцювати...

Тільки в школу прийшов Платон Юліанович, викладач географії швидко зумів наблизитись до нього, став своєю людиною навіть вдома у свого завідувача. Та, заприятелювавши з завідувачем, довелося Василю Петровичу і підтримувати його, а це й порушило спокійне життя. Досі ніколи глибоко не втручався Василь Петрович в життя школи, він лише викладав, а тут зрадив своїм принципам. Іще рік тому, коли група учителів, на чолі з Ольгою Карлівною, вимагала кращої методичної розробки уроків, змінити дещо бригадний метод, встановити суворішу дисципліну на уроках — проти цих учителів різко виступив завідувач, а за ним і Василь Петрович... Платон Юліанович просто обвинувачував Ольгу Карлівну в реставрації старої школи, а Василь Петрович виголосив глузливу промову про заведення таких порядків, як у старій гімназії.

— Ви ще двійки почніть ставити учням, форму заведіть...— посміхаючись у борідку, проказав з убивчою іронією Василь Петрович.

— Ну що ж, я за те, щоб була форма. Це дисциплінує школяра на вулиці... А дівчатка не будуть барипієнствувати, не будуть заздрити одна одній. Он, будь ласка, у мене в класі є Рожко Марія. Мати в неї відстала людина, але заможна, тільки в шовкових платтях посилає в школу свою донечку. А з яким заздрісним презирством до неї ставляться інші дівчатка. До того ж Рожко й вчиться погано. Для матері вона й досі лялька... Так, повторюю, я за форму! А коли двійки, разом з іншим, звичайно, сприятимуть поліпшенню дисципліни і навчання, я й за двійки і за п'ятірки! — спокійно і впевнено відповіла Ольга Карлівна. Нестриманий завідувач заявив, що йому дуже прикро, що в нього в школі працює така відстала, консервативна вчителька, як товаришка Райко... Платон Юліанович образив цим Ольгу Карлівну, але вона не схотіла більше з ним сперечатись. Особливо з Василем Петровичем, якого вона бачила наскрізь і швидко оцінила як педагога...

Звичайно, тепер ніхто не згадував про той конфлікт. Але ворожнеча залишилася. Для Ольги Карлівни було ясно, що бригадний метод давав змогу таким, як Василь Петрович, базікати на уроках, розповідати різні історії, провадити урок без плану. Що Василь Петрович і зараз продовжує те ж саме...

Як не уникав Василь Петрович гострих конфліктів у житті і в роботі, не пощастило йому. Довелося-таки взяти участь у боротьбі на боці Платона Юліановича. Це дуже тривожило його, бо він відчував силу волі і характеру Кужеля. Ні, Кужіль це не той, що спиняється серед дороги! Цей доведе своє!..

"Мабуть, треба якось звертати з дороги. Потроху доведеться відходити від Платона Юліановича... Навіщо мені цей неспокій? Проживу й без цього. І без цього Життя не погана штука!.."

З такими тривожними думками виходив із школи Василь Петрович, хоч Платон Юліанович і просив почекати його. Та Василь Петрович відмовився, сказавши, що

сьогодні він має вечеряти в одних знайомих.

Думав Василь Петрович провести додому Валентину Сидорівну, але вона пішла з Ольгою Карлівною. Якись там у них свої справи...

Несподівано трапилося так, що Василь Петрович сказав правду Платону Юліановичу... Тільки він дійшов до хвіртки, а тут назустріч Пещера. Радісно привітав Василя Петровича і заявив, що той сьогодні у них вечеряє.

— І не думайте відмовлятися! — проскрипів Пещера.— Мене дружина послала і заявила, щоб я без вас не повертався. Ви їй тоді дуже сподобались! А ще я про нашу зустріч розповів... А вона в мене дуже культурна людина і любить культурне товариство... Ах, яка вона прекрасна, гуманна жінка! Дітей любить, книги любить, все красиве ніби створене для неї!.. Ходімо, ходімо пограємо, поспіваємо,— не вгавав Пещера, вже ведучи під руку Василя Петровича по морозу, що в'їдливо щипав за щоки.

Виходячи з школи, Василь Петрович уже почав думати, куди б справді піти сьогодні, щоб трохи розвіятись. В кіно чи, може, до яких знайомих? А знайомих у Василя Петровича дуже багато в місті...

Нагодився цей Пещера, висушене опудало. Гаразд, вирішив Василь Петрович, раз так настирливо запрошують, давай піду! Будиночок у них затишний, а люди... різні бувають на світі!

Степанида сидить близько Василя Петровича і дивиться на нього ніжним поглядом, оскільки вона тільки може вдати ніжність на своєму глянцевому, рожевому обличчі. Їй жарко — Степанида не любить урочистих уборів. Але заради Василя Петровича одягла найкращу сукню. Це смішить Василя Петровича, і він не приховує посмішки і весь час жартує. Степанида розкотисто сміється.

А великий каліграф допався до горілки і п'є її маленькими ковточками, немов вилизує з чарки. На нього ніхто не звертає уваги, і Пещера, мабуть, радий з цього. Він тільки тоненько хихикає на дотепи Василя Петровича.

Справді, Василь Петрович трохи заспокоївся і забув про свої неприємності в цій затишній кімнаті, з цими дивними екземплярами людської породи, що намагаються приховати своє єство і які не помічають, що Василь Петрович ставиться до них з одвертою іронією.

Та виявляється, що іноді заважають і тут... Хтось обережно постукотів у двері. Степанида прислухалася, сказала, що це не той гість, якого вони чекають до компанії, і вийшла. Після коротенької розмови ввела в кімнату нову людину. Сказала, що ось оце каліграф і графолог, показуючи на Пещеру. І наказала Пещері прийняти товариша по справі.

Василь Петрович сидів спиною до дверей і не хотів повертатись. Йому цікаво було послухати, в чому справа.

Відвідувач звернувся тремтячим голосом, немов відповідаючи визубрений урок:

— Пробачте, що невчасно, шановний професоре! Та ще в такий холод... Хочу, щоб ви трохи зі мною попрацювали. З почерком... Знаєте, чомусь так попсувався почерк. Навіть, коли ставлю оцінку, то якось замість четвірки виходить двійка. Взагалі...

Почувши цей голос, Василь Петрович не міг не повернутись. Потім схопився з місця і підійшов до Амбарського:

— Дорогий Франце Сигізмундовичу! Аби не навпаки!.. Гірше, коли ставитимете двійку, а вийде четвірка,— вигукнув Василь Петрович і весело зареготав від зняквовілого вигляду Амбарського, який швидко кліпав очима, ніби перед ним був привид.

— Василю Петровичу, колего, вибачте, я не знав, вибачте...— перелякано забелькотів Амбарський.

— Викладач німецької мови, мій колега,— відрекомендував Василь Петрович.

— Ах, це дуже, дуже приємно. Така культурна людина, чого ж ви стоїте? Хто приходить до нас — наш гість. Прошу, сідайте,— запросила Степанида.

Непримиренний латиніст відмовлявся, але з нього стягли пальто, великий шарф і капелюх. Посадили за стіл... Старий вегетаріанець, Франц Сигізмундович Амбарський, давно, давно не пив горілки. Мабуть, аж відтоді, коли закінчив університет.

А тут його припрохували Степанида і Пещера, та так настирливо. А Василь Петрович і собі додав, що з холоду воно не завадить.

Латиніст відмовлявся, блимаючи червоними, вихльостаними морозним вітром очима. Та хіба від Степаниди одчепишся! Франц Сигізмундович проковтнув півчарки, довго гриз солоний огірок. Йому стало тепло і веселіше в цьому затишку, і він розважливо сьорбнув ще кілька краплин, цокнувшись з господинею... І Амбарський раптом змінився. Таким ніколи не бачив його Василь Петрович, навіть не уявляв собі його таким. Франц Сигізмундович почав викладати заповітні думки, що їх знали тільки його кімната, дерева в сквері, вітер, туман.

— Раніше життя було зрозуміле. Раз є золото — значить, багатий. А тепер багатство — сталь, чавун, залізо, це мені непотрібно! Я незадоволений! Але я не Наполеон, я під епоху пороху не підкладаю. Ні!..

Схопившись з місця, Амбарський застрибав на тремтячих ногах, що захрускотіли в суглобах і не хотіли тримати висушеного, зморщеного тіла. Франц Сигізмундович нагадував комаху, що підняла вгору тоненьку лапку-палець. Він закричав пискливим фальцетом :

— Пропоную! Пропоную заснувати клуб незадоволених.

Присутні сміялись одверто. Степаниді особливо все це подобалось. Вона верескливо реготала, схилиючись до Василя Петровича.

— Хай живе! Ви геній, Франце Сигізмундовичу! Ви Юлій Цезар, Перон, патрицій, Агріппіна Молодший, Горацій! — вигукнув Чернуха усі свої знання із стародавньої історії.

— Горацій! Квінтус Гораційус Флаккус! Мовчіть, це єдиний у світі поет, більше не було, слухайте.

Франц Сигізмундович піднесено, спотикаючись на словах, витяг із своєї пам'яті гекзаметри і ямби Горація. Йому вже здавалося, що тут повна хата видатних, високоповажних людей і величезний стіл повен добірних страв, а він, розпорядник

бучної учти, запрошує гостей:

Nunc est bibendum, nunc pede libero Pulsanda tollus, nunc soliaribus Ornare pulvinar deorum Tempus erat dapibus, sodales...

— Перекладіть ви, будь ласка,— звернувся Франц Сигізмундович до Пещери, уявляючи його гімназистом.— Ці рядки великий Горацій написав для нас, для цього моменту, перекладіть!

— У мене голова боліла, я сьогодні не вивчив,— схопившись з місця, захихикав Пещера.

— Кол, одиниця, на годину після обіду, в кондуїт, тоді вивчите! — крикнув латиніст.— Слухайте переклад: "Тепер треба пити, тепер ногою вільною треба бити об землю, тепер священними прикрашати подушку богів настала пора стравами, товариші..." Ніхто не знав, ніхто не розуміє!

В Амбарського погасли очі, він схилився на руку над столом.

— Хтось стукає свій. Відчувається добра рука Сергія Івановича,— сказала Степанида і заклопотано побігла в сіни.

Степанида вгадала. Увійшов рожевий, веселий, запорошений снігом Бубир. Сергій Іванович увійшов, обвішаний пакунками.

— Ну й мороз! Яке товариство, який ансамбль! Сподіваюсь, я не заважатиму? — самовдоволено спитав Сергій Іванович, знаючи, що він тут завжди дорогий гість. До того ж у цій хаті люблять, коли гості приходять не з порожніми руками. А Бубир вміє гульнути, знає смак стравам і напоям і вміє почастувати.

Навколо нього заметушилися Пещера і Степанида, забрали пакунки, допомогли роздягтись і посадили його до столу.

— А в нас тут зовсім невинна зустріч друзів,— показав на стіл Пещера.

Задоволений власним дотепом, задалегідь засміявся Бубир:

— Зараз ми її зробимо винною! Степанидо Севастянівно, моя радість, поцікавтеся цими пакунками!

З пакунків вийняли частування.

Бубир встиг шепнути Пещері:

— Голубчику, неодмінно сьогодні ще один підпис треба зробити. Край треба... Але не бійтеся!..

В чарки булькнуло вино, Бубир проголосив тост. Потім підозріло спитав:

— Що це за труп? Він ворушиться і силкується розмовляти. Треба його оживити.

— Це останній латиніст, останній екземпляр вимираючої породи! — засміявся Василь Петрович, але Амбарський навіть не глянув на нього.

Він раптом підвівся, перелякано оглянув компанію, підняв очі на Степаниду і мовчки пішов до вішалки. Латиніста одягли, а він тільки бурмотів собі під ніс щось зовсім незрозуміле.

— Вам треба провітритись,— порадила Степанида, підштовхуючи в сіни Франца Сигізмундовича, і замкнула за ним двері.

Міцний мороз опік гаряче обличчя Амбарського, іскри сніжинок упали йому на

плечі. За ворітьми дерева стояли вряд в білій імлі і тріщали, розмахуючи вітами. Людей не було. Вітер підмітав порожні тротуари, намітав під паркани горбки сухого порохнявого снігу.

З кожним обережним кроком, тримаючись за паркан, Франц Сигізмундович важко переступав по снігу, гойдався в білих хвилях. Руки його швидко загубили властивість відчувати речі. Пальці не згиналися, ніби вистругані з дерева. Нарешті й ноги стомились остаточно, плече обіперлося об якісь дошки.

Францу Сигізмундовичу саме здалося, що він перемиг мороз і сніг і летить, поспішає, аж тіло вгрілося. Чітко дотримуючись ритму, летячи в безвість, Франц Сигізмундович радісно скандував рядки з Горація, написані про зиму: "Ти бачиш, як стоїть снігу біла гора, і вже не витримують ваги ліси, зима під тягарем, і від морозу річки спинилися прикрого".

Нечутний шепіт латинського вірша підслухав тільки вітер, але й він не зрозумів.

7

Василь Петрович Чернуха останнім часом завжди проводжав з школи Валентину Сидорівну. Коли вона затримувалася після уроків, у Василя Петровича теж обов'язково знаходилась якась робота. Він не поспішав... Починала одягатись Валя, Василь Петрович галантно подавав їй пальто і пропонував бути її попутником. На вулиці прохав дозволу провести додому. Відмовити незручно, і вони йшли разом.

На цей раз Валентина Сидорівна вийшла з школи сама, радіючи, що побуде насамоті і дещо обдумає... Несподівано перед нею з'явився Василь Петрович.

— Пробачте, Валю, дозвольте вас так називати. Не міг піти без вас. Признаюсь, замерз, як пес, Хоч кілька кварталів пройду з вами і послухаю ваш голос.

— Щоб послухати мій голос, ви приносите таку жертву, чекаєте на морозі? — байдуже спитала Валентина Сидорівна.

— Згодний ще пектись на пекельному вогні, пробачте за тривіальність...— Чернуха взяв Валю під руку. Помовчав трохи, замислившись.— Не знаєте, Валю, які ви... які...

— Даремно вважаєте мене за таку простеньку, я собі знаю ціну...— посміхнулася Валя. Цією несподіваною реплікою вона зіпсувала початок заготовленої Чернухою для неї тиради.

— Запевняю вас,— не знаєте! Ах, яка це страшна річ самотність, порожнеча. Ви розумієте мене? — голос Василя Петровича затремтів.

— Ні, що таке самотність, не розумію, бо навколо стільки близьких, чудових людей. Не розумію і що таке порожнеча, коли є робота, захоплення, наука. На все не вистачає часу. Серце й мозок переповнені вщерть...

— Не те...— скривився Чернуха.

Так мовчки дійшли до будинку, де живе Валентина Сидорівна.

— Я дома!.. Бувайте,— рішуче визволила руку Валя.

— Валентино Сидорівно! Дозвольте мені погрітись у вас, бо йти далеко і я десь замерзну під парканом,— спробував пожартувати знову.

— Заходьте,— байдуже сказала Валя,— можу навіть чайком погостувати.

В кімнату зайшов Василь Петрович з виглядом мандрівника, що звик всюди спинятись і на будь-якому місці влаштууватись зручно, з відповідними вигодами. Повільно роздягнувся, потер руки, оглянув кімнату, прибрану досить витримано і строго.

— Хто ваші батьки, Валю? — раптом спитав Чернуха.

Нарешті колега географ припинив свою декламацію! Може, на нього вплинуло тепло?.. Досить лагідно, гостинно Валентина Сидорівна розповіла, що батьки її — колгоспники, мають цього року по шість кілограмів самого тільки зерна на трудовень. Вона була влітку в колгоспі і працювала в хаті-лабораторії, займалася з дітьми. Батько її працює бригадиром і завідує хатою-лабораторією, а мати — ланкова. В колгоспі є своя електростанція і радіо. На роботу скликають по радіо! Тепер збираються колгоспники перебудовувати все село. Запланували стадіон, колгоспний Сад культури й відпочинку з власним санаторієм, добудовують клуб і закінчили нову школу!

— А чому ви в такому раю не працюєте в школі? — ехидно спитав Чернуха.

— Мене залишили при кафедрі рослинознавства, а зараз я маю змогу сполучати... Пилип Данилович запросив мене на тимчасову роботу. Тільки школа якась у нас...

Розмова про школу найменше цікавила Василя Петровича. Він невиразно погодився, спробував потиснути руки Валентини Сидорівни і ще раз поскаржився:

— Мені важко. Ви такі рідні мені, як сестра...

Валя хутко звільнила свої руки і сіла на диван. Василь Петрович хотів сісти коло неї, але Валя рвонулась і пішла до стола.

— Прошу вас триматись на відстані, так зручніше. Бо інакше ми з вами дуже посваримось,— сказала Валя.

— Ви... Ви не розумієте моєї душі! — скрикнув Чернуха.

У Валі затремтіли губи:

— Я не героїня для водевіля!

Примруживши очі, наморщивши лоба, Василь Петрович видушив посмішку.

Та в коридорі почувся тупіт, і в кімнату швидко зайшли Антін Порада і сестра його Поля. Обое спинилися біля порога, відчувши напружену атмосферу в кімнаті. Василь Петрович і Валя разом глянули на гостей — на юнака з розумним високим лобом і на зовсім молоду дівчину, підкреслено вродливу. Проти неї Валя здалася скромною і непомітною.

— Ви ніби злякались, чого стали біля порога? — нервово засміялась Валя.

— Вона мене гнала з такою хуткістю, що я тепер можу змагатись в естафетному бігу,— протираючи окуляри, сказав Антін.— Валю, це моя сестра. Страшна дівчина, познайомтесь, співає, як канарка.

— Я поспішала, бо кортіло подивитись нову зорю, відкриту цим вченим астрономом звідчотом. Питаю, до якого сузір'я належить його нова зоря? Мовчить,— знявши з себе пальто, сказала Поля.

На Василя Петровича ніхто не звернув уваги, тільки Антін підозріло подивився на руденьку борідку. Василь Петрович зрозумів, що його присутність зайва, і,

скориставшись з такої слушної нагоди зникнути, швидко одягнув пальто, глянув ще раз на Полю і, кивнувши головою, пішов.

— Що це за козерог? — спитав здивований Антін.

— Ви мої добрі генії, рятівники! — з робленим розпачем крикнула Валя.— За це я почастую вас чаєм.

З гумористичними подробицями Валя розповіла про події, що відбулися в цій кімнаті кілька хвилин тому. Антін і Поля попадали зо сміху на канапу...

— Я давно вже хотіла на вас подивитись,— присуваючи ближче чашку, сказала Поля.— Антошка тримає вас у секреті, конспіратор... Правда, я жодної зорі ще з неба не схопила, зате допіру на вулиці схопила цього астролога і жреця. Йде і мріє про вічність. Раз мріє про вічність — зрозуміло, куди він іде, і наказала вести мене до вас. Втекти нашому астроному не пощастило, довелося скоритись. Уявіть собі, ходить, зітхає.

— Слухайте, дівчатка,— перебив Антін,— одне прохання: говоріть одна одній "ти". Ми всі комсомольці і люди свої. Тільки ти, Палажко, не обіжай Валю, бо матимеш справу зі мною,— вдарив себе кулаком в груди Антін.

— Це для мене найстрашніше. А Валя мені подобається...— одверто призналася Поля.— Одного не втямлю, чим ти їй сподобався?

— Цього ти й не втямиш ніколи, але прошу тебе, сестро, не підривай мого авторитету,— сміючись, попрохав Антін.

Поговоривши в такому стилі, Поля глянула на годинник і сказала, що їй треба йти. На неї чекають товариші...

— Приходь до мене, Валю,— запросила Поля.— Антошку ми не пустимо в кімнату. Поспіваємо й потанцюємо, у нас родина велика й весела. Батько — справжній патріарх, і завжди цілий гурт хлопців. Приходь обов'язково, доволі конспірації! — посварилася Поля Антонові і вийшла.

Попереду з журналом іде Валентина Сидорівна. За нею Бася-зоолог обережно несе ажурний кістяк голуба. На відстані двох кроків позаду Басі йде Віктор Мартинов і обома руками тримає біля своїх очей збільшений розріз курячого яйця з зародком курчати. Високо над головою, піднявши руки, Сашко Мостовий несе фігури кількох співочих пташок на гілочці і шуліку з жовтими намистинками очей. А за Сашком ступає з порожніми руками Марко Бубир і робить мавпячі гримаси в спину своєму другові.

Процесія зайшла в клас. Учні охоче схопилися на ноги, весело відповіли на привітання Валентини Сидорівни і знову сіли. Вовка впіймав Марка ззаду за сорочку і затримав. Той хвицнув ногою і побіг до парті.

Валентина Сидорівна показала, де поставити допоміжні приладдя. Сашко стукнув дзьобом шуліки в потилицю чижа, а Валентина Сидорівна строго зауважила:

— Мостовий, не пустуй, поламаєш! Постав і йди на місце.

Сашко покійно пішов, ще раз озирнувшись на шуліку, ніби йому не хотілося з нею розлучатись.

Ніхто не згадував про перший урок Валентини Сидорівни в цьому класі. Школярі тепер кожного разу нетерпляче чекали природознавства, і про це знала вчителька. Вона щоразу дуже уважно готувалася до уроків і заздалегідь обмірковувала, з чим прийде до дітей. Не так суворо, як Ольга Карлівна, але вміло молода вчителька тримала в руках цей розхристаний клас. На заняттях була тиша. Встановилися справді дружні стосунки між викладачем і учнями, без фамільярності і без запобігання. Дівчата особливо полюбили Валентину Сидорівну.

Відразу зуміла зацікавити дітей природознавством нова вчителька. Розповідаючи матеріал наступного уроку, Валентина Сидорівна не обмежувалася підручником, бо знала багато цікавих, схованих від недосвідченого ока фактів з життя природи і розповідала яскраво, захоплено. Завжди приносила багато наочних приладь і книжок — десь роздобувала їх сама, бо в школі їх було дуже мало.

Навіть Сашко Мостовий знав природознавство, хоч завжди скептично ставився до шкільної науки. Він — один з несвідомих прихильників завідувача школою Платона Юліановича Курокута, який проповідував, що шкільна наука своє віджила і непотрібна для життя.

Правда, Сашко ще знав трохи хімію, яку викладав Кужіль, і суспільствознавство та історію — дисципліни Ольги Карлівни. Любив працювати і в майстерні у Івана Семеновича Шостака. Але, як не дивно, Сашко не знав географії, хоч і викладав її Василь Петрович...

Здалося Сашкові, що само собою прийшло примирення з Валентиною Сидорівною. Але то тільки так здавалось... З обережністю, обміркованою заздалегідь, підійшла до нього молода вчителька. Поставила собі за мету — приручити цього недисциплінованого хлопця.

Дуже зраділа Валентина Сидорівна, коли Сашко вперше запитав її. Розповідь про Дарвіна вона пов'язала з роботою Мічуріна і пообіцяла навесні організувати ділянку мічурінського городу і садка, налагодити в школі тераріум для дослідження природи і метеорологічну станцію. Можна зразу починати підготовчу роботу... Сашко спитав — хіба школярі можуть принести якусь користь? Уважно й докладно пояснила Валентина Сидорівна, як школярі можуть працювати з новими, корисними, але не пристосованими до нашого клімату рослинами і навіть виводити нові сорти... Пообіцяла школярам показати колекції, гербарії й оранжереї Інституту рослинознавства. Під час зимової перерви вони підуть туди на екскурсію... Вчителька зверталась з цією розмовою переважно до Сашка і кілька разів перепитувала, чи він її зрозумів? Така увага до Сашка здивувала клас, а сам хлопець був до краю задоволений і був вдячний вчительці.

З неменшим задоволенням довідалася Валентина Сидорівна, що Сашко несподівано приніс у біологічний кабінет живого дятла, якого він чи виміняв, або, можливо, відняв у знайомого хлопця. Після цього став майже постійним відвідувачем кабінету біології, допомагав — спочатку недбало, ніби неохоче — юннатам і цим зворушив добре серце Басі-зоолога. Навіть вона пробачила йому за вирваний хвіст сороки Рябки. До того ж Рябка вже красувалася з новим хвостом, що встиг знову вирости за цей час.

Одного разу випадково Валентина Сидорівна зустріла Сашка ранком в центрі міста. Зустрілися вони на розі, і Сашко не встиг втекти або зробити вигляд, що не помітив учительки.

Валентина Сидорівна привітно посміхнулась, Сашко відповів на привітання, але на його обличчі вчителька прочитала внутрішню боротьбу, чи то хотів утекти, чи то швидше закінчити розмову. Звичайно, Сашко збрехав, сказавши, що ходив у крамницю шукати зошити. Просто йому було нудно, і він пішов провідати свого друга Ромку Фоміна, що півтора тижні лежав хворий... Сашкові було не по собі, бо Марко Бубир раптом охолонув до Сашка і тільки в школі підтримував з ним зв'язки. Поза школою майже не зустрічавсь. І, напевне, тому "Чорна рука" не розвернула своєї діяльності, бо залишився тільки один головний організатор її — Сашко.

Після перших слів Сашко знову підозріло насупився, але поговорити з Валентиною Сидорівною йому самому кортіло... Вони дійшли до інституту, і вчителька запропонувала познайомитись з роботою наукового закладу. Учителька розмовляла з своїм учнем, як з дорослим, з товаришем. Сашкові цікаво було подивитись першому із всієї школи інститут, про який розповідала на уроках Валентина Сидорівна, і, повагавшись трохи, він погодився.

Цікавість і допитливість цього хлопця, зіпсованого вулицею і вихованням, вразили Валентину Сидорівну. Сашко невтомно розпитував її, швидко сприймав усе і запам'ятовував. Латинські назви рослин звучали для нього дивною таємницею. Але виявилось, що деякі рослини навіть не мали назви нашою мовою, а тільки латинською. І скільки тут колекцій! А Сашко думав, що він багато знає! Все ж таки часом намагався вдавати, що його ніщо не дивує, а раптом широко, по-дитячому вигукував, зачарований тією чи іншою колекцією, і сірі, холодні очі хлопця спалахували променистими вогниками.

Особливо вразили Сашка оранжереї, де вже визрівав бавовник, колосилися нові сорти зернових культур, якихось дивних трав і бур'янів, а поряд цвіли орхідеї і росли пальми, апельсини, лимони... Повітря насичене вогкими випарами і запахом прілої землі, свіжого листя, квітів; тут стояло гаряче літо! Сашко вперше бачив оранжерею.

Валентина Сидорівна ходила в виглядом господарки, розповідала про свої наукові дослідження, пильно оглядала якісь кущики і розпитувала добродушного служника, схожого на старовинного жреця, про температуру і опилення... Тепер вона здавалась Сашкові носієм незвичайних таємниць, і він ввертався до неї з покірливою повагою, дивився очима, повними уваги.

Після огляду колекцій і оранжереї Валентина Сидорівна привела Сашка в свою лабораторію і показала великий блискучий мікроскоп, що стояв на столі проти вікна. Мікроскоп найновішої системи. Світ, що ожив під лінзами мікроскопа у малесенькій краплинці води і тонесенькій ниточці водорості, остаточно приголомшив Сашка. Яке буйне життя, боротьба там вирує! На його очах пульсують соки; одна ненажерлива тваринка, схожа на плавучий мішечок, з рухливими волосинками, пожирає іншу, трохи меншу... Просто страшно! Повага до Валентини Сидорівни виросла відразу мало не в

побожність. Хто ж міг думати, що така собі маленька, звичайна вчителька стільки знає і є господарем цілого таємничого світу, цілої лабораторії природи.

— Яке все цікаве! — щиро вигукнув Сашко, не ховаючи вже свого захоплення.

— Це ж ти тільки зверху побачив, Сашко. А як розібратись, то воно ще цікавіше. Ми примушуємо природу служити людям, як самі хочемо,— відповіла Валентина Сидорівна.

В цей момент постукали у двері, і, чемно переірохуючись, у лабораторію зайшов низенький, рожевий чоловічок з рідким коротким, срібним пушком на тім'ї.

— Здрастуйте, професоре, прошу, прошу...— запросила Валентина Сидорівна і пішла назустріч.

Професор ще раз попрохав пробачення, ковзнувши поглядом по високій постаті Сашка. Може, вона працює? Професор подав учительці пухкеньку руку.

— Ні, це я показувала товаришу Мостовому наш інститут... Як бачите, росте зміна, дуже цікавиться хлопець нашою наукою... Pozнайомтесь з моїм учнем, професоре...— сказала Валентина Сидорівна.

Ніяково, розгублено Сашко насилу спромігся потиснути маленьку руку професора і почервонів. Він дуже цікавиться наукою, він — зміна!

Професор похвалив Сашка. Професор радів кожній людині, яка щиро, пристрасно, як він сам, ставилася до вивчення природи... Професор горів запалом з самого дитинства, розкриваючи таємниці природи, і добирав собі учнів тільки таких, що вміли цілком віддаватися цій виключно цікавій науці.

Валентина Сидорівна, розмовляючи з професором, стежила за Сашком і помітила ніяковість учня. Приховала свою радість. В школі про Сашка були дуже? погані думки, а він звичайна собі дитина. Ось вона тепер займеться хлопцем, і до кінця учбового року Сашко вчитиметься не гірше за інших учнів і буде зразковим піонером. З таких дітей виходять міцні, ініціативні, пристрасні люди. "Влітку Сашко працюватиме в гуртку юних мічурінців під моїм наглядом",— подумала Валентина Сидорівна, слухаючи професора, який прохав її, коли звільниться, зайти до нього. Професор похвалив останню статтю Валентини Сидорівни, написану на основі її дослідів, проведених під його керівництвом... Зараз намічається одна дуже цікава робота. Нікому професор не може доручити цей відповідальний дослід, крім неї. Валентина Сидорівна подякувала професорові і пішла провести Сашка.

Розлучилися у вестибюлі, біля дверей. Сашко, як дорогоцінний скарб, тримав у руках загорнуту в газету товсту книжку популярних майже художніх статей професора Тімірязєва про життя рослин. Валентина Сидорівна, даючи книжку, порадила Сашкові у вільний час почитати її, а коли вона здасться важкою, то знайде іншу. Але Сашко вже вирішив прочитати книжку від першої до останньої сторінки і зробити нотатки, як навчила його Валентина Сидорівна, продемонструвавши свій блокнот з конспектами прочитаних книжок.

— Ну, поспішай, Сашко, бо пора в школу. Тобі, мабуть, ще й уроки вчити треба. Не зрозумієш чогось у книжці — поговоримо,— сказала Валентина Сидорівна і хотіла йти.

Але Сашко м'явся, немов не наважувався чогось попрохати. Крутив у руках книжку, торсав полу пальта. Зрештою, втопивши очі в землю, уважно розглядаючи черевики Валентини Сидорівни, спитав тихо:

— Ви на мене не гніваєтесь?

— За віщо мені на тебе гніватися? — наївно здивувалася Валентина Сидорівна.

Сашко підняв свої світлі очі, зустрівся з поглядом Валентини Сидорівни і ще більше знітився:

— За те, що я тоді чорнильницю скинув! — одним подихом виклав і одвів погляд на плакат, написаний великими літерами.

— А, за чорнильницю!.. Ну, звичайно, не дуже приємну зустріч ти влаштував, але то було вже давненько і, сподіваюся, не повториться...— сказала Валентина Сидорівна.

— Ви мені той... Пробачте. Я ж не знав. Нехай хтось спробує образити вас, я його... знищу! — запально, скоромовкою кинув Сашко і миттю зник у дверях.

— От бач, який несподіваний і міцний захисник у мене є,— весело засміялася Валентина Сидорівна. "А вони всі його бояться, безнадійний, кажуть..." — подумала вона, поспішаючи в кабінет професора.

Тільки з Аркадієм не мирився Сашко. Та ніхто йому й не пропонував миритись. Аркадій ставився до Сашка з холодним презирством, не помічав його. Аркадій взагалі замкнувся і дуже обережно звертався до школярів, боляче переживав кожне ненароком сказане слово, що зачіпало його гонор. Ще тісніше здружився з близькими товаришами, які не покинули його після виключення з пібнерорганізації. За останній час діти почали забувати ту історію, та Аркадій не хотів нікому прощати, був переконаний, що його покарали незаслужено.

З Платоном Юліановичем, завідувачем школи, Аркадій намагався не зустрічатись, а при зустрічі робив вигляд, що зосереджений на своїх думках. Платон Юліанович це помітив, але змовчав. Чекав нагоди, щоб причепитись, і одного разу таки з криком зауважив Ользі Карлівні про невихованість її кращих учнів, яких вона любить вихвалити.

Василя Петровича Аркадій ненавидів досить одверто, як і Сашка Мостового. Вже всі учні, за винятком Кіри і Аркадія, швидко виправили свої "незадовільні" оцінки з географії. Тільки цих двох уперто не викликав Чернуха. А весь клас розумів, що географію Аркадій і Кіра знають блискуче.

Сашко ще більше зненавидів Аркадія і чекав випадку помститись. Намагався спровокувати Аркадія на бійку, щоб одним ударом відновити свій бойовий авторитет, підірваний Аркадієм.

Останній час Сашко взагалі заплутався в протиріччях. Часом в глибині душі Сашко заздрив Аркадієві. Хотілось навіть дружити з цим строгим, витриманим, свідомим товаришем. Придумував — чим можна привернути до себе увагу Аркадія, але той холодно не хотів помічати Сашка, і це викликало подвійну ненависть.

З тривожною цікавістю стежив клас за прихованою боротьбою Сашка з Аркадієм. Руфа переживала її мовчки і не починала розмови з Аркадієм на цю тему, вона тільки

виливала свою душу Кірі, яка втішала подругу, бо не надавала значення ворожнечі хлопців. Кіру найбільше тішило, що Сашко почав захоплюватись біологією; його вважали вже своїм у гуртку юних натуралістів, хоч Сашкові й не дуже подобалось піднесене базікання Басі.

Ніхто в класі вже не дивувався, що Сашко приносив на урок біології наочні приладдя і терпляче зносив зауваження Валентини Сидорівни, як це сталося і на сьогоднішньому уроці.

На столі стояли струнка шуліка в застиглому русі, співочі пташки, прозорий кістяк голуба і збільшене яйце в розрізі.

Валентина Сидорівна підклала книжки під приладдя, щоб було видніше, і почала урок.

Діти приготувалися до письмової роботи з біології; про це вони знали заздалегідь. Тепер догадалися зразу, яку їм тему запропонує вчителька. Дехто похапцем перелистував підручники.

На письмовій роботі можна обійтись і без наочного приладдя, але це останній урок, школярі стомилися, і Валентина Сидорівна хотіла їм полегшити працю. До того ж, коли учні завчасно закінчать роботи, Валентина Сидорівна встигне повторити деякі розділи.

Діти уважно вислухали завдання — скорочено описати відділ птахів — основні ознаки, розвиток, родини, види, назвати представників кожного виду... Хвилину шелестіли зошити і скрипіли парти, чути було приглушений шепіт, після того настала тиша. Клас заглибився в роботу.

Валентина Сидорівна не дуже уважно стежила за класом. Учні схилились до парт; вона пройшла двічі з кутка в куток біля стола і спинилася проти вікна. Між хмарами і землею плавали сніжинки в непроглядній темряві. Інша сніжинка беззвучно наткнеться на світлу шибку, блисне і повільно впаде вниз. В далеку вулицю полетіли ліхтарі, кидаючи на білу землю світле коло. Виринають із темряви люди, перерізають освітлене коло і зникають в чорні провали між двома ліхтарями. Тільки на розі зовсім світло, тут вирує рух. Авто креслить точні півкола поворотів... Чомусь здалося Валентині Сидорівні, що вулицю переходить Антін. Вона зробила ще крок до вікна. Ні, не Антін! Якийсь чоловік у високій шапці, сутулий і огрядний... Чому це раптом пригадався Антін? Мабуть, забіжить сьогодні пізенько... От коли б зайшов, пішли б повештатись по місту. Нехай снігові зірочки запорошать плечі, комір...

Валентина Сидорівна любить гуляти по місту. Любить поїхати на околицю, відкрити новий затишний провулок, побачити завод, що розтягнувся цехами на кілометри. Кожен новий будинок, що виростає за сезон на пустирі чи втискується громадою між подібних багатопверхових велетнів на шумній вулиці, вона вітає, стежить за ним, ніби це її власний палац. Місто виростає і змінюється на її очах, і вона радіє, ніби хтось виконує її волю і бажання. Головне — все це робили люди, такі звичайнісінькі собі люди, як вона сама, як Антін, Кужіль 1 ще сотні, тисячі... І такі ж самісінькі люди завоювали право будувати ці міста, керувати цілою державою, яка горить прапором для всього світу...

Влітку цілий місяць пробула в рідному селі, в колгоспі у батьків. Там зовсім змінилося життя. Місяць проминув, як одна хвилина, і не було часу згадувати про місто. Але повертаючись назад, під'їжджаючи до вокзалу — тремтіла від нетерпіння, немов їхала на побачення з милим. З трамвая схвильовано оглядала вітрини і перехрестя вулиць, що пролітали повз неї, всміхалася до дітей, які бавилися на тротуарах. Дома залишила речі в кімнаті і пішла прогулятись по місту — відчувати його подих і силу...

Враз урвалися спогади — Валентина Сидорівна повернула голову до учнів. Почула підозрілий шепіт і метушню. Помітила, що Тамара Незабудь відхилилася від проходу і пригнулася до парти. Через прохід, трохи спереду, сидить Руфа Гольдман. Руфа не ворушилася — тільки спідлоба зиркнула на вчительку. Руфа одержала від Тамари записку і нишком перечитувала її.

Валентина Сидорівна пройшла через весь клас між партами і стала під стіною за спинами учнів. Тридцять чотири спини перегнулися вперед. Інколи хтось з дітей підіймав голову, замислено дивився вгору або перед собою і знову схилявся до парти...

Це була перша письмова контрольна робота Валентини Сидорівни в цьому класі. Кортіло знати, як засвоїли школярі науку, що її найбільше любить Валентина Сидорівна і над якою працюватиме все життя. Кортіло прочитати, що напише Сашко Мостовий. Він, здається, глибоко зацікавився рослинами... Не з примусу ж читає книжки, і які цікаві, серйозні запитання виникають у нього. З пристрастю заглиблюється Сашко в нові світи. А без пристрасті нічого не можна робити! Наука вимагає жертв і великої любові...

Руфа Гольдман відповіла Тамарі на другому боці її записки, поклала аркушик на край своєї парти і, озирнувшись, показала на папірець. Тамара хотіла знову схопити аркушик, вже простягнула руку і, обернувшись, зустрілася очима з поглядом учительки. Сторожко нахилилась над зошитом.

Валентина Сидорівна повільно пройшла і спинилася біля парти Руфи. На краю парти лежала записка, недбало і поспішно написана на цілому аркуші, вирваному із зошита. Коли б записка не лежала розгорнена, Валентина Сидорівна, може, й не наважилася б прочитати, але цей папірець вона швиденько скося пробігла очима:

"Руфонько, голубонько! Я гину, пропадаю! Напиши мені швиденько, як правильно писати слова: пирспектива чи перспектива, система чи сестема, хочеш — на кінці є знак пом'якшення чи немає? Рятуй, все з голови вилетіло, і прокляті розділові знаки замучили мене! Цілую тебе в носик, твоя Там..."

Валентина Сидорівна нічого не сказала Тамарі, але з гіркотою подумала: "Треба неодмінно сказати про це Кужелю! Всім нам необхідно допомогти дітям якнайшвидше ліквідувати наслідки педологічних експериментів. Оце вони і є, ті наслідки... Звичайні слова пишуть неправильно. Та час у нас іще є до кінця року".

— Здавайте роботи, допоможіть мені однести приладдя в кабінет,— сказала Валентина Сидорівна, впорядковуючи зошити.

Сашко пішов брати свої фігури і, проходячи повз Аркадія, ніби ні до кого просичав:

- Задавака!
- Пішов геть! — нахмурився Аркадій.
- Я не собака!
- Може!
- Я тебе вкушу! — через плече пробубонів Сашко.
- Зуби погубиш!

Обмінявшись репліками, хлопці й не глянули більше один на одирго. Аркадій поволі збирав книжки, а Сашко поніс фігури птахів до біологічного кабінету.

В учительську Валентина Сидорівна повернулась, коли майже всі учителі розійшлися. Тільки Василь Петрович одягав пальто та Ольга Карлівна переглядала якісь матеріали місцевкому. Надто повільно, мовчки складала в портфель письмові роботи Валентина Сидорівна.

Низенько, поштиво вклонившись, Василь Петрович тоскно глянув на Валентину Сидорівну і чітким кроком вийшов. Тепер він уже не насмілювався проводити Валентину Сидорівну і уникав розмов з нею.

Коли Василь Петрович зачинив за собою двері, Валентина Сидорівна провела очима по карті півкуль, по розкладу уроків, оглянула дві шафи, геометричні фігури на вікні. Вона чекала, доки закінчить роботу Ольга Карлівна.

Раптом широко відчинилися двері і зайшов Кужіль. Чорний, аж синюватий, розкуйовджений чуб упав кучерями на лоб... Пилип Данилович кинув журнал на стіл, застиг на місці і, заплющивши очі, закрив мало не все обличчя долонею правої руки; провів рукою по лобі і зітхнув, ніби хотів скинути з голови втому.

Ольга Карлівна здивовано відірвалася від роботи, розправила спину. Обличчя її на кінець робочого дня ставало сіруватим.

— Ой, як я втомилася, товариші! — жалісно сказала Ольга Карлівна і примружила свої обеззброєні очі.

— Ви стомилися? Дивно... Мені здавалося, що ви зроблені з металу,— відповів Кужіль.

— Кажуть, що навіть і метал стомлюється, а людина і поготів, Пилипе Даниловичу. Доки працюю — не почуваю, а після останнього уроку ледве тримаюсь на ногах,— сумно похитала головою Ольга Карлівна.— Та ще нерви тобі псують склоками... Ех, Пилипе Даниловичу, з якою б радістю я втекла з цієї школи.

— Лякаєте мене,— раптом засміявся Кужіль і звернувся до Валентини Сидорівни: — А як у вас справи?

Докладно розповіла Валентина Сидорівна про записку Тамари і висловила ті думки, що з'явилися в класі.

Ольга Карлівна додала:

— В минулому році я насмілилася сказати Платону Юліановичу, що ми випускаємо не зовсім грамотних школярів. Він мене й слухати не схотів. Життя, мовляв, само навчить граматики й мови...

Клубок гніву розпирив груди Кужелю. Він мовчки слухав Ольгу Карлівну, не

зводячи очей з віночка тонких кіс, що охоплюють її голову, і так стиснув зуби, ніби йому судорогою звело щелепи.

Завідувач школи не схотів розмовляти про те, що його вихованці неграмотні? Тоді все зрозуміло!.. Досі в Кужеля були ще сумніви, а тепер усе ясно. Треба раз назавжди поговорити з Платоном Юліанович ем...

Кужіль уважно вдивлявся у стомлене обличчя Ольги Карлівни і повторював про себе те, що мусить сказати завідувачеві.

"При першій нагоді викладу Платону Юліановичу. Годі!.. Не допоможе розмова, доведеться вжити інших заходів. Тоді нехай не гнівається!.." — гірко подумав Пилип Данилович.

9

Запряжені собаками нарти мчать по сніговій пустині Аляски. Собаки напружують всі сили, а людина збирає рештки волі, щоб не впасти і не похоронити себе в цій білій пустині. Коли герой оповідання Джека Лондона, задихаючись від завірюхи, що холодним пластирем заліплює обличчя, безпомічно падає на нарти, Кіра забуває про все на світі, і поява матері в дверях кімнати стає дивовижною, як міраж на сніговому покривалі.

Ще секунду живуть в уяві Кіри образи книжки. Потім вони одлітають, щоб поступитись перед дійсністю, і Кіра повисає матері на шиї, цілує холодну, рожеву, нащипану морозом щоку... За вікном бушує завірюха.

— Холодно...— промовила мати.

З цього легко було починати розмову і матері й дочці...

— Мамуха, рідненька, я оце недавно вибігла на хвилину на вулицю і так змерзла, що з мене мало не стала бурулька, а ніс був схожий на червону троянду,— Кіра заметушилася більше ніж звичайно і допомогла матері роздягнутись.

Кіра щоразу почуває себе винною перед матір'ю, коли та приходить до неї. Стає соромно, що примушує турбуватись Ганну Дмитрівну, виявляє неухильність до матері. Щоразу Кіра дає собі найчесніше слово забігти провідати матір, а потім згадає — треба заходити в квартиру Бубиря, там Ліда, Марко, сам Сергій Іванович... Знаходяться дуже поважні причини відкласти побачення ще на один день. Таких днів набирається чимало, і летять вони нестримні, швидкі, барвисті. Навіщо добровільно плямувати ці дні, коли й без Бубирів є свої неприємності? А побачення з матір'ю в квартирі Бубиря однаково знебарвлюється, бо хтось чужий обов'язково присутній, ще й у розмови втручається.

Але найбільше Кіра не любить зустрічей з Марком, коли приходить до матері і застає його вдома. У відповідь на її привітання Марко якось іронічно посміхається, навмисне вишкіряє зуби і примружує красиві великі очі, ніби розглядає здивовано Кіру. Після перших ніжних привітальних слів і поцілунків матері з дочкою Марко демонстративно одягається і, глузливо скрививши губи, не глянувши більше на Кіру, зникає...

Підкреслене зникнення Марка і вся поведінка хлопця впливають на всю дальшу

розмову. Відразу Кірі псується настрій, стає сумно і запалюється ненависть до Марка, ненависть, яка завжди тліє ще від того далекого дня, коли син Сергія Івановича Бубиря задавакувато похвалився, що мати Кіри тепер його мати... Краплинку втіхи, з якою поспішала сюди Кіра, отруював Марко своїм поведженням.

"Він зневажає мене за те, що я повинна приходити до них на побачення з рідною матір'ю... Чорт!" — лаялася про себе Кіра.

Дівчина не могла припустити, що легковажному, невгомному Маркові не вистачає сил зносити ніжність матері до Кіри. Тяжко переживає Марко ці побачення в його присутності. Жорстока заздрість примушує хлопця одягати маску презирства і тікати з дому. Перед ним відразу встає образ своєї рідної, любимої матері, яка померла кілька років тому...

Більш рада буває Кіра, коли сама мати приходить до неї. Але й після побачення дома залишається в Кіри якийсь гіркий присмак невдоволення.

Не знає Кіра, що мати сама йде до неї з прихованою надією на тихий, сердечний півгодинний спочинок. Той біль, що останнім часом засів десь глибоко у серці, Ганна Дмитрівна притамувала на короткий час ще гострішим болем після побачення з дочкою.

У простенькому, сірому в краплинку байковому платті Ганна Дмитрівна здавалась огряднішою, пристаркуватою. Помітно, що вона байдуже ставиться до своєї зовнішності, бо одягла таке безбарвне вбрання. Кірі стало сумно — її мама ніколи не одягалася так, коли вони жили разом. Навпаки — Кірі здавалося тоді, що ніхто з жінок не наважиться конкурувати з її матір'ю. Якийсь бантик, складочки, вишивка завжди здавалися у мами привабливішими, ніж в інших жінок.

Мати й дочка непомітно придивлялися, уважно вивчали одна одну — не бачилися, мабуть, зо два тижні.

— Ти так ростеш...— з радісною тривогою проказала Ганна Дмитрівна, міряючи поглядом лінії юної постаті дочки. Кіра помітила, що мати кожного разу повторює ці слова з різними відтінками в голосі. І помітила, що сама справді лише на якісь піввершка нижча за матір. Але мати ж на високих каблуках, а Кіра ненавидить ці ходулі!

— Я майже така, як ти, мамо,— гордо відповіла Кіра, і їй стало соромно. Бо на такі слова баба щоразу їй відповідає жартівливою приказкою: "Рости, внучко, хоч дурна, та велика, щоб люди боялись" (

Кіра посадила матір на стілець, обняла її шию руками. Коса залоскотала щоку Ганні Дмитрівні.

Як завжди, розмова не лагодилася. Говорила сама Кіра — швидко викладала новини про школу, про товаришів, про своє захоплення латинською мовою. Батько дозволив запросити вчителя, і Кіра вивчатиме латинську мову. Перш за все — це потрібно майбутньому лікареві, а по-друге — дуже цікава мова, і треба, щоб культурні люди її знали. Бо майбутнє без культури неможливе.

Ганна Дмитрівна обняла Кіру за стан і слухала мовчки. Розглядала кімнату, яку

вже встигла вивчити до дрібниць за кілька своїх відвідувань. Трохи сумно стало, що в квартирі такий порядок і все зроблено без неї... Господарство хатне налагодили самі. І тут вона непотрібна!

Правда, раніш теж майже все робила сама Одарка Іванівна — непосидюща роботяга...

До вуха долетіли слова про майбутнє — з такою певністю висловлені Кірою, ніби шлях у майбутнє той самий, що доїхати трамваем до школи. "Які дивні наші діти! Навіть не підіймаючись на дибки, вони зазирають у те майбутнє,— близьке їм і цілком зрозуміле. Треба тільки пройти трохи, вивчитись і увійти в нього. Просто і ясно... Не те, що старим, підточеним невдачами, сумнівами, фізичною квалістю".

Дивно зараз згадувати, що вона, Ганна Дмитрівна, з таким запалом, хоч у мріях, поривалася стати вченим педагогом... Педагогом, та ще вченим!.. Сидить у касі кіно і продає квитки!.. Скільки людей проходить щодня, і їй доводиться бачити тільки їхні руки. Руки кладуть гроші в шухлядку, посувають касирші, в щілинку чути, якого треба квитка, і все. Але надзвичайно цікаво спостерігати потоки людей... Подає гроші одна рука, огидно доторкаючись до папірців і металевих кружальців, ніби до брудного ганчір'я. Ось інші пальці, сухі, довгі, як щупальці, гребуть здачу і жадібно затискують в кулак. Зовсім інакше одержують гроші ось ці коротенькі, негнучкі пальці — старанно, повільно витягають одну монету за другою, розглядають, підносять до очей паперового карбованця, мнуть і з сумнівом повертають назад на обмін. Може, цей карбованець фальшивий та й потертий надто!..

Робота нервова, кожна помилка відбивається на власному заробітку... Признатись, Ганна Дмитрівна ніколи досі не робила того, що їй не до вподоби, і не звикла стомлюватись... А тут сиди в касі!

Кіра замовкла, бо мати думала про своє і не дуже уважно слухала. Ганна Дмитрівна помітила, що дочка пильно придивляється до її обличчя. Тоді відіграла непотрібні думки і хотіла сказати щось незначне. А тут саме нагодився Гаврюшка, виступаючи поважно і беззвучно. Кіра стріпнулася:

— Глянь, мамо, на цього мухоїда! Кіт учений, гульвіса!.. Два дні знову пропадав десь, так я йому реміняки всипала... Зараз відбудеться цирковий виступ з муштрованим котом Кіри Максимівни Коваль! Прошу уваги! Музика, вальс! Гаврюшко, стрибай сюди на стіл! Так, маладця... Приготуйсь! Гаврюшко, Бу...

Кіт насторожився і присів на задні лапи. Кіт приготувався стрибати, але Кіра своєчасно отямилася. Гаврюшка здивовано поглянув на свою зніяковілу господарку і стрибнув зі столу.

— Я зайшла на хвилинку подивитися на тебе. Скучила... Проходила повз ваш будинок і вирішила погрітись...— сказала Ганна Дмитрівна. Кіра вдячно глянула на матір. Але чого б це матері ходити випадково по їхній вулиці?

— Я тобі так вдячна, мамо, я тебе люблю... Розкажи мені про себе, все розкажи, як я тобі,— заторохтіла Кіра.

— Живу нічого собі. Працювати доводиться чимало, але робота дуже цікава і не

важка. Стільки людей проходить повз мене щодня, і завжди нові картини безплатно... Іди, я переплету тобі ліву косу, надто туго заплетена...— коса заплетена як слід, та Ганна Дмитрівна хотіла ближче бути біля своєї дитини. Кіра, не глянувши на косу, підійшла і стала біля матері навколішки. Ганна Дмитрівна притиснула голову Кіри до грудей і завмерла на хвилину. Повільно взялася переплітати косу. Кіра дивилася у вікно і не бачила її вогких очей...

Несподівано Кіру покликала Одарка Іванівна. Назад у кімнату Кіра повернулася, безтурботно базікаючи з Вовою. Хлопець ішов похмурий і майже не відповідав Кірі. Побачивши Ганну Дмитрівну, Вова спинився біля порога, привітався і звернувся до Кіри:

— Покажи, що на сьогодні з геометрії. Підручника віддав і, мабуть, засиплюсь...

— Роздягайся, сідай отам і попроси як слід, інакше нічого не покажу. Некультурно сидіти в пальті, нещасний! — Кіра потягла Вову до дивана і примусила роздягтись.

— Я на хвилинку,— так само похмуро відповів Вова, і Кіра зрозуміла, що ніяка геометрія його не цікавить. Вова рідко буває таким, як тепер. Може, він соромиться матері?

Але причина зовсім інша. Вова прийшов до Кіри, бо не міг більше сидіти дома. Мати ходить, як неприкаяна, і витирає очі, не ховаючи сліз. Батько сумний пішов на роботу. Брати і сестра сиділи вранці мовчазні, замислені й похмурі. Потім Поля побігла давати телеграми, Антін замкнувся у своїй кімнаті. Тільки Микола нічого не знав, бо ніхто не догадався спитати в нього адресу, коли був у гостях останній раз. Та хіба тоді було до адреси?

Вова пішов шукати товариської втіхи і співчуття. Із стриманим Аркадієм було б важкувато, тому й завітав до Кіри. Останній час, після історії з Аркадієм, змінилися взаємини Вови з Кірою. Тепер вони стали справжніми друзями, щирими і майже нерозлучними. Їх зв'язали зовсім інші інтереси, ніж були досі. Кіра стала незамінним помічником у будівництві електромобіля. Вона вміла мирити хлопців, допомагала знайти вихід з будь-якого складного становища, подавала свіжі нові ідеї. Хоч Кіра й вирішила остаточно бути лікарем, але електромобіль полюбила із всім своїм захватом і сумлінно допомагала хлопцям.

Вова тепер часто заходив до Кіри, і вони вкупі йшли в школу.

Прийшов Вова, і Кіра дуже зраділа. Вона швиденько прибрала книжки і розкидані зошити, нашвидку вплела в косу стрічку. Коли несла пальто і шапку Вови на вішалку, помітила, що на вікні в горщику розцвітала нова квітка. Тільки зараз Кіра помітила пуп'яночок.

— Мамо, ти знаєш, у мене зацвітає ще одна квітка. Красива... Ти знаєш, я, коли виросту, розведу повні кімнати квітів. П'ять тисяч штук! Ну, просто всі квіти розведу, бо я їх люблю і люблю!

— Ти заведи собі живого слона,— похмуро сказав Вова, дивлячись у куток, де на столику, заваленому книжками, сиділа лялька Маринка.

Ганна Дмитрівна посміхнулася, а Кіра зробила смішну гримасу:

— Навіщо? Я сподіваюся, що ти до мене ходитимеш, і цього досить! Будеш правити за цілий зоологічний сад,— відповіла Кіра. Вова зробив вигляд, ніби не чув. Тоді Кіра звернулась до матері, показуючи на Вову:

— Ось, подивися, мамо, на цю істоту! Нічого не визнає, крім машин і поштових голубів. Глузує, що я буду лікарем! Нічого, прийдеш до мене робити операцію, я тобі спеціально язика одріжу.

— Яке щастя було б для всіх, коли б тобі зараз таку операцію зробили,— кинув через плече Вова.

— Е, ні, такого язика чіпати не можна! — висунула Кіра язика.

— Кіро, не роби і не говори дурниць! — стримуючи посмішку, строго сказала Ганна Дмитрівна. Насправді їй дуже подобалися гострі й дотепні відповіді дочки.

— Дурниці?..— здивувалася Кіра.— Це ж я відповідаю Вові, він іншого не визнає.

Вова не мав більше охоти сперечатись і одійшов до вікна. Його весь час цікавила велика лялька, що сиділа на купі книжок, розставивши товсті ноги. Лялька кокетливо дивилася порожніми блакитними очима з-під круглих брів і золотих кучерів. Щоби її вилискували рожевим лаком, фарба на щоках де-не-де вилиняла, і обличчя все в сірих плямах, немов у лишаях. Але це зовсім не впливало на ляльку! Вона була в білому прозорому платті, в малесеньких чорних рукавичках. Невинно посміхалась, безтурботно дивилася на людей.

— Це твоя лялька? Невже ти забавляєшся нею? — злякано спитав Вова, ніби відкрив страшний злочин Кіри. Навіть Ганну Дмитрівну здивував тривожний тон хлопця.

Кіра розгубилася і не наважилася віднімати милу Маринку, що її, взявши кінчиками пальців за плаття, з огидою тримав Вова... Завжди Маринка сиділа під столиком на поличці, закрита скатертиною, і її ніхто не помічав. Лише інколи, наодинці, Кіра витягала ляльку. В хвилину розпачу називала Маринку донечкою і довіряла їй свій сум. Ця наївна модель дитинки, зроблена з ганчірок і тирси, вміє мовчати і схороняти таємниці... Як Вовка її помітив?

— О, це моя рідненька Маринка,— невміло, ніяково виправдувалася Кіра,— їй уже десять років! Ти подарувала її мені, пам'ятаєш, мамо, коли я була зовсім малесенькою, отакесенькою. От Маринка й живе в мене. Колись розумна була, а тепер теж нічого. Гаврюшка її боїться, ніяк не може зрозуміти, що вона за чоловічок... Ти знаєш, ВОВО, Я починаю цими днями вивчати латинську мову! — ще невдаліше перевела Кіра розмову на іншу тему, після того, як Вова сердито шпурнув Маринку на стілець.— Батько погодився. Він хотів, щоб я вчила англійську, я пообіцяла й англійську вивчити... Оце саме почала потроху дещо розбирати в латині. Так цікаво! У мене є книжечка, подивися. Квінт Горацій Флакк, прізвище яке! Тут текст латинською і російською мовами і словник. Страшенно цікаво, мудро і незрозуміло написано. Я хотіла звернутись до Франца Сигізмундовича, щоб він навчив мене,— так треба ж було йому застудитись і померти!

Підперши кулаком гостренький маслачок підборіддя, Вова здивовано стежив за

обличчям Кіри. З голови йому не виходила лялька, і розмову Кіри він слухав, як покійного Амбарського на німецькій мові.

Кіра метушливо дістала синеньку книжечку, що досить дивним шляхом потрапила до неї... Франц Сигізмундович перестав ходити в школу, а Кіра саме вирішила вчити латинську мову. Проходили вони з Тамарою черев скверик, і та розповіла Кірі про свою чудернацьку зустріч восени з Амбарським. Чомусь дівчатам спало на думку зайти провідати старого вчителя. Мабуть, він хворий, бо не ходить в школу.

Хоч Амбарський і нагадував реліквію, куплену в крамниці випадкових речей, але в дійсності був нешкідливим стариком...

Насилу Кіра з Тамарою знайшли квартиру вчителя на третьому поверсі будинку, що стояв у кутку тісного двору. Двері в квартиру відчинила нечепурна баба з великим животом і підпухлими очима — сусідка Амбарського.

Багатомовно й охоче баба розповіла, що чудернацький старичок-учитель пішов одного разу увечері з дому, потім повернувся пізно, застудився і помер.

Міліція забрала його небагатий скарб, залишилися тільки незрозумілі книжки, що ними тепер забавляються діти...

Дівчата порилися в книжках, кинутих на скриню в кутку коридора. Кіра попрохала собі синенький томик на пам'ять. Їй сподобалося прізвище автора...

Тепер Кіра жалкує, що не взяла собі ще кілька книжечок. Але й без того залишилася пам'ять про Франца Сигізмундовича, який любив на уроках розповідати про старих мудреців, декламувати пишною незрозумілою мовою їхні твори під глузливий смішок школярів.

"Ось і Вова всміхається. Що ж тут смішного в латинській мові?" — подумала Кіра, і захотілось сказати Вові щось дошкульне.

Але мати зібралася йти додому. Ганні Дмитрівні ще багато роботи, а Кірі через двадцять хвилин треба бігти в школу. Кіра допомогла матері одягти пальто і пообіцяла обов'язково прийти на хвилинку, хоч у кіно забігти...

Обнявши матір, Кіра пішла провести її до виходу. В дверях озирнулася на Вову. Він похмуро не зводив очей з Маринки, що лежала на стільці в незручній позі, розкинувши безпомічно руки.

— Мамусю, заходь частіше! Я за тобою скучаю і хочу про все-все поговорити. Одверто поговоримо, правда? — допитувала Кіра. Саме одвертої розмови з дочкою і боялася Ганна Дмитрівна. Може, вже Кіра знає про її гірке життя з Бубирем? Похапцем поцілувавши дочку, Ганна Дмитрівна поспішила вийти.

Кіра побігла назад у свою кімнату, не відповідаючи навіть бабі на запрошення поснідати. Приголомшена Кіра спинилася, переступивши поріг. Застигла перелякана, не могла ворухнутись...

А Вова, не звертаючи на неї уваги, роздирав на клапті Маринку. Обидві руки ляльчині вже валялися окремо. Сіпнувши з усієї сили за ноги, Вова розідрав надвое тулуб. Зсередини посипалися тирса і клоччя. Тоді Вова нещадним рухом жорстокого ката одкрутив милу голівку Маринки і все це шмаття кинув у куток.

Повільно Кіра пішла до дивана. Шоки її зблідли, губи ворушилися, але слів не було чути.

— Піонерка, голова загону, бавиться з лялькою! Цим займаються тільки буржуазні елементи! За це ж галстук з тебе треба негайно зняти! Я поставлю питання на раді загону! Ми тебе проробимо на зборах! — одрубав невмолимо Вова.

Кіра важко опустила на диван і закрила долонями обличчя. Руки її затремтіли і плечі здригались. Кіра беззвучно, гірко плакала... їй так шкода нещасну Маринку!.. Тепер і Вова розгубився. Наблизився до Кіри і повторював над її головою ті самі слова, тільки іншим тоном.

Йому стало шкода Кіру, але... лялька! Це ж ганьба! Треба бути міцним до краю!

Скільки завгодно доказів є в Кіри, що Вовка дурень, але вона не може підняти заплаканого обличчя. Крізь сльози і розчепірені пальці Кіра закричала, задихаючись від гніву:

— Хіба я забавлялася? Хіба я маленька? Це — пам'ять від мами, подарунок і дуже хороша лялька, моя Маринка! Піонери мають право любити матір і подарунки, про це нічого не написано в обіцянках піонера. Спробуй мене зачепити! Злякалася я тебе! Буржуазні елементи!.. Дурень чортів, щоб ти здох!

В розпачі Вова сів біля Кіри і ніяково мовчав.

Дивився на тоненьку шкіру шиї, де волосся симетрично поділено косами.

Звичайно, жаль Кіру, але який жах!.. У піонерки в кімнаті вільно знаходить собі місце лялька!.. "Так, але ж я знищив її, значить, Кіра виправиться. Крім того, вона завжди була зразковою піонеркою, навіть маючи цю прокляту ляльку... Мабуть, можна на цей раз пробачити, все ж таки дівчина..." Здається, справу вияснено... Вова запинаючись промовив:

— Розумієш, я думаю, що можна питання не ставити, раз ляльки вже в тебе немає. Ти ж не злісна порушниця піонерської честі, Кіро, я зайшов до тебе, бо не міг сидіти дома. У нас таке робиться. Вночі одержали телеграму з Далекого Сходу, що мій брат Василь тяжко поранений під час якоїсь сутички з японцями... Тяжко поранений в бою...

Враз Кіра забула про своє облите слізьми обличчя, підхопилася й сіла. Руки впали на коліна. Зчервонілі, ще повні сліз очі вона здивовано наблизила до Вови.

— Василь? Поранений? В бою? Хіба там війна, як же так!.. Червоний командир!..

Все це ствердив Вова, тільки про війну напевне нічого не міг сказати. Може, так побилися,.. Але як шкода брата! Дома всі журяться, бояться, що помре. Послали вже дві телеграми, а відповіді немає. І не знають, чи писати Павлові? Миколі невідомо як переказать... Просто нещастя!..

Забулася трагедія з Маринкою. Кіра вже втішала Вову, і вони в запалі обмірковували подію, доки годинник не нагадав, що треба йти в школу.

Дорогою товариші або мовчали, або раптом повертались до тієї ж теми. Вова розповів усі передбачення, висловлені дома старшими. По секрету виклав і свої таємні думки — коли б він міг помститись за брата, поїхав би сам на Далекий Схід...

У вестибюлі школи Микола чекав на Вову. Микола мав звичку іноді несподівано

провідати найменшого брата і розпитати про батьків. Побачивши Миколу, Вова кинувся до нього з новиною. Та Микола спокійно посміхнувся і здалеку ще звернувся до Вови, побачивши його в дверях:

— Не чекав, герой? А я скучив за тобою, все не було часу зайти. Я, брате, начальник над цілою бригадою слюсарів... Трудимось, місто будуємо... Бачиш, причепурився, щоб родичам не соромно було. Ну, як там наші?

Насилу дочекався Вова, доки Микола закінчив цей вступ, і, не витягаючи руки з теплої, шорсткої, сильної руки брата, нервовою скоромовкою сказав:

— Дома таке робиться!.. Добре, що ти зайшов. Сьогодні вночі одержали телеграму...

Одним духом Вова розповів тяжку новину Миколі і запросив обов'язково прийти. Обов'язково сьогодні...

— Поранено Василя? В бою? Ах, вони ж падлюки! Сутичка, говориш? Хороша сутичка, коли наших командирів підстрілюють!

Ніколи Вові не доводилось бачити Миколу таким лютим, ніколи так раптом не суворіли добрі, дитячі очі брата... Рідкі брови вирівнялися над очима в одну лінію, і глибокий рівчак прорізав міжбрів'я:

— Значить, там серйозна справа заварюється,— процідив Микола і бадьоро додав, ляснувши Вову по плечу: — Ну, біжи в клас! Скажи дома, що я ввечері прийду. Може, пізенько навідаюсь, бо в мене друга зміна... Діла заварюються! Живи здоровий, браток, та не забудь сказати, що прийду.

Але Вова не встиг попередити батьків, що прийде Микола. Сам повернувся пізно — затримався в школі... Дома зібралася майже вся родина, коли зайшов Вова і спитав з порога, чи не було звісток про Василя.

— Не було, а ти мені ото розхристаний добігаєшся! — незадоволено відповів батько. Вова поволі роздягнувся, одмахнувшись від батькового зауваження. З жалем глянув на матір, що застигла біля вікна, прислухаючись до завірюхи.

Несподівано зайшов Микола. Не привітавшись, мовчки струснув з шапки сніг, довго роздягався. Теж затримав погляд на матері, на секунду примружив очі перед різким світлом електрики і спитав:

— Немає нічого нового про Василя?

Стримано, покірним тоном, коротко відповів батько — немає, чекають... Микола пройшов по хаті, потер червоні руки і звернувся до Карпа Гнатовича:

— Ну, тату, мабуть, таки ми з вами помиримось. Я знайшов собі місце, де мене прикріплять надовго.

Карпо Гнатович здивовано підняв рідкі брови... Поводження Миколи сьогодні якесь незвичайне. Видно, його, як і всіх, тяжко вразила звістка про Василя. Марія Петрівна підійшла ближче.

— Записався я, Карпе Гнатовичу, сьогодні добровольцем на Далекий Схід... і головне, що прийняли. Значить, десь там знадоблюся!

Старий підхопився на ноги і закліпав незрозуміло очима, як дитя. Але Микола

продовжував без жарту, та й хіба з такими справами жартують?

— Так, так, мамо... Спочатку одмахнулися, розпитавши, для чемності, хто я. Коли сказав, що брата поранено, уважно вислухали. А тут нагодився помічник начальника мобілізаційного відділу... Знаєте хто? Ванька Сокіл... Я в нього в дивізіоні служив. Побачив, зрадів! От і все... Прийняли, позавтра оформляюсь, і готуйте, мамо, сумку червоноармійцеві!

— Правда, Миколо? — зовсім дивним голосом перепитав ще раз Карпо Гнатович.

— А що ж я до вас у такий час жартувати прийшов? Боронити кордони піду! Ви ж знаєте, воювати я вмію...

Підтюпцем підійшов Карпо Гнатович до сина, якось ніби соромливо обняв Миколу за шию і притиснув свою м'яку бороду до його щоки. Ледве чутно на вухо щось промовив, навіть Микола не почув.

Марія Петрівна чекала своєї черги доторкнутись близьенько до свого сина і вже наготувалася заплакати.

"А Віктор Мартинов скажиться від заздрощів, коли я йому розкажу, що Микола на Далекий Схід їде!" — подумав Вова і сам теж позаздрив Миколі...

10

Кіра не біжить, а летить стрімголов. Хіба ж то зветься бігти, коли вона стрибає відразу через чотири східці, ледве до них торкаючись. Піонерський галстук на матроській кофті в'ється на грудях. Один кінець галстука падає на обличчя і заплутується. Коси з червоними бантиками підстрибують, ніби женуться за дівчиною.

Це все значить, що Кіра з другого поверху побачила Руфу, а за Руфою вона скучила. Правду сказати, ніколи такого не було, щоб Кіра не скучала за Руфою, і навпаки.

— Руфко! — кинулась Кіра прямо в холодні обійми.

— Кірко, коза золота! — впіймала Руфа подругу і чмокнула її в гарячу щоку.

— Ви, дівчата, цілуватись негігієнічно! — робленим басом гукнув Вова і сіпнув, звичайно, Кіру за косу.

— Не в'язни! — одмахнулась Кіра і потягла Руфу до вішалки, розповідаючи головніші новини.

— Руфко, у нас нова вожата, звать Катя. Комсомолка, гарнесенька, і така хороша, що вмерти можна! Вона всюди встигає, все оглядає, навіть на горищі була, каже Мартин Іванович. З усіма ще не встигла поговорити, а зі мною трохи розмовляла. Її привела до нас Валечка, це її подруга, сьогодні будуть збори.

Іншого прізвиська не могли придумати діти для Валентини Сидорівни — назвали її Валечкою і давно забули про її перший день в сьомому "А" класі. Полюбили її учні за те, що вміє цікаво розповідати уроки, допомагає всім, як товариш, дуже строго питає і весела. Тепер природознавство стало улюбленим предметом, а біологічний кабінет переповнений звірами, птахами та рослинами.

Юннатам, на чолі з Басею-зоологом, роботи дуже багато. Сама Бася метушиться — заклопотана і стурбована ще більше. Бася працює і в зоологічному саду в гуртку юних

дослідників природи. Туди її влаштувала теж Валечка. Зате з "головною завідувачкою" біологічного кабінету — безтурботною калікою сорокою Рябкою — трапилася страшна трагедія. Перш за все у неї виріс новий, як складене віяло, хвіст, а по-друге — їй доводилось порядкувати серед значної кількості живих істот. І ось вчора з'явився новий гість — червоногрудий похмурий снігур, придбаний десь Сашком Мостовим. Треба ж було сороці примудритись якось і засунути голову між дротини клітки, щоб подратувати снігура! А назад витягти голову Рябка вже не змогла. На ранок Бася знайшла свою "завідувачку" мертвою. Бася щиро заплакала і ухвалила зробити чучело з птиці, що стала жертвою власної допитливості.

Руфа з Кірою в кутку розмовляли. До них підбігла Бася і сумно розповіла про передчасну смерть Рябки. Дівчата поспівчували Басі... Але Кіра знала значнішу новину: вчора, після дивної події в їдальні, коли лікар відправив Руфу додому, школярі влаштували справжній бунт. Вова, Аркадій і Кіра вирішили написати в ЦК партії і Народному комісару освіти. Написати не тільки про те, що погані сніданки і вчора шестеро учнів мало не отруїлися, а про все і про всіх. Що Василь Петрович на уроках провадить зайві розмови і незаконно ставить "нз"; про виключення Аркадія з піонерів; про те, що кращі вчителі не в пошані, наприклад, Ольга Карлівна, Валечка, Іван Семенович та інші; про те, що не вистачає підручників — про все... про все...

— Все напишемо і пошлемо. Здорово, га?

— Чудово, прекрасно! — натхненно вигукнула Бася.

Листа доведеться підписувати. Звичайно, підпишуть не всі. Підпишуть кращі учні і піонерський актив — чоловік десять.

Бася висловила бажання негайно підписати листа і хотіла вже бігти шукати Вову або Аркадія, та не встигла зірватись з місця...

Бо таку цікаву розмову обірвала ще цікавіша, несподівана і дивовижна поява Тамари. Вона обережно ступала по східцях і соромилася. Йшла, ніяково озираючись на всі боки, немов хотіла промайнути, щоб ніхто її не помітив. Тамарі дивно, що вона вся нова, від синьої беретки на голові до жовтих черевиків. А в блискучій шкірі нового портфеля срібними плямами відбивалося світло. Дівчата ледве встигли передихнути від радості і разом крикнули на всі свої пискляві голоси:

— Тамарка! Томка!

Кіра підбігла перша, обняла Тамару і потягла в куток.

— Яка ти гарненька, гарнесенька! — затанцювала навколо неї Бася.

— Хто тебе одягнув? Ти красива стала! Це сатинове платтячко?

Ніхто не звернув уваги, що Тамара почервоніла, загорілася, як заграва. їй навіть жарко стало, немов у спеку...

Де там стежити за переживаннями Тамари, коли ж треба помацати синеньку, в білу зірочку, сатинову матерію плаття, оглянути з усіх боків чудові жовті черевики, нові панчохи і новий піонерський галстук. Беретку Руфа вже нап'яла на свою голову, — їй ця беретка дуже до лиця. А Бася ворожила біля портфеля, зазірала всередину, витягла звідти чистеньку носову хусточку з рожевим рубчиком, зробленим мережкою і

вирізуванням, а в куточку любовно вишито літеру "Т".

Дбайливо підстрижена, чистенька, в новому вбранні, Тамара відразу змінилась. Зовсім не схожа на ту нещасну, обідрану дівчину, якою була досі. Це прийшла вродлива, ніжна дівчинка, з веселими золотими іскрами в очах і наївною посмішкою на дитячих пухких губах.

— Томко, розповідай все детально і швидше! — скомандувала Кіра.

— Дівчатка, я така щаслива, ой!.. Я не знаю, як сказати. Вони мене так люблять. Марфа Степанівна — дружина Івана Семеновича — не дозволяє їй допомагати, доки я не приготую уроки. Цукерки мені купує, а коли я сяду за книжку, навшпиньки ходить. Іван Семенович все усміхається. Увечері я Марфі Степанівні "Кобзаря" читаю, а вона плаче. Каже, що отак вони колись страждали. Ой, яка вона хороша! А Іван Семенович глузує з неї, як з маленької, весело!.. Вчора він сказав, що мене влаштували в дитяче містечко; Марфа Степанівна зняла галас, такий скандал, кричить: "Не віддам дитину!" А Іван Семенович каже: "Хіба я її виганяю? Я тільки хотів послухати, як ти будеш скандалити". Помирилися зразу. Все мені оце купили. Ми з Марфою Степанівною сидимо, вона мене обніме, розповідає про сина та про дочку і заплаче. Дівчатка, яка я щаслива!

Тамара замовкла, схлипнула, і закапали з очей сльози, а сама посміхається. Махнула головою, сльози ще раз капнули і перестали. Тамара одвернулась до стіни, замовкла.

— Чого ж плачеш, Томко? — зазирнула їй в обличчя Руфа.

— Ще не одвикла плакати, а вони такі хороші. З того часу, як померла мати, ніхто до мене так не ставився. Мені аж соромно... Завтра підемо в крамницю пальто купувати. А Іван Семенович читає фізику, геометрію... Будемо скоро робити мотор у майстерні. Він вирішив, що майстерня повинна працювати разом за програмою навчання, використовуючи фізику, геометрію, креслення і малювання. Цікаво про мотор розповідає Іван Семенович, він багато знає і всього хоче навчити дітей. Іван Семенович знав мого батька і сказав, що на Степаниду в суд подамо і з хати виженемо...

— Тамара, ти ніколи не розказувала мені, що в тебе сталося. Навіщо в суд подавати? — ще раз оглянувши Тамару, спитала Бася.

Батько Тамари розбився, стрибаючи з трамвая, років три тому. Матері дали пенсію, а будиночок, де Тамара жила досі, у них свій,— завод допоміг збудувати. Після смерті батька мати здала дві кімнати Пещерам, а самі жили в одній. Все було гаразд. Трохи сварилися, бо Степанида скупа і жадюга — за копійку з третього поверху стрибне. Років через півтора захворіла мати. Покликали лікаря, він подивився і виписав багато ліків. Грошей було мало, а Степанида співчутливо сказала, що піде до знайомого аптекаря і дістане ліки безплатно. Принесла Степанида ліки, мати почала пити і тижнів через два померла. Тамара викликала з Маріуполя тітку, єдину свою родичку. Тітка приїхала, коли матір уже поховали. Степанида така ласкава, добренька, ходить навколо тітки і біля Тамари. Наговорила тітці, щоб не турбувалася про дівчину,

пообіцяла утримувати і годувати Тамару за те, що житимуть у цьому будинку і одержуватимуть батькову пенсію. Тітка поїхала, і зразу почалося! Степанида знущала з Тамари, як хотіла. Написала було Тамара тітці, але та кудись виїхала з Маріуполя і не прислала адреси...

Швиденько закінчила Тамара своє оповідання і засміялась, хоч дівчатам стало невесело.

— Дівчата, я вже придумала помсту над Степанидою. Я таке придумала, що від сміху животи полопаються! Побіжімо знайдемо хлопців, розкажу всім разом...

Де там бігти — це йде урочистий похід! Кожному хочеться спинити Тамару. Дівчата оглядають, мацають нове вбрання. В залі згуртувалася ціла юрба, і хлопці колективно привітали Тамару — крикнули їй "фізкульт-ура!"

Тамару всі люблять і жаліють, крім Марусі Рожко, що протиснулась в середину кола і, критичним оком оглянувши Тамару, зневажливо одвернулась:

— Я думала яке плаття! У нас таке прислуга носить.

— Не прислуга, а хатня робітниця! — розгнівано відповіла Тамара. — Значить, у неї є смак, а ти начіпляєш на себе шовкове барахло і пурхаєш, як папуга, і дмешся, задавака! Гляди, не трісни!

Відповідь образила Марусю. їй, признатись, плаття Тамари сподобалось, але хто сміє, крім Марусі, носити краще вбрання? Першість по одяганню давно визнана за нею, а тут ціла юрба зібралась розглядати Тамару, подумаєш!

— Не турбуйся, у мене є такі плаття, що ти ніколи й не матимеш, ось я завтра одягну, подивитесь. Хіба ж таке, як у тебе із сатинчику, подивитесь завтра, — крутнувшись на місці Маруся, щоб показати свою синю, з чудернацьким білим візерунком нову в'язану кофтинку.

— Одягни, подивимось. Брови теж підголила, щоб краще пасувало до плаття? Ти їх іще пофарбуй! — пустила їй вслід Тамара.

Маруся через плече повернула голову і демонстративно підвела тоненькі, як мишачі хвостики, брови, поглядом примружених очей змріяла Тамару:

— Що хочу, те й зроблю, може, заборониш?

— Ох-хо-хо!

Учні засміялись. Яші Баркіну дуже кортіло вступитись за Марусю, але, зваживши всі обставини, не схотів і пішов слідом за нею.

— Тінь принца Гамлета поспішила за принцесою, — показав на Яшу очима Аркадій.

— Що у вас за веселий мітинг, товариші!

Ніхто не помітив, коли підійшла Катя, нова піонервожата. Катю пустили всередину і тісно оточили з усіх боків. Учням хотілося зразу і роздивитись її, і послухати. Дівчата люблять оглядати одна одну — звичайно, вони помітили на Каті широку спідницю і пухнастий светр, немов приклеєний до її торса.

— А, Тамара Незабудь! Я вже чула про неї. Іван Семенович старий робітник і партизан. Інакше він не міг поставитись до піонерки.

Катя обняла за плечі Тамару.

— Він такий хороший! — закохано, протяжно додала Тамара і ледве не сказала того самого й про Катю.

Гурток учнів навколо Каті густішав. Пробігаючи мимо, школярі різко спинялися, протискувалися всередину. Дівчата прилипали до Каті, як мухи. А хлопці по-дружньому зазирали в очі, на які звисало жовте кучеряве волосся,— голова Каті нагадує квітку кульбаби.

Мартин Іванович, як завжди, несподівано гримнув дзвінком і розігнав школярів по класах.

Катя встигла попередити піонерів, що після уроків відбудуться збори голів загонів.

Кіра згадала: це будуть перші збори в цьому році... А який же перший урок — хімія?

— Марко, які солі звуться середніми солями? Скажи, бо я загину,— перелякано звернулася Кіра до Марка Бубиря, що випадково опинився біля неї.

Розгубившись на хвилину, Марко не зрозумів, чи Кіра жартує, чи ні? Його голова зайнята зовсім іншим. Помітили діти, що Марко останні дні ходив сумний, зосереджений.

— Не хочеш відповідати? Тоді скажи, як поживає мама, ви її там з батьком ще не замучили?

Марко озирнувся на всі боки. Вчора вночі в них дома був страшний скандал, батько ледве не побив Ганну Дмитрівну. Скандал виник через гроші. Ганна Дмитрівна наважилася сказати дома, що у неї з портфеля пропало п'ятнадцять карбованців, а через кілька днів у касі не вистачало ще шістдесяти. У Марка й досі тремтять руки від згадки, як він уперше і вдруге брав гроші у Ганни Дмитрівни. Кіра несподіваним запитанням відновила все в пам'яті Марка, і він розгубився.

— Нічого живе твоя мати, тільки з батьком сваряться...

— Сваряться?

Більше нічого не сказав Марко. Не буде ж він розповідати, як батько лаяв Ганну Дмитрівну і заявив, що її боргів платити не буде, що Ганна Дмитрівна на другий день продала свого маленького годинника і повернула в касу недостачу.

Марко нічого цього не розповів і сів на місце.

Зайшов Пилип Данилович, і почався урок. Кіра забула про солі, їй з голови не виходить мати. Нарешті, треба поговорити одверто і щиро, до кінця! Мати все ховається із своїми родинними справами. Кіра може їй допомогти! Кірі здається, що вона має силу багато зробити для матері...

Коли б Марко докладніше розповів, а то все мовчить. Кіра глянула на нього і примусила себе слухати урок. Пилип Данилович завжди розповідає цікаво. Говорить серйозно, раптом пожартує, особливо під час демонстрування дослідів, коли біля нього крутяться асистенти,— кращі учні і активісти хімічного гуртка. У найцікавішому місці дослідів у двері постукотів Мартин Іванович і став на порозі.

— Чого вам? — строго спитав Кужіль.

— Аркадія Трояна, Володимира Пораду і Кіру Коваль кличе до себе в кабінет Платон Юліанович.

Рівчак зморщок перерізавав чоло Пилипові Даниловичу. З-під насуплених брів завпедглянув на сторожа, потім на учнів і нахилився над пробірками. Переполошивши весь клас, Мартин Іванович безшумно вийшов. Діти озиралися на трьох своїх товаришів, яких несподівано викликав завідувач. В чому справа?

Не розуміли і самі троє друзів. Пилип Данилович промовив до пробірок і колб, труснувши чорним, із синюватим відблиском, чубом:

— Ідіть, ідіть, раз кличуть.

Аркадій, Вова і Кіра вийшли.

Платон Юліанович нє глянув зразу на учнів, які зайшли в кабінет і стали вряд біля дверей проти його письмового стола. Вони здивовано, мовчки стежили за рукою завідувача. Рука робила якісь позначки на паперах. Після тривалої, напруженої тиші Платон Юліанович раптом підняв розпатлану голову:

— Листи пишете?

Тепер трьом піонерам зразу стало ясно, навіщо їх несподівано сюди покликали. Зціпивши зуби, Платон Юліанович водив очима по обличчях піонерів:

— Про кого пишете?

І товаришам незручно глянути один на одного, і вони не знали, чи відповідати, чи ні? Збентежено мовчали. Нарешті, завідувач ударяв кулаком по столу, неголене обличчя стало темно-червоним, він крикнув:

— До кого пишете, я вас питаю?

— Ми напишемо в ЦК партії, до наркома освіти,— запинаючись на кожному слові, тихо відповіла за всіх Кіра.

— Хтозна, чи вони повірять вашій писанині,— зовсім іншим тоном, безнадійно похитавши головою, сказав Платон Юліанович.

— Звичайно, повірять! — з непідробленою щирістю в голосі впевнено сказав Вова.

— Я маю право вас негайно вигнати з школи з такою рекомендацією, яку я захочу дати, ви знаєте це? — суворо спитав Платон Юліанович.

— У вас немає для цього ніяких підстав,— стримано заперечив Аркадій.

— Є, я знайду підстави! — стукнув знову по столу завідувач.

Схопившись з крісла, Платон Юліанович знову сів. В руках крутив нервово лінійку... Довелося Платону Юліановичу умовляти, випитувати і лякати школярів, але це не допомогло. Піонери уперто не хотіли піддаватись і сказали Платону Юліановичу всю гірку правду про становище в школі. Головне — вони все знають... Знають докладно, говорять впевнено. Платон Юліанович почав скаржитись на труднощі, нарікати навіть на педагогів.

Дзвінок знову роздратував Платона Юліановича. Вгорі затупотіли сотні ніг, і через хвилину в кабінет увійшов Чернуха. Платон Юліанович галасливо накинувся на піонерів. Послухавши відповідь дітей, Василь Петрович підморгнув Платону Юліановичу і вийшов.

Сашко Мостовий саме поспішав по східцях у двір, штовхаючи поперед себе якусь дівчину, що мало не полетіла вниз. Василь Петрович спинив Сашка.

— Почекай, Пат Пінкертон, король сищиків! — дружньо посміхаючись, сказав Чернуха.— Листи пишуть твої приятелі? Там, здається, і про тебе написано таке, хоч із дому тікай. Жаль, нема кому добренько полякати тих писак, жаль, жаль. А треба було б полякати як слід, щоб і адресу забули, куди писати. І все твій друг Аркадій та його приятелі. Жаль, що не можна їх налякати. Ну, біжи, Пат Пінкертон...

— Єсть! — крикнув Сашко, повернувся і, перестрибуючи через кілька східців, побіг тепер нагору.

Першою зустрів Сашко Басю-зоолога:

— Ей, ти, ходи сюди, чуєш? — заклавши руки в кишені, покликав Сашко.

Бася підійшла. Змірявши очима її тендітну постать, Сашко недбало кинув:

— Листи підписуєш проти мене? — помовчав трохи і наблизив своє обличчя до голови Басі.— Гляди, бо я знаєш що роблюю?!

— Я... нічого... Я і не знаю зовсім, це не моє діло, я...— забелькотіла перелякана Бася, плутаючи неслухняні слова.

— Отож гляди! Спробуй ще на мене поскаржитись! — Не глянувши на Басю, Сашко пішов шукати інших учнів.

Через залу хутко пройшов Пилип Данилович, поспішаючи в кабінет. Він встиг лише на кінець розмови завідувача з піонерами, але й цього було досить. Обіпершись рукою об свій стіл, стоячи послухав. На лобі у нього раптом набухли жили і виступив піт. Кужіль потер рукою голову, немов щось пригадував. Аркадій, Кіра і Вова вийшли. Кужіль кинув книжки на стіл і на півслові перебив обурені вигуки Платона Юліановича.

— Нарешті, я хочу поговорити з вами одверто, Платоне Юліановичу. Обидва ми відповідаємо за доручену нам роботу. Я тут людина нова, придивлявся, вивчав, навіть прощав багато, але більше не можу.

Платон Юліанович здивовано встав з таким виглядом, ніби йому треба захищатись, перехилився через стіл...

— Не розумію, нічого не розумію...

Раптом Чернуха з'явився на порозі. Кужіль роздратовано штовхнув двері — ледве не прищипнув борідку Василю Петровичу:

— Не можна сюди, треба спочатку постукати!

— Що це за правила? — скипів Платон Юліанович.

— Давайте без нервів і без істерики, Платоне Юліановичу. Що за правила? Чому для всіх існує правило стукати в двері, тільки для цього... вашого друга і холуя немає законів. Ще раз прошу вас, вислухайте мене спокійно. Ось ви зараз тут залякували піонерів, хороших піонерів, активних дітей, кращих учнів. Вимагали, щоб діти не посиляли листа в ЦК партії. З якого це часу члени партії стали боятися свого ЦК?

— Наклепи пишуть ваші піонери!

— Нічого подібного! Навпаки, треба декому повчитись у них класової чуйності і почуття справедливості радянського громадянина, так, так... Не гнівайтесь, партія доручила нам формувати молоде комуністичне покоління. Наша радянська школа —

партійна школа. Ви злочинно, погано керуєте цим закладом... Вислухайте мене спокійно... Знайте,— наша партія, держава можуть простити людині якісь помилки, але злочинного ставлення до дітей вам ніколи не подарують. Я довго придивлявся до вашої роботи. Ви не любите дітей, майже ненавидите їх. Ви не любите своєї справи і не розумієтесь на педагогіці. На посаду завідувача школи ви потрапили випадково, ви не педагог, і всі негативні якості вашого керівництва вплинули на частину педагогів. Школи, як головнішого засобу комуністичного виховання молодого покоління, ви теж не визнаєте. Це вже лінія антипартійна і поводження ваше теж. Ви завели склоку серед учителів і зробили своїм другом отого Василя Петровича. Чув, чув, що він добрий педагог! Я вже перевірів. Він поганий педагог і географію, яку викладає, або не знає, або не хоче знати. На уроках провадить безглузді розмови, розповідає анекдоти, вихваляє дореволюційне життя. І викрили його піонери, а не ви! Деякі вчителі бояться вас, вашого друга і по-чиновницькому виконують свої обов'язки. Вони працюють ніби сумлінно, але хіба так повинен працювати радянський педагог? Кращих учителів ви зацькували зовсім,— неправда? Згадайте останнє засідання педагогічної ради, де ви кричали на Райко, на Крайчик, на Шостака... За що? Вони вимагали кращої роботи в школі, їм важко працювати в таких умовах. Даремно ви нервуетесь і перебиваєте мене, я вважаю за свій обов'язок, як ваш помічник, сказати все одверто, а там побачимо. У відділі освіти вважають вас за хорошого завідувача, бо там працює інструктором ваш друг Бармига, він же влаштував вас сюди, а за міськпартком і райпартком ви не розписуйтесь,— подивимось ще, як там до вас поставляться.

— Загрожуєте? — крикнув Платон Юліанович.

— Ні, тільки доводжу до відома, і більше нічого. Хоча загроза для вас виросла велика. Де гроші, зібрані на підручники? Учням не вистачає підручників, вже минає половина учбового року, а ви все мудруєте!

Почувши про підручники, Платон Юліанович важко опустився в крісло і заблимав очима, ніби в око попала порошок.

— Крім того, ремонту майже не зроблено, наочного приладдя немає, в майстерню Іван Семенович Шостак весь свій інструмент приволік з дому, хоча збирав його все життя, бо любить майструвати. Біднішим учням ми допомагаємо недостатньо. А сніданки? Як вам подобається вчорашня історія з отруєнням? Характерно, що чергував ледар Чернуха. Для вас це не має значення, а для мене і, може, ще для декого дуже важливо. Скільки разів на педагогічній нараді піднімалося питання про чергування батьків у їдальні. Ви різними засобами уникаєте цього. Досі не було у вас батьківських зборів... Ну, годі, всіх "досягнень" нашої школи не перелічиш! А ви подумайте... Не забувайте, що учні все знають, дещо і я від них довідався. Треба негайно закупити підручники, а не лякати піонерів за те, що листа напишуть.

В двері хтось постукав, і, не чекаючи дозволу, голова Чернухи просунулася в кабінет.

— Не лізьте сюди! Не можна, вам сказано! — заревів Платон Юліанович. І голова враз зникла.

— Я більше не можу...— тихо застогнав Платон Юліанович, потім ще раз одрубав роздільно кожне слово.— Я більше не можу!

Зникла вся його чванливість. Простягши боязко руки, благально спитав:

— Що ж мені робити, що?

Кужіль відповів:

— Важко давати поради... Я багато думав над цим і глибоко переконаний, що керувати школою повинен в першу чергу справжній педагог. Обов'язково хороший педагог, з великим стажем, який любить свою роботу, кохається в ній, любить і розуміє дитину і справу виховання комуністичного покоління. Ви не педагог, не любите свою роботу і дітей, ви — випадкова людина в школі... В нашій роботі без щирої любові до справи не можна. Радянський педагог повинен працювати з натхненням! Вибачте, що я так різко говорю,— ми ж не дипломати і не закохані. А поради давати важко...

— Обвинувачувати, звичайно, легше,— з досадою сказав Платон Юліанович і підійшов до вікна. За кілька сажнів, під стріхою сарая, побачив пару сіреньких, у чорних шапочках, заклопотаних галок. На них сиплеться сніжок, схожий на конфетті. Галки сидять близько одна до одної, ніби пошепки розповідають плітки. "Про мене базікають",— подумав Платон Юліанович. А там, вище, пролітає сиза хмара, схожа на пухку перину. Лягти б на ту хмару і залетіти у безвість, світ за очі!

Люта злість знову наповнила груди. Низенький, у широких штанах на коротеньких тонких ногах, з розпатланим чубом, Платон Юліанович, полохливо поспішаючи, кинувся до свого пальта.

— Не можете порадити, знаю! Робіть, що хочете... я хворий, в мене серце розривається. Хворий, божевільний!.. Робіть, що знаєте! — сіпнув портфель і вилетів з кабінету.

Охопивши голову руками, Кужіль обіперся ліктями об стіл. "Неврівноважений, трудний, не любить критики й самокритики",— ледве встигло пролетіти в стомленій голові перед тим, як енергійно стукнула в двері і увійшла Катя.

— Ви самі, Пилипе Даниловичу? Шкода, мені потрібен завідувач.

— Нічого, сідай, Катюшко. Як у тебе справи?.. Зустріли тебе піонери не так, як Валю в перший день її появи в школі? — пробував посміхнутись Кужіль.

— Ні, я вже познайомилася з учнями. Піонери — найкращий у світі народ!..

— Як для кого...

— Тут є школярі, з якими можна чудеса творити, активні, розумні, в їхньому віці політично багаті. Сьогодні збори, починаємо штурмувати "нз". Хочу поговорити з педагогами і попрошу допомоги. Я надумала зробити головою піонерської бази Аркадія Трояна. Ах, який хлопчина!.. З Трояна, на мою думку, неправильно галстук зняли. Яка ваша думка, можна обрати Трояна головою бази?

— Цілком підходящий хлопець, правильно.

На цю розмову нагодилися й Ольга Карлівна. Зайшла з офіціальним виглядом і з папірцем у руках. Наділа пенсне і помітила безмовне запитання Кужеля.

— У мене вільний урок...— і спитала: —Платона Юліановича немає? Шкода... Я вам

не заважаю, Пилипе Даниловичу? Ну, добре. Я хочу порадитись з вами. В особистій справі.

Кужіль підвівся і здивовано витріщив чорні очі:

— В особистій? Будь ласка...

— В особистій,— посміхнулась Ольга Карлівна, а дивлячись на неї, і Катя не могла стримати посмішки.— На мене кричав на педагогічній раді Платон Юліанович, що сам викине з школи з відповідною путівкою. Чекати такого кінця я не хочу, мовчати не буду, підспівувати теж не буду, а терпіти подібне ставлення до себе завідувача і різних Чернух я не згодна. Що робити?

Мовчки, уважно глянув на неї Пилип Данилович. Ольга Карлівна витримала його погляд, потім попросила, чи не може, нарешті, він десь про це поговорити. Кужіль зосереджено чи задумливо хитнув головою. Ольга Карлівна почервоніла, сіпнула з носа пенсне і нервово примружила очі. Це значить — їй неприємно, що вона звернулася з цим до Кужеля.

— Дорога Ольго Карлівно! Нашу ділянку роботи названо третім фронтом. Фронт!.. Значить, боротьба, значить, війна... Виходить, треба боротись..

— Для такої боротьби я вже стара. Знаєте, понад тридцять років учителюю,— сумно похитала головою Ольга Карлівна.

— Чекаєте компліментів? Нам з вами це не личить... Не бійтесь, Ольго Карлівно, молодь допоможе. Ось іще Катюшка до нас прийшла, ця може і фізично підтримати, мало не чемпіон по бігу й ковзанах.

— Ну, таке говорите,— махнула рукою Катя.— Скажіть краще, коли буде засідання педагогічної ради, треба затвердити мій план.

Катя коротко ознайомила Кужеля і Ольгу Карлівну з планом піонерської роботи. Педагоги повинні допомагати їй провадити змістовну, цікаву роботу піонерзагону, давати поради, консультації.

Кужіль дозволив починати працю за цим планом, а днями поставлять на педагогічній раді.

— Тепер іще одна весела справа,— сказала Катя.— Канцелярія школи міститься чомусь у двох кімнатах, у маленькій і великій. Я хочу велику забрати для піонеркімнати, а в маленькій можете собі розплоджувати бюрократизм...

— О, починається! — задоволено протягнув Кужіль.— Коли вона встигла все роздивитись? Канцелярія — святе місце Платона Юліановича, він за ту кімнату трупом ляже. Ну, що ж... Доведеться якось переконати його.

— То правда, що тільки починається! — засміялася Катя, показавши рівні молоді зуби.

— Приготуйте, будь ласка, гроші на фізкультурні приладдя, а ковзанку і снігову гору ми самі зробимо в дворі. Для військового гуртка треба купити гвинтівку, протигазу. З Іваном Семеновичем організуємо виробничу кімнату, а поки що авіамодельний гурток працюватиме в майстерні під керівництвом того ж таки Івана Семеновича.

Ольга Карлівна привітала перші кроки піонервожатої, але, згадавши, як до цього поставиться Платон Юліанович, замовкла.

Немов відгадавши її думки, Кужіль сказав:

— Звичайно, це тільки початок, і зробити все треба негайно. А з Платоном Юліановичем у мене допіру була неприємна одверта розмова. Я сказав йому все. Почалося з листа, якого збираються написати піонери.

— Вибачте, Пилипе Даниловичу, я хотіла вам що сказати...— перервала Ольга Карлівна,— Мостовий залякує піонерів, загрожує, треба вжити заходів.

— Мені теж розповідали, я з ним розмовляла. Трудний хлопець, біля нього доведеться багато попрацювати. Самовпевнений, нікого не хоче визнавати,— додала Катя.

Сашко справді почав гостру боротьбу з тими, що збиралися писати листа. Ледве трое товаришів, яких викликав завідувач, вийшли з кабінету, вони попали в руки Тамарі, Віктору, Руфі, Васі Колокольцеву, Зямі Марголіну, що чекали біля дверей. Не встигли ще сказати, нащо їх кликали, як розхитаною ходою підійшов Сашко. Став боком до піонерів.

— Листи пишете?

Ніхто не хотів з ним заводитись, тільки Аркадій відповів, що вже написали і завтра пошлють. Сашко підійшов до Аркадія і штовхнув його ліктем. Товариші підступили ближче і оточили Сашка з усіх боків.

— Напишете й пошлете? — перепитав Сашко.— Краще дайте мені листа, бо...

— Що?

— Бо сьогодні ж забудете адресу, куди посилати. Я вам її з пам'яті виб'ю.— Сашко сіпнув свою руку в кишені, ніби швидко хотів щось витягти.

— Ой, ми страшенно перелякалися, особливо твоєї руки в кишені! — перекривив Вовка.

— Ти хоробрий у нас,— одмахнувся головою, як од мухи, Сашко.

— Ти теж хоробрий!.. Недавно кричав, аж на стадіоні було чути. Тепер нас тут цілий колектив, гляди, доведеться ще голосніше пищати,— Аркадій показав на гурт товаришів, що оточили Сашка.

— Побачимо! — почервонів Сашко.— Адресу забудете! А ти, Аркадію, потрапиш мені в руки!

Крутнувшись спритно на каблучках, Сашко тією самою розхитаною ходою пішов по східцях нагору.

Ця розмова нітрохи не вплинула на піонерів.

Значно більше враження справила на всіх бесіда трьох товаришів з Платоном Юліановичем. Але, порадившись, вирішили не здаватись. На кожній перерві і в їдальні Вова дотепно розповідав окремі деталі розмови завідувача, а про Сашка й забули. Лише на останньому уроці Кіра і Вова помітили, що Сашко зник. Вова записав йому ще один прогул, але й про це забули, бо після навчання почали зносити лави і стільці в залу, де збиралися піонери на збори бази. Навіть Марко залишився. Тільки Яша Баркін і Маруся

скептично подивилися на готування піонерів і постаралися зникнути.

Розмови і дружний галас в триста завзятих піонерських голосів — важке навантаження для барабанної перетинки людини. Звиклі до всього педагоги — і ті зникали, на ходу одягаючи пальта. Лише загартований у боях завпед Пилип Данилович хоробро, ніби капітан у шторм, стояв ззаду і спостерігав. З учительської вийшла і Ольга Карлівна.

Тоді на поміст у залі піднялася Катя. Перші ряди піонерів стихли, а ззаду ще перекочувалися по лавах хвилі галасу.

Катя підняла руку, і всі побачили рожеву тоненьку долоню, що не дуже вплинула на дітей. Але передні лави зашикали на задніх, і поступово піонери вгамувались.

— Товариші, тут вас повна зала, і я одна всіх не перекричу. Давайте посидимо тихо, збори будуть короткі. Чому це частина піонерів у пальтах, і хто вас навчив сидіти в залі в шапках?

Десятки рук відразу зірвали з голів шапки, а навколо загомоніли. Катя підняла руку — стихли.

— Чи, може, хлопці бояться показати мені чуби, які треба негайно обстригти? Чувсте?

— Чуємо! — охоче крикнуло кілька голосів.

— Я ваш новий піонервожатий, і звуть мене Катя, разом будемо працювати. Ось ви зі мною уже й познайомились, тепер я хочу теж познайомитись з вами. Коли я полічу до трьох, кожен із вас назовіть своє ім'я. Раз, два, три!..— і засміялась Катя.

— Гу-у-у!..— в один суцільний гул злилися голоси і прикрили все розкотистим сміхом. Піонерам дуже сподобалося таке знайомство, хоч, звичайно, вони зрозуміли жарт своєї вожатої.

— Тепер ми з вами знаємо один одного, правда? — з нарочитою серйозністю спитала Катя.

Знову сміх, але його Катя швидко вгамувала і продовжувала бесіду.

— Тут зібралися всі піонери нашої школи, а я поки Що нарахувала в галстуках лише дванадцять. Перший обов'язок піонера — носити галстук. Сподіваюсь, мені не доведеться більше про це нагадувати, а голови загонів і ланок стежитимуть, щоб піонери одягали галстуки, а не носили їх в кишені. Знаю, знаю, всі причини ваші знаю.

Піонери знову заворушилися, загомоніли і засміялися. Бо справді, причин небагато: або галстук брудний, або забув надіти,— скаже такий піонер.

— Це перші загальні збори нашої бази, яка досі існувала без голови. Насамперед давайте оберемо голову. Кого ви вважаєте...

Вигукнуло багато голосів, називаючи імена й прізвища, і не дали Каті закінчити речення. Найчастіше повторювалися імена Аркадія, Кіри, Зями Марголіна і ще кількох учнів.

— Тут називають Аркадія Трояна, його можна обирати, бо галстук з нього зняли помилково.

Збори зраділи, особливо піонери сьомого "А" класу. Майже одногolosно обрали

головою бази Аркадія, і Катя запропонувала йому головувати. Аркадій зійшов на поміст, заспокоїв піонерів і знову дав слово Каті.

— Ви знаєте, хто головний ворог школяра-піонера? Ворог, що підкрадається до кожного з вас і вже багатьох переміг, і не тільки окремих школярів, але й цілі класи? Ваш найголовніший ворог є "нз"! Я підрахувала, у вас пересічно на кожен клас двадцять одно "нз"! А в сьомому "А" класі, наприклад, понад тридцять "нз"! Розумієте, що це значить?.. З ворогом треба повести запеклу боротьбу, щоб йому не залишилось і щілинки, куди пролізти. Ви повинні багато знати, добре вчитись, повинні бути вихованими і міцними. З вас ростуть кадри більшовиків. А більшовик — комуніст, ударник, це найсвідоміший, найкультурніший і найміцніший у світі чоловік. Всі піонери повинні добре вчитись і оголосити штурм "нз". До кінця другого кварталу залишилося дев'ятнадцять днів. За ці дні треба ліквідувати всі "нз" і замість них кожному мати "добре" і "дуже добре". Комсомольська організація — наші шефи з електростанції — кращому загонові передадуть червоний прапор. Піонери, за добре навчання будьте готові!

— Завжди готові!

Піонери зраділи, вони давно чекали таких рішучих заходів. Загорілися сотні очей, від збудження діти не можуть встояти і всидіти на місці. Цілими лавами посунули ближче до естради, вигукуючи пропозиції, поради, скарги, нарікання, але в цьому Катя відчула велику щирість.

Перед очима Каті змінювався байдужий вираз багатьох облич, наповнювалися новою радістю серця дітей.

Коли трохи вщухли розмови, Катя продовжувала бесіду, яку піонери слухали з такою напруженою увагою, немов Катя розповідала їм казку.

Катя сказала піонерам, що у школі буде своя піонерська кімната. Потім побачать де... Завтра відбудеться перший культпохід до музею. Квитки роздадуть. У вихідний день влаштовується колективна вилазка на лижах. Про це буде об'ява. У кого є свої лижі — добре, а не буде — дадуть на лижній станції. Дуже скоро школа матиме власні фізкультурні приладдя: ковзани, лижі, санки, хокейні ключки, також дрібнокаліберні гвинтівки, протигази. Діти стрілятимуть в тирі, здаватимуть норми на юного "Ворошиловського стрільця" і на значок ГПО. Треба відновити роботу військово-фізкультурного гуртка, на голову цього гуртка Катя запропонувала обрати Віктора Мартинова.

— Згода? Гаразд, проголосуємо... Вважати обраним.

Завтра Віктор починає запис у свій гурток, а керуватиме спеціальний інструктор.

Куди там чекати до завтра! Піонери нетерпляче кричать з усіх боків, через усю залу:

— Вітя, не забудь!..

— Запиши ж мене!

— Не забувай, Вітя, старі фізкультурні кадри...

— Завтра... завтра... тихше,— припинив гамір Аркадій, що вже цілком увійшов у

свою роль і не встигав охолоджувати запал піонерських почуттів.

— Завтра! — гукнула Катя.— У нас ще багато цікавого буде. Влаштуємо виробничу кімнату, де працюватиме авіамодельний гурток на чолі з Іваном Семеновичем. На голову гуртка, я думаю, можна обрати Марка Бубиря, якщо він виправиться і переможе свої "нз". Організуємо і фотогурток. Але найголовніше — це боротьба з неуспішністю. З сьогоднішнього дня починаємо боротьбу з ворогом.

Оплески розітнули тишу. Піонери заляскали долонями з таким азартом, ніби їм не жаль своїх рук. І у всіх обличчя розцвіли, як веселий першотравневим день. Катя і собі не стримала посмішки, але зразу погасила її, кивнувши Аркадію. Крізь галас Аркадій крикнув:

— Збори закриваю, прошу раду бази залишитись на коротеньку розмову.

Піонери посунули до дверей і утворили затор.

Катя побігла наводити порядок і простежити біля вішалки за одяганням дітей...

Доки не було Каті, товариші обступили Аркадія, нового голову бази. Треба ж привітати товариша і друга! Залишились діти не лише заради бази, а й ті, хто хотів почекати друзів.

— Зараз Катя дасть нам перцю за роботу в загонах,— попередила Кіра.

Так і сталося. Катя заявила, що не в усіх голів загонів є списки піонерів, ланкові зовсім не цікавляться своєю роботою. І піонерів мало. Катя пообіцяла, як тільки розправляться трохи з неуспішністю, почнуть приймати нових дітей у піонери.

Бесіда тривала довгенько, внизу давно перестали хряпати двері. Уже можна йти додому. Дівчата побігли вперед одягатись... Хлопці спускались вниз, коли дівчата вже були одягнені і крикнули, щоб їх наздоганяли,— не будуть же вони чекати! Дівчата своєю компанією пішли на вулицю...

У хлопців виникла суперечка про Марка Бубиря: чи слід обирати його на голову авіамодельного гуртка? Що Марко дуже цікавиться авіамодельним спортом і сам робить моделі,— це вірно, але він здружився з Сашком!.. Вступився Аркадій: Марко почне працювати в авіамодельному гуртку і одірветься від Сашка, значить, зробили цілком правильно.

Хлопці, побачивши Катю, що сходила згори, поспішили одягтися швидше.

Ледве Аркадій встиг засунути в рукава свої довгі руки, раптом з неймовірним грюкотом розкрилися двері і вбігла у вестибюль перелякана Бася. Перечепилася через поріг, насилу втрималася на ногах, бліда, як мрець. За нею з розгону влетів якийсь хлопець, але, побачивши школярів, круто повернувся і зник.

Ковтаючи сльози і слова, тремтячим голосом закричала Бася, впізнавши нарешті Аркадія:

— Там багато хуліганів, мабуть, Сашко привів... Кіру, Руфу і всіх зачіпають!

Немов ураганом зірвало з місця Аркадія. За два стрибки він опинився біля дверей. Віктор кинувся за ним, а Вова не міг зразу ворухнутися з місця.

Та ось і він помчав слідом за Катею.

Бася, злякано блимаючи очима, мовчки показала на двері Мартину Івановичу,

який, шкутильгаючи, тупотів з приміщення.

На своїх довгих ногах Аркадій летів, не відчуваючи, здається, ні морозу, ні простору.

Біля тротуару, на розі півтемного провулка, метушилася юрба хлопців і перелякано кричали дівчата. Миготіли обличчя. На снігу валялися портфелі. Двоє хлопців тримали за руки Кіру, але вона мовчки виривалась.

З усього розгону Аркадій кинувся на бешкетників, що відразу розгубилися. Вони відчували силу і спритність Аркадія і почали відступати під його ударами.

Проте вони, на заклик Сашка, покинули дівчат і, згуртувавшись, посунули на Аркадія. Видно, вони саме його й чекали.

— О, ось він примчав! Чого ви дивитесь?

І хтось штовхнув Аркадія ззаду між лопатками. Аркадій почув над вухом:

— Забудеш адресу!..

Аркадій трохи поточився. Але в цей момент йому підставили ногу і кілька рук з силою штовхнули його на тротуар. Він підковзнувся. Впав. Ударився потилицею об кам'яний кут, згорячу спробував схопитись, але так і залишився лежати нерухомо.

Сашко з своїми приятелями розсипалися в провулку.

До Аркадія підбігли Катя, Віктор, а потім Вова... Аркадій мовчки сьорбнув повітря крізь зціплені зуби, поворухнувся, але відразу застиг, ледь чутно застогнавши.

Руфа вже була біля нього, схилилась, потім злякано вигукнула:

— Він не може встати! Аркадію!..

11

Жодної хвилини не спала Надійка цієї ночі.

Годині о десятій вечора їй обережно сказали по телефону, що з Аркадієм не все гаразд. Сталося, мовляв, невелике нещастя — він упав на вулиці, сильно забив голову і лежить у першій лікарні.

Надійка зразу було розгубилася, а потім їй здалося, що вона цього нещастя давно чекала і приготувалась. В голову полізли якісь дурниці, руки працювали автоматично, коли натягала на себе пальто.

По вулиці бігла, дивуючи прохожих. Уявлялося, що трамвай буде надто повільно пюззти.

У вестибюлі лікарні до неї підійшла невідома дівчина. Це була Катя. Школярі спинили на вулиці якусь машину, і дуже хороший товариш, що їхав у авто, привіз Аркадія в цю лікарню, назнав своє прізвище, і хлопця залишили тут лікувати.

Катя розповіла докладно про бійку і нещастя з Аркадієм. Розповіла, як він обороняв своїх товаришів.

Так все і уявляла собі Надійка, так і повинно бути. Але від цього не стало легше. Вона попрохала негайно покликати чергового лікаря, що був зайнятий біля Аркадія.

Вийшов лікар — високий спокійний чоловік, з великою головою, у білому, як сніг, халаті.

— Ви хто, мати? — спитав Надійну лікар і, діставши відповідь, сказав, що

турбуватись поки що нема чого. Звичайний струс мозку. В лікарні Аркадію не доведеться довго бути, а зараз тим часом самопочуття ще не дуже хороше. Ні, йти до нього не слід. Страшного нічого немає: через годину приїде з операції головний хірург, ще порадяться з ним. Можна йти спокійно лягати спати...

Спокійно спати!.. Звичайно, Надійка не повірила лікареві, але покійно пішла на вулицю.

І ось ця спокійна ніч!.. Довго вешталася по вулицях Надійка, доки не відчула, що змерзли руки й ноги. Білий сніг все здавався халатом лікаря, свіжим, чистим і рятівничим. Білий сніг хрускотів, як свіжий накрохмалений халат.

Дома покликали до телефону. Стурбований, гучний голос Максима Ковалю здалеку летів у трубку, заспокоював, співчував. Максим говорив ніжно, як батько, і обіцяв зараз приїхати до неї, але Надійка попрохала не приїздити і не прийняла також запрошення прийти ночувати до них. Пригадалася їй надто щира недавня розмова з Максимом, коли вона призналась у своєму боягузстві... До того ж, хотілося залишитись насамоті.

Тисячі разів за ніч зміряла Надійка кроками кімнату з кутка в куток. Широкими, важкими кроками, боязкими, швидкими, тихими й легкими, часом спиняючись, залежно від думок, які налетіли неймовірною навалою. Згадалося дитинство на селі, в маленькому глухому селі, де батько все життя волочив по наймах свою бідняцьку долю. Завжди був похмурий, бентежний і часом напивався до того, що забував про все на світі, кляв бога, царя, самого себе і своїх дітей. Запаморочена злиднями мати, ховаючись від дітей, витирала брудним подолом сльози на вицвілих очах,— не вистачало хліба. Але діти бачили ці сльози і зацікавлено розглядали дивні материні ноги з набухлими, як синя черва, венами і з потворно скрученими ревматизмом суглобами... Так і померли батьки, не діждавшись кращого життя! Надійка пішла з будьоннівцями, а банда помстилась — вирізала вночі всю родину. Не пожаліли бандити і найменшого, п'ятирічного братика Василька. Халупу спалили...

Заїхала Надійка з фронту в село, постояла біля голого кістяка обгорілих стін і поїхала працювати на завод, потім вчитись. Возила з собою і сина Аркадія — думала порадувати батьків. Тоді хлопчик уже почав говорити і ніжно називав її "мама Надя"...

Надійка підійшла до Аркадієвих столів. Мовчазна скринька радіо і інструменти, що лежали в безладді переплутані дротом, чекали свого хазяїна. Он лежить дріль і ціла колекція слюсарного, красивого, як іграшки, інструменту, подарованого нею. Надійка любить дарувати синові різні несподівані й потрібні йому речі. Коли Аркадій їде влітку в табори або в довгу екскурсію, Надійку ніколи зразу не вабить до нього, але минає два тижні, і нудьга за сином прокидається своєрідно і гостро. Мати починає здобувати синові подарунки, шити для нього вбрання, до якого Аркадій завжди байдужий. Купує книжки — романи, технічну і політичну літературу. Разом з Аркадієм переживає радість придбання нових речей. От тільки Аркадій не дуже береже подарунки, любить дарувати товаришам свої речі, а крім того, часто забуває, кому дав почитати книжки чи позичив інструмент... Щовечора, за давно заведеним звичаєм, Аркадій приходить додому не пізніше десятої години, і тоді мати й син з дружньою одвертістю

розповідають одне одному про всі події дня, про сумніви, успіхи і невдачі.

Сьогодні Аркадій не прийшов...

Надійна замислено спинилась посеред хати... Холодно... За вікном тужить, заливається хуга. Вітер скиглить, промітаючи собі шлях серед заметів.

Надворі непомітно розвиднілось. Сизий світанок заповз у кімнату. Електрична лампа поблякла і нагадувала блискучий лимон. Освіживши обличчя водою, Надійка навіть не згадала, що всю ніч міряла кроками кімнату. Вийшла на мороз, що відразу опік обличчя. Сп'янило на секунду свіже повітря.

Стало моторошно — злякалася зустрічі з сином. Серце повне тривоги. Шерхне в горлі... Яка буде ця зустріч? Чи не покаже вона, мати, свою жіночу кволість перед сином і залле довгостримуваними сльозами його лице? Аркадію стане соромно за її сльози. Надійка все життя виховувала в синові мужність, терплячість, витривалість.

Цю тривогу принесла Надійка в лікарню. Вродлива, струнка сестра ввічливо допомогла одягти білий халат, провела нагору і показала двері палати № 44.

На хвилину Надійка спинилася біля дверей перевести подих — повітря не вміщувалось в легенях. Взялась за скляну ручку і відчула, що зблідла. Двері відчинилися без шуму. Просто проти дверей самими очима привітав її Аркадій. Голова сина лежала високо на двох подушках, а руки поверх білого одіяла. В цій кімнаті все біле, і кожна річ відбивалася в квадратах блискучого паркету підлоги.

Спокійно Надійка пройшла до сина, хоч ноги не слухали і повітря не встигало вириватись з грудей. Сіла на стілець біля ліжка з таким виглядом, ніби страшенно втомилась.

— Яка ти біла... Не впізнав,— прошепотів Аркадій. Обличчя його ще більше загострилось, ніс великий, з горбком, очі запалі, шкіра на щоках немов поприлипала до кісток, і помітно виділився ніжний золотий пушок.

— Тут обов'язково одягати халат... як ти себе почуваєш?

— Нічого, а лікар питає мене: "Як ми себе почуваємо?" Голова не болить, ти, мамо, не турбуйся.— Він знову замовк і заплющив очі. Так пролежав хвилину і вже голосніше сказав: — Я спитав лікаря, коли піду в школу, а він порадив почекати.

Замовкли, розглядаючи один одного, ніби давно не бачились. Аркадію справді так здалося,— за ніч багато передумав, а може, марив. За цю ніч життя стало йому значно зрозумілішим.

Мовчання ставало довгим і непотрібним. Надійка схаменулася, але що вона може сказати? Лаяти Аркадія, дорікати, доводити, що він не береже себе? Яке вона має право? За безрозсудність його й так покарано! Розповісти, що не спала ніч і ходила по кімнаті?.. Повинен розуміти сам її тривогу — вона ж мати.

— Мене вчора обрали головою піонербази. У нас в школі починаються дуже цікаві справи. Прийшла нова вожата, Катя, хороша, подруга Валюшки. А Валюшка теж комсомолка, ударниця,— прошепотів Аркадій і знов заплющив очі.

— Це добре, може, вони й хуліганів приборкають.

Знову мовчання... Надійка удала, що уважно розглядає порожнє чисте ліжко, яке

стоїть поруч. Мабуть, недавно виписався хворий... Повернулася до сина і не може одвести очей від тонкої, невеликої руки Аркадія. На білому одялі рука здається зовсім блідою. Взяти цю руку, тихо притиснути до себе і ніжно сказати: "Маленький ти і кучерявий дурнику. Мій синочку, мій милий герой і хоробрий захисник"... Але рука Надійки лягла на лоб синові.

— Температура невисока? — спитала Надійка незначущим голосом.

— Невисока... — Аркадій впіймав її пальці і тихенько потиснув — на міцніше потискання не вистачало сил. Глянув матері в очі. Надійка ледве помітно здригнулася.

— Мамо, смішно, що я лежу і не маю сил піднятись і повернути голову. Ніколи такого не було, я ж ніколи не хворів...

— Був кір, коли тобі не минуло ще двох років.

— Не пам'ятаю...

В палату зайшла вродлива сестра і строго сказала:

— Ви хворого не стомлюйте. Йому не можна розмовляти. Зараз зайде лікар. Будь ласка...

Надійка покійно встала. Швиденько, навіть метушливо нахилилася, провела теплою рукою по лобі і по кучерях сина. Дивним голосом, розриваючи слова, сказала:

— Ти ж... видужуй... лікарів слухай... Я прийду... принесу цукерки і книжки... До побачення, хлопчику.

Приторкнулась губами до чола і рівним, спокійним кроком, випрямивши спину, пішла.

"Яка вона спокійна і так сухо, офіційно попрощалася... Ах, мамо! Ти, мамо, герой, кам'яна!" — подумав Аркадій. Ослабленому, і тому загострено чутливому, хотілося йому якоїсь незвичайної ніжності і ласки. Замислившись, шукав відповіді на свої думки в білому полотні стелі.

Раптом двері широко відчинилися, і в халаті, що мало не волочився по підлозі, з руками, схованими в білі рукави, влетіла в палату Кіра...

— Аркашко! — обережно прошепотіла Кіра, а побачивши кволу посмішку Аркадія, не дотримала серйозного вигляду, і рожеве обличчя розцвіло сміхом.

— Кірюшко! Ой, здорово, що ти прийшла! — прошепотів Аркадій.

— Прийшла... Думаєш, легко? Здоров ти, живий? Значить, добре... Піонери живучі, правда? Ти знаєш, не пускають до тебе зовсім! Кажуть, вас тут, школярів, уже з десятків приходило. Навіть Катю не пустили. Можна тільки завтра і від п'ятої до шостої. Я почала просити і збрехала, кажу: я сестра його і звідси не піду, доки не пустите. А тут проходив високий лікар, посіпав мене за коси і наказав пустити. Це нічого, що збрехала, Аркашко?

— Нічого, Кірюшко, бо мені дуже треба тебе бачити. Де листи? — стурбовано спитав Аркадій.

— У мене дома...

— Тільки я вийду звідси, порадимося з Катєю.

— Добре. Всі підписи є, крім Васиного. Порадимося, і пошлю сама. Аркашко, чому

ти не заспокоїв свою матір, вона так плакала?.. Я побачила і сховалась у куточку. Вона вийшла звідси, припала до стіни і заплакала. Здрігається, малесенька така. Мені жалко її стало! Я не схотіла, щоб вона мене бачила. Сестра, ота гарненька, повела твою маму вниз під руку, а вона каже крізь сльози: "Він маленький герой, хоробрий захисник, синочок мій!" І правду каже... Аркадію, я вся в синяках, і вранці насилу шию повернула. Обличчя я захищала, так вони...

— Мама плакала? Кіро! — аж наче прохрипів Аркадій.— Плакала мама!..

Потім тихо мрійно сказав:

— Мама Надя, я все зрозумів... Зрозумів! Ти не хочеш, мамо, щоб я знав твою кволість. Ти ж у мене маленька... пробач. Я більше не буду тебе турбувати й мучити. Мама Надя...

Останні слова, ледве чутно, слабим голосом прошепотів Аркадій у простір, у чисту білу стелю і заплющив очі...

— Мама Надя...

Спочатку капнула сльоза у Кіри з правого ока, потім з лівого... І зовсім Кірі не соромно, бо Аркадій не бачив — він кілька хвилин лежав, заплющивши очі.

12

Ледве чи не раніше за всіх в школу прибігла Кіра. Кожному зокрема і всім школярам разом поспішала розповісти про побачення з Аркадієм. В першу чергу про те, що Аркадій зразу спитав її про листи.

— Листи я послала сьогодні. Одного в ЦК партії, а другого — народному комісару освіти, особистого.

— Дуже боляче Аркадію, не знаєш? — спитав Вова.

— Мабуть, дуже. Болить голова і розмовляти важко. Але всім вам привіт передавав і передавав...

— Товариші, давайте колективно напишемо Аркадію листа, веселого... І про те, що Сашко не прийшов в школу і з дому втік,— запропонувала Руфа. їй дуже хотілося нагадати про себе Аркадію, бо її сьогодні теж не пустили провідати його.

Гаряче підтримали піонери пропозицію Руфи. Пішли до вікна складати колективний привіт товаришеві.

Вся школа стривожена вчорашньою подією, тому ніхто не звернув особливої уваги на появу Марусі в її найкращому платті. Кілька разів Маруся повільно пройшла повз гурток школярів, які зосереджено писали листа. Але її не помічали піонери, захоплені своєю справою.

Тільки збентежена Бася пролізла в середину гурту і пошепки заторохтіла новину — не вистачало сил чекати:

— Дівчатка, Маруся прийшла в такому крепдешиновому платті, що не можна одвести очей. Довге, по фігурі зроблене, кльошем. Сизуватий колір, у зелених крапках, дужках і рисках. Схоже на списаний зошит. Шовкові панчохи блищать, з декольте видно блакитну шовкову трикотажну сорочку, вишиту зеленими й червоними віночками: така красива!

— Чорт з нею, нехай задається, не звертайте уваги! — відповіла Кіра, схилившись над папером. Кіра ніяк не може згадати, чи в слові "маєш" ставиться знак пом'якшення, а спитати незручно.

— Я її чорнилом обіллю, задаваку крепдешинову! — розсердилася Тамара.

— Не смій! Щастя яке, плаття! От дурні ви, дівчата,— розсудливо помирив Вова.— Моя мама каже: "попа і в рогожі визнаєш, що він паразит"...

Маруся весь час крутилася біля школярів, але ніхто не звернув на неї уваги. Зате зразу помітили її Ольга Карлівна й Катя. Ольга Карлівна спинилась, не довіряючи ні своїм очам, ні скельцям пенсне.

— Рожко Марія, ти прийшла в школу чи на бал?

Маруся знизала плечима:

— А чому я не можу ходити в такому платті? Мене мама любить і справляє такі плаття. Хіба це погано? Якщо мені заздрять, це не моя справа!

— Тобі заздрять, тобі? — не витримала більше Тамара.— Одягнеться отак і крутиться та "нз" ловить.

— До такого плаття не дуже личить піонерський галстук,— підійшла Катя.

— Вигнати її з піонерів! — рішуче запропонувала Тамара.

— Не поспішай, Тамаро. Викинути неважко... Ходім, Марусе, поговоримо,— покликала Катя.

Ольга Карлівна ще раз уважно оглянула Марусю і подумала: "Завтра зайду до батьків. Обов'язково завтра. Форму, форму треба заводити в школах! Треба, щоб діти носили однаковий одяг, щоб не було заздрощів, щоб не модничали!"

13

Виявилося, що нова піонервожата мала вдачу, цілком протилежну своєму попередникові. Катя енергійно виконувала обіцянки і проводила в життя намічені плани.

За кілька днів ніби хтось підмінив школярів. Більшість піонерів приходили в школу в червоних галстуках і не хотіли йти з школи. Після уроків залишалися працювати самодіяльні гуртки, репетиторські групи, активісти прикрашали піонеркімнату. Мартину Івановичу доводилося чимало бубоніти і сваритись, щоб випроводити піонерів вчасно додому.

Катя встигала всюди. Часто кликала на допомогу Пилипа Даниловича Кужеля, бо завідувач майже не з'являвся в школі.

Ховаючи в кишені ліву руку з двома одбитими пальцями, Пилип Данилович давав поради і сперечався з Катею і з піонерами. В залі повісили лозунг з двома граматичними помилками. Катя не помітила, а Пилип Данилович улаштував біля лозунга іспит з граматики — незручно стало і викладачам і учням.

В піонерській кімнаті голі вікна і стіни. Кужіль зайшов туди разом з Валентиною Сидорівною. Навколо них зібралися піонери.

— Тут чогось не вистачає, товариші,— задумливо сказав Кужіль,— як ви думаєте? Не знаю чого, але затишку мало.

— Це правда,— згодилась Валентина Сидорівна.

— Товариші, чим би нам ще прикрасити кімнату? — запитала Катя.

— Квітами! — вискочила попереду всіх Кіра.

— О, саме квіти й потрібні,— згодився Кужіль.

— Значить, треба для нашої кімнати дістати квіти. Трохи купимо, а крім того, попрохайте батьків, нехай вам кожному дадуть горщик квітів з дому,— запропонувала Катя.

Через кілька днів квітами в горщиках прикрасили не лише піонеркімнату, а й класи. Особливо відзначився сьомий "А" клас. Там Бася не давала нікому спокійно жити, доки квітів не принесе. Клас став схожий на оранжерею. На кожній квітці повісили табличку з латинською і нашою назвами і прізвище того, хто приніс. Це, звичайно, зробили юннати за допомогою Валентини Сидорівни і за ініціативою Басі-зоолога. Юннати ж взяли шефство над квітами і оберігали їх, доглядали, ніби це не квіти, а їхній золотий фонд.

Марко Бубир десь у глибині своєї душі зрадив, що зник Сашко Мостовий. Марко очолив авіамодельний гурток і сам почав робити химерну безхвосту модель. Іван Семенович затвердив план і похвалив Марка. Інші члени гуртка теж годинами майстрували і з кожним утрудненням бігли до Івана Семеновича.

Найбільше роботи Вікторові! Він уже купив лижі, і ковзани, і ключки для хокея, троє санок. Все це добро члени військово-фізкультурного гуртка урочисто носили в школу з крамниці під радісні вигуки юних спортсменів. Кожен з піонерів вважав за свій обов'язок оглянути, приміряти нові приладдя, висловити свою досвідчену думку про спортивний інвентар. Особливу увагу привернули до себе дрібнокаліберні рушниці та протигази. Чекали тільки інструктора по фізкультурі, а поки що цю роботу проводила сама Катя. Вона разом з усіма піонерами робила снігову гірку в дворі. Розчищала місце для ковзанки, допомагаючи двірникові і Мартину Івановичу, який сам радів не менш, ніж піонери, але весь час бурчав, що нагнали по вуха роботи.

Цілком несподівано одним з перших помічників Віктора став Ромка Фомін. Одного разу він зайшов у піонеркімнату, коли Віктор із своїми ентузіастами ставив номери на лижах білою фарбою, потім протирали маслом рушниці. Заклавши руки в кишені, Ромка, посміхаючись, але зацікавлено дивився на цю роботу. Віктор, стоячи на колінах, підвів голову:

— Чого дивишся? В кишені руки залав, подумаєш, герой! На ось рушницю протри,— запропонував Віктор і подав Фоміну рушницю і протирку.

Ромка, мабуть, тільки цього й чекав, бо несподівано для всіх взявся до роботи, буркнувши: "Думаєш, не протру?" Потім само собою сталося, що Ромка зробився дуже потрібним членом військово-фізкультурного гуртка, з'єднався з колективом, сперечався завзято з товаришами. Завжди для нього знаходили цікаву роботу. Віктор і Катя радилися з Ромкою, і хлопець не вилазив з піонеркімнати. Навчився грати в шахи і завжди одним з останніх ішов додому разом з Віктором. Дорогою вони розмовляли про війну, про аероплани, крейсери, танки. В цих справах Віктор великий знавець! Він знає

всі системи літаків і найкращі в світі лінкори. Є що послухати!

Зовсім переродився завзятий дезорганізатор Ромка Фомін! Навіть завжди заклопотаній матері здалося, що її Роман або захворів, або з ним сталося щось неймовірне. Скільки намучилася з ним!

В загони посипалися заяви про вступ до піонерів.

Тамарі Незабудь база доручила працювати з жовтенятами. З ними Тамара проводила увесь вільний час і про наслідки роботи щодня захоплено розповідала Кірі.

— Які вони хороші, прямо ой! І всі в піонери просяться. Слухняні... Запитань задають,— не встигаєш їм відповідати, ще більше, ніж піонери. А вчаться значно краще. Один хлопчик навіть каже мені "тьотя",— задоволено сказала Тамара.

Степаниди ні Тамара, ні інші учні, що її знали, не забули. План помсти за Тамару, за образу делегації і школи затверджено. Знавши вдачу Степаниди — її неймовірну жадність до грошей,— Тамара запевняла товаришів, що це буде найкраща можливість висміяти Степаниду перед усією школою, аби тільки вийшло!

Доручили Руфі основну роль — іти до Степаниди додому. Тамара довго давала інструкції і провела Руфу майже до самого будинку, де живе Степанида.

Постукавши в двері, Руфа раптом відчула, що їй стало дуже холодно.

Побачивши чорняву окату піонерку, Степанида підозріло спитала, чого їй треба. Руфа ще дужче зніяковіла, вгледівши біля себе таке чудо природи, та тікати було вже пізно. Швидко сказала, що прийшла в дуже важливій секретній справі з приводу Тамари.

— Я про неї знати нічого не хочу! — намагалася зачинити двері Степанида.

— Це така важлива справа, стосується вас і великої суми грошей... Тільки абсолютно секретно.

Почувши про гроші, Степанида подумала трохи і дозволила Руфі зайти в хату. Безцеремонно спитала, що трапилося. В кімнаті були вони самі.

— Будь ласка, не говоріть Тамарі. Вона така противна дівчина! Ми її не любимо, а я посварилася сьогодні з нею і прибігла до вас. Кілька днів тому

Тамара довідалася, що в останньому тиражі їй випав виграш в три тисячі карбованців. Це секрет, вона не хоче, щоб ви.,.

— Три тисячі карбованців? Не може бути...— підозріло глянула в очі Руфи Степанида і захитала головою.— Не може бути!

— Правда, тьотю, правда! Там таке в школі робиться! Тамара одержала гроші і одяглася, як панночка. Ось підіть самі, подивіться! Все нове на ній! Живе тепер у когось там і цукерками обжиряється. Трошки і нас частує, а тисячу карбованців хоче віддати на Тсоавіахім...

— Пожертвувати?.. Як вона сміє! — грізно вирвалося в Степаниди з самого серця.— У мене крада гроші на облігації і комусь жертвувати! Три тисячі карбованців, я не витримаю. Пожертвувати?.. Я в неї з горла їх вирву!

— Вирвіть, тільки не говоріть, що я сказала! Заберіть обов'язково гроші, бо вона ж не знає, що з ними робити.

Степанида вперше розгубилася. Така несподіванка! В голові, як вихор, помчали мільйони різноманітних думок і планів. Помилка!.. Зробила помилку! Сама вигнала Тамару! Можна ж було у неї спочатку забрати гроші, а потім вигнати. Та нехай би вже жила, чорт з нею!

На очах Руфи міняється Степанида. Враз розчервонілася, аж посиніли щоки, шия. Тисячі краплин поту зробили обличчя блискучим.

"Ідол жадібності!" — злякано подумала Руфа і поспішила до дверей, востаннє попередивши Степаниду, щоб не виказала її Тамарі.

— А вона в школі зараз? — спитала Степанида.

— В школі, задається, і не підступиш до неї! — в дверях уже крикнула Руфа.

— Три тисячі! — заметушилася Степанида, повертаючись серед хатніх речей, як дредноут.

Намірилася Степанида негайно йти в школу.

Та ледве Руфа поспішно вибігла — в голову Степаниди почав тихо заповзати сумнів. Обережна, досвідчена баба ніби носом почувала якусь витівку школярів... Хоча оката дівчина говорила, здається, щиро і схвильовано, але треба було спитати — чи вона теж піонерка? Навряд... Піонери клятї не підуть виказувати товариша...

— Головне, які гроші!.. Треба-таки бігти! Ой, не вір їм, всі вони однакові! Поспіши, зачепись, не рад будеш!.. Розумні! Думають, напевне, Степаниду впіймати на гачок! Не таких обдурювала! Три тисячі!

Сумніви й думки пролітали, плутались в голові Степаниди, і залежно від думок вона починала швиденько одягатись або шпурляла на ліжко вбрання і топталася по хаті, охоплена сумнівами, що терзали її жадібне серце.

— Невже пощастило Тамарі? Могла статись і така помилка. Дурням, мовляв, завжди щастить. Закон же для них не писаний! Три тисячі!..

Три тисячі, привабливі три тисячі, все ж таки перемогли! Не можна ж дозволити пришелепуватїй Тамарі тисячі жертвувати на оборону!

Кінець кінцем, швидко одягаючись, Степанида вирішила перехитрити піонерів. Вирішила тільки подивитися на Тамару і обережно розпитати, а там видно буде. Тамару ж одним поглядом наскрізь побачиш... А коли гроші є — з рук Степаниди їм не виприснути!

Руфа прямо від Степаниди помчала в школу. Приготували зустріч Степаниді дуже урочисту. Тамара прохала, щоб не всі разом бігли вниз, коли її покличе Степанида. Нехай дадуть трохи поговорити, а там можна виявляти самодіяльність.

Чекати довелося довго. Школярї нервувались. Тамара ніяково знизувала плечима — мабуть-таки, хитрюща тітка не повірила. Але після алгебри, тільки вийшли з класу, галопом вертається назад Віктор і кричить:

— Є! Сидить, одсапується, бегемот!

— Невже! — нервово сміється Руфа. Вона, признатись, трохи боїться, щоб Степанида на неї не кинулась.

— Ой, яка тьотя! — хихикає Бася і топчється на місці з непереможним бажанням

побігти вниз, куди покликали Тамару. Нарешті не витримала.

— Побіжу, хоч одним оком близенько гляну.

Весела Тамара радісно збігла по східцях і кинулася до Степаниди:

— Здрастуйте, тітонько! Як ви сюди попали? Як я рада, що побачила вас.

— Прийшла спеціально провідати тебе. Скучила, скучила... Де ж ти поділася, моя дитино? Завіялася... Думаю, може, до поганих людей потрапила,— солоденько заговорила Степанида.

— У мене таке щастя, тітонько! Позавчора я виграла три тисячі карбованців. Це стільки грошей, що я не знаю, куди їх дівати. Дивіться: оце все купила в крамниці! — Тамара обкрутилася, показуючи плаття, черевики і все своє нове вбрання.— Ще придбала беретку, портфель, лижі, ковзани, фарби, книжки. Білизну купила, сорочки, п'ять пар шовкових трусиків, панчохи, кілька коробок цукерок. Всіх частую і сама їм, ось нате, й вам трохи залишилось. Стільки грошей, аж страшно! Я поклала на книжку, а частину дала тому чоловікові, де живу тепер. Тисячу передаю на обороцу країни, на Тсоавіахім.— Все це Тамара виклала за одним духом, захоплено. Висипала з десяток шоколадних цукерок на коліна Степаниді, яка здивовано і жадібно їх зібрала.

Тепер Степанида не жалкувала, що поспішила в школу. Тамара дійсно змінилася — не схожа на ту миршаву Тамару, яка ловила штовхани, живучи в неї... Переродилася дівчина, і вся в новісінькому вбранні, чистенька... Платтячко таке ж хороше, сатинове, жовті хромові черевички по нозі, навіть панчохи не з дешевого сорту. "Є в неї гроші, і не малі гроші!" — вирішила Степанида. В її голові не могло вміститися, що хтось справив усе це вбрання з любові до дитини за власні гроші. Та ще таке вбрання! "І цукерки їсть... В куточках губ у Тамари коричневі плями, мабуть, справді весь час обжирається шоколадом",— з безсилою злобою подумала Степанида.

— Три тисячі — великі гроші... Та мене вони мало цікавлять,— байдуже махнула рукою Степанида.— Я за тобою скучила, ніби ти мені найрідніша дочка. Дитинко, я тобі кімнату приготувала, оту маленьку. Приходь, живи, дитинонько!

Степанида поклала руку дівчині на плече і мало не схлипнула.

Тамара недовірливо схилила голову і глянула збоку на Степаниду:

— Повір мені, повір, дитинко! Хай мене небесна сила... Та ви ж пак не віруєте... Повертайся назад... А гроші берегти треба. Хіба можна зразу купувати стільки непотрібних речей? Треба обережно вибирати: в крамницях працюють самі злодії, грабітелі! Жертвувати теж не твоя справа. Думаєш, держава не обійдеться без твоїх грошей? У держави мільярди! Гроші треба сховати, і будеш ти у мене жити. Ми з тобою, як рідні. Ти сирітка, а я людина гуманна. Давай, може, краще я сховаю твої гроші? Лежатимуть все одно, що в неспалимій шафі,— обережно запропонувала Степанида.

У вестибюль почали збиратись учні, не вистачило сил терпіти далі. Діти здалека колом обступають Степаниду з Тамарою і прислухаються. їм важко стримати сміх, і кожен боїться, що цей сміх бомбою вибухне невчасно. Четверо товаришів, що ходили делегатами до Степаниди, ховаються за спинами, щоб вона їх часом не помітила. Та

Степаниді не до того.

— Це ж я виграла: що хочу, те й зроблю із своїми грошима,— з виглядом цілком самостійної людини вередливо сказала Тамара.— Захочу, і всі віддам, мені що...

Почувши такі слова, Степанида ще спробувала говорити лагідно, але Тамара знову відповіла різко: облігації вона купила за власні гроші.

На цей раз Степанида не витримала:

— На власні гроші? А в мене де ділися три карбованці? А ти не крада здачі, як по хліб ходила? Я до завідувача піду, а в тебе ці гроші з горла видеру! Я тебе знищю! Ти неповнолітня і не маєш права на таку суму, закон є!.. По вулиці тягаєшся! — стримуючи крик, зашипіла Степанида. Вона була певна, що Тамара і тепер перелякається і покірно віддасть гроші.

Але Тамара схопилася з лави і просто в обличчя Степаниди зареготала. Це стало гаслом. Знявся такий рев сміху і галасу, що Степанида на секунду оглухла. Вона обернулася на всі боки і побачила: вестибюль, коридор і східці наповнилися різноманітними, різномасштабними школярами, і всі хилються один на одного від сміху.

Стурбовано вибіг з кабінету Пилип Данилович... А згори протискується Катя. Побачивши Кужеля, школярі трохи притихли і почали розбігатись, але більшість дітей не могли стримати сміху і пирскали одне одному в спину.

Степанида втягла голову в плечі, ніби збиралася стрибати, щоб схопити Тамару, яка вже побігла до товаришів, і, повернувшись, востаннє крикнула:

— Аз нашого будинку ми вас судом виселимо, міліція з потрохами викидає, о!..— і показала язик.

Раптом звідусіль почулися вигуки:

— Буржуйка!

— Фашистка!

— Контра!

— Бегемот!

— Куркулька!

— В чому оправа? — рубнув рукою повітря Кужіль. Настала мертва тиша.

Дехто з учнів ще досміювався, затиснувши рота. Вова здалеку крикнув:

— Це та баба, що нашу піонерку Тамару Незабудь вигнала на вулицю і забрала собі квартиру її батьківробітників. А ми її розіграли. Сказали, що Тамара виграла на облігацію три тисячі. Оце тьотя й прибігла гроші однімати...

Знову нестримний сміх.

Почувши таке пояснення, Степанида завмерла, застигла на місці, розставивши руки, немов величезне опудало. Тільки самі губи молитовно зашепотіли лайку і прокльони.

14

Об одинадцятій годині ранку Аркадій виписався з лікарні.

Прощався з ним високий лікар і вродлива, струнка сестра. Обое хвалили хлопця і наговорили купу побажань.

Аркадій і Надійна розлучилися з цими людьми, як із своїми близькими, і запросили до себе в гості.

Аркадію здалося, що він цілу вічність не був на вулиці і радів, милувався блискучим снігом і насупленими від холоду горобцями, схудлими, але веселими, схожими на сірі камінчики.

Повз віконце автомобіля, в якому Аркадій їхав з Надійною, пролітали будинки, люди. Прохожі перебігали дорогу з таким збентеженим виглядом, ніби шофер спеціально поставив собі за мету обов'язково чавити пішоходів.

Сидячи в автомобілі поруч з Надійною, Аркадій весь час тримав її руку в своїй, ніжно стискав маленькі пальці, мов закоханий, і розважав матір жартами.

Надійка сміялась і від жартів і від щастя. Материнське щастя своєрідне. Але Надійка сміялася, як дівчинка. Останній час вона зовсім інакше почувала себе в присутності Аркадія. Що на нього вплинуло — невідомо.

Син змінився — став ніжний, як промінь. Обережний і запобігливий — відчував її турботи і розганяв їх невимушено, просто. Звичайно, така зміна повинна була статись — її прискорила несподівана зустріч Надійки з Кірою, коли мати заплакала за дверима. Але про це Надійка не знала...

Надійка іноді не могла впізнати свого сина. У нього знаходилося для неї багато слів бадьорих і міцних, безмірна злива безпосередньої, захоплюючої, дитячої розважливості. Аркадій тепер ставився до неї, як дорослий — з підкресленою шанобливістю давав поради і навіть утішав. В ньому прокинулися до матері зовсім інші почуття — він дійсно намагався стати її захисником і радником. Все це трохи смішило Надійну, але разом з тим і радувало.

Найголовніше, в цих нових стосунках самі собою надломилися принципи, вигадані Надійною для виховання сина. Все розбилося об простоту і людяність нового ставлення Аркадія до матері.

Машина круто повернула на їхню вулицю.

— Приїхали і не накаталися,— з жартівливим жалем сказав Аркадій.

Мороз трохи уквітчав рожевою плямою бліді щоки. Аркадій вдихав на повні груди свіже повітря.

— Тобі не можна стомлюватись... ще накатаємося,— пообіцяла Надійка і відкрила дверці.

— Ось ми з Вовкою закінчимо електромобіль, я тебе покатаю, мамо. У нас буде машина-красуня. Ти одягнеш піонерський галстук, і всі зустрічні піонерки будуть тобі заздрити, правда, мамо? Ти ж маленька, мама Надя,— ніжно й хитро сказав Аркадій.

Відповісти Надійка не спромоглася, бо машину оточили Кіра, Руфа, Вова й Віктор. Вони чергували з книжками біля будинку, чекаючи свого товариша.

Аркадія оглушило безладдя радісних вигуків, запитань, сміху. Він не встигав відповідати і вислуховувати всіх товаришів. В кімнаті теж зчинили гамір. Надійка поспішала на роботу — дала всі розпорядження хатній робітниці і наказала Аркадієві не забувати, що він хворий. Вперше Аркадій попрохав матір подзвонити йому. Надійка

підійшла до сина, поправила йому волосся, притиснула свою голову до кучерів Аркадія, попрощалась з дітьми і пішла. Аркадій провів її до дверей. Ледве зачинилися двері і діти залишилися самі,— зацвірінчали ще завзятіше. Стільки ж новин!

Руфа боялася підійти ближче до Аркадія, ніби він скляний і від її дотику впаде і розіб'ється. Кіра робила смішні зауваження на адресу Аркадія. Вова став коліними на стілець і схилювся над столом — це його постійне місце дома. Віктор поважно розкинувся на дивані.

Головне — шкільні новини. Учора прийшла в школу комісія. Представники від партійних організацій, комсомолу, наркомосвіти і ще якісь люди. Обстеження провадять, до всього докопуються. Спеціально розмовляли з піонерами, і Кіра показала їм листа. Чернуха ходить тихий, навіть не посміхається. А Сашка Мостового досі немає.

— Знаєш, кого ми попрохали призначити завідувачем школи? — питала Кіра.

— Догадуюсь, Пилипа Даниловича. Вгадав? Я теж приєднуюсь...

— Тільки ми попрохали, а нам нічого не відповіли...— незадоволено сказав Вова.

— А Катя найкращий в світі піонервожатий,— перебив Віктор,— пообіцяла духовий оркестр у шефів випросити. Під музику в ногу ходитимемо, як червоноармійці! І вона зробить! Так цікаво в школі, що додому йти не хочеться.

— Підтягаються всі. Марко Бубир зовсім не такий став. Тільки вчора Яшу Баркіна набив, бо Яшка листок з квітки зірвав. Бася напала на Яшку, він давай глузувати з неї, що квіти захищає, а Марко заступився за Басю і в запалі вдарив. Від сорому втік і прогул зробив. А вчитись став здорово... З Марусею працює Яша Баркін, а по математиці Руфа. Марусю обрали головою драмгуртка,— повідомила Кіра.

Вова, звичайно, розповів про електромобіль. Мотор треба ще довго ремонтувати, на кузов дістав хороше залізо, і почали робить. Тепер з Трохимом про пово" ротні цапфи сперечаються: робити складні цапфи чи так обійдеться. Трохим не радить ускладняти. Тоді Вова запропонував зробити, крім звичайного руля, такий прилад, щоб машина враз поверталася на місці. Трохим сміється. Вова доводить, що це можлива річ, але не подумав докладно. Може, якимось на спеціальних роликах — на зразок шаропоїзда, тільки це інакше...

— Подивився б ти, Аркадію, який мотор виходить! Кірюшка бачила, вона здорово допомагає. А Трошка сміється, ми його виганяємо.

— Я у вихідний день у Трохима партію в шахи виграла,— похвастала Кіра.— А в Антона не можу виграти. Він зразу громить— і здавайся. Ой, і грає ж здорово!

— Знаєш, Аркашко, Трохим порадив ще взяти бобіну з машини, а батареї доведеться самим робити. Він каже, що наша машина робитиме навіть до двадцяти кілометрів на годину. І ніде ні в кого такої йема. Покатаємося! До Першого травня треба закінчити й виїхати на парад! Обов'язково! — категорично заявив Вова.

У відповідь Аркадій сказав, що увечері на півгодини приїде сам усе подивитися... Руфа спробувала натякнути— може, посидіти йому дома сьогодні... Та Аркадію здається, що він до вечора видужає зовсім. Вже нічого не болить, тільки трохи в голові шумить. Заборонив лікар ще три дні в школу ходити — так то ж лікар, а Аркадій завтра

підє.

Діти поспішали в школу. Всім багато справ перед уроками. Через п'ять днів закінчується другий квартал, починається відпустка, і ці останні дні — найстрашніші. Боротьба йде за кожен оцінку.

А Кіру мучить одна думка: чи одержить її загін перехідний прапор? Вже перед очима привітно майорів привабливий червоний прапор, розшитий золотом. Тільки якому загонові він дістанеться?

15

Аркадій, як завжди, додержав свого слова — увечері прийшов до Вови.

Дома він залишив Надійці дуже ніжну записку — прохав не турбуватись за нього. Обіцяв бути обережним і точним — до десяти годин повернутися додому.

Вся родина Порад — хто був дома — дуже радо привітали Аркадія. Взагалі настроїв в родині був підвищений, — все змінилося за кілька днів. Тиждень тому урочисто проводжали Миколу на Далекий Схід — він таки поїхав в армію. За ті дні Микола став зовсім іншим і радував серце Карпа Гнатовича. А позавчора прийшла телеграма за підписом уже самого Василя. Йому значно краще, небезпека минула. Трохи одужає і поїде набиратись сил в санаторій на Кавказ, в Сочі, місяців на два. Проїздом завітає й додому.

Карпо Гнатович враз повеселішав і вже наспівував під ніс улюблену пісню: "Ой, не спиться, не лежитьсь, і сон мене не бере, пішов би я до дівчини, та не знаю, де живе..." Звичайно, Марія Петрівна робила йому суворі зауваження. — Вже завів бандуру!... — А Карпо Гнатович не переставав глузувати з неї і з Вови.

Карпо Гнатович старанно готував увечері "уроки". Навесні мав закінчити вечірні робітничі технічні курси, щоб стати майстром.

Коли Аркадій переступив поріг, Карпо Гнатович, що сидів, схилившись над столом, і розв'язував задачу з початків механіки, потер бороду і насмішковано примружив повіки:

— А, наш герой! Бач, обличчя ховраха, тільки ніс гострий, як у шуліки. Спробував, що таке боротьба?

Вова потягнув Аркадія в майстерню, що містилася в теплому мазаному сараї. Електрику туди провели давно — лампа освітила знайомий примітивний верстат, на якому все можна було робити. До дерев'яних дощок верстата прилаштовані різні прилади, сконструйовані Карпом Гнатовичем і його синами. Великі лещата виставили свої залізні щелепи. На полицях інструмент. Покручені труби, кинуті на верстат, нагадують кишки, а жилавий дріт переплутав труби химерним плетивом. Разом з хлопцями проліз сюди і Альбом, жовто-рябий, песимістичної вдачі мисливський собака з породи пойнтерів. Альбом вертів цурупалком хвоста і лазив під ногами. Вова наказав, намагаючись крикнути басом, строго, як батько:

— Альбом, куш, бо по носі дам!

Ще вдень Вова розтопив піч стружками і вкинув вугілля. В майстерні й досі було тепло.

Мов по залізній спині, поляскав по круглих боках мотора Аркадій. Цей старий мотор — гордість конструкторів електромобіля. Щоб придбати його, довелося хлопцям продати дещо із своїх неоцінних скарбів. Довго торгувалася Кіра з похмурим Зар'янцем, доки уступив. Але грошей все одно не вистачало. Тоді нишком допомогли Трохим та Антін, і Надійка дала грошей, ще й пожурив Аркадія, що не сказав раніш. Хлопці довго морочилися з мотором. Розколупували обмотку, ремонтували і тільки тоді зрозуміли, що Зар'янець все ж таки їх обдував.

За порадою Трохима, Івана Семеновича і техніка з дитячої технічної станції вирішили поставити до електромобіля колеса з мотоцикла. Тільки доведеться дещо переробляти і взагалі реконструювати колеса. План уже був готовий, не вистачало тільки коліс. Одно старе колесо вони таки купили місяців зо два тому, а тепер Вова приготував сюрприз і урочисто показав Аркадію ще пару таких коліс. Аркадій дуже зрадів. А Вова, глянувши на колеса, засмутився і розповів сумну історію: довелося дати за колеса дві пари найкращих улюблених поштових голубів, ще й з великою додачею. Четверте колесо обіцяв принести Карпо Гнатович. Де він візьме, ніяк не хоче сказати Вові!

Заготовлену раму для електромобіля вже склали Вова з Кірою. Ресорів ставити не будуть — прилаштують кузов на спеціальних пружинах — за останнім словом техніки!

Багатьох дрібних деталей ще не вистачає, але хлопці вирішили остаточно машину закінчити до Першого травня. Десять днів зимової відпустки працюватимуть, і ще залишиться їм біля чотирьох місяців. Зате ж машина буде! Електромобіль власної конструкції! Скільки планів і мрій!.. Зроблять його зручним для обтікання повітря і будуть потім ще удосконалювати. Влітку заберуть у піонертвір, назвуть "електромобіль-піонер". Може, і в мандрівку кудись поїдуть! От тільки що робити з повертанням машини? Дуже кортить Вові, крім звичайного руля, мати окремий прилад, щоб електромобіль повертався на місці. У нього вже в голові все придумано, але технічно втілити важко. Навіть рисунка не може зробити.

Вова підстрибнув на місці, показуючи Аркадію, як повинна повертатись машина.

— Розумієш, танк крутиться на одному місці, а нам треба зробити, щоб авто підстрибувало, ось так...

— Розумію, а конструкції собі не уявляю,— зосереджено відповів Аркадій.

У відчинені двері прорвався струм свіжого повітря разом з Трохимом Порадою.

— Здоров, горе-конструктори! Прийшов подивитись на тебе, Аркадію... Нічого, вже виходився, молодця піонер! Що ви тут мудруєте?

— Хочемо, щоб наш електромобіль повертався на місці. Так: раз — і повернувся на дев'яносто або на сто вісімдесят градусів,— продемонстрував Вова.

— Не вийде, я тобі вже казав. У тебе для цього надто ніс кирпатий,— намірився Трохим впіймати Вову за ніс.

— Я ж не носом робитиму і зроблю.

— Без тебе зробили б давно, а втім, спробуйте. Ви такий народ, що у вас і автомобіль стрибатиме, як леопард.

На кінець суперечки Вова похвастав, що одержав з Москви від Павла лист. Смішно пише: називає Вовку комаром і каже, що його "муха" згодна комара покатать. Удосконалює свій аероплан перед масовим випуском. Першого травня збирається прилетіти. Обіцяє — доки Вова зовсім виросте, зможе придбати собі "муху".

— А в шахи є охочі зіграти? — спитав Трохим.— Я працював, доки оце зовсім не очманів.

— Я б зіграв з тобою, та не хочу зв'язуватися: ще плакати будеш,— зневажливо відповів Вовка.

— Ти чуєш, Аркадію? Що йому зробити за це? Грайте ви разом з Аркадієм проти мене, і я вчиню вам такий розгром, що всю ніч вас кошмари душитимуть. Ходім! — покликав Трохим.

— Ходім. Тобі ж Кіра набила!

— Кіра — то геройська дівчина, а ви нещасні комахи!

Пограти в шахи не довелося, бо з Полиної кімнати почувся сміх і чужі жіночі голоси. Потому Поля вдарила по клавішах і спробувала голос. В двері виглянув Антін, покликав Трохима і відрекомендував:

— Дівчатка, зверніть пильну увагу на цей екземпляр! Профіль і підборіддя римського патриція. Знайомтесь. Без трьох хвилин інженер-конструктор Трохим Карпович Порада, мій брат, не жонатий, двадцяти восьми років, брюнет. Валентина Сидорівна Крайчик, вчений і педагог. Катя, піонервожата, обидві комсомолки.

— У нашого астролога сьогодні дивний настрій. Ти не п'яний? — потиснувши руки Валі й Каті, Трохим уважно поглянув на дівчат.

— Хлопці, шахи не відбудуться! — у відчинені двері крикнув Трохим.

— Там Аркадій Троян? Аркадію, іди сюди! Ти вже з лікарні?

Хлопці зайшли в кімнату і здивувались, побачивши Валентину Сидорівну й Катю. Вони не сподівались тут їх зустріти.

Тільки тепер, нарешті, згадав Вова, де бачив Валентину Сидорівну перед тим, як вона прийшла в школу,— зустрів одного разу на вулиці з Антоном.

Катя розповіла хлопцям останню новину.

— Василя Петровича, здається, знімають з роботи. А чоловік тієї жінки, що вигнала Тамару — білогвардієць, аферист, ховався під чужим прізвищем. Провокатор!..

— Провокатор! — скрикнув Вова.— Його ж Кіра і назвала провокатором!

— То така, та все знає! — комічно похитав головою Трохим.

Вова, звичайно, був певен, що Трохим не може забути Кірі виграної в нього партії в шахи.

Вова з Аркадієм пішли обмірковувати важливу новину, яку їм принесла Катя. Треба ж негайно Кірі подзвонити!

Коли хлопці вийшли, Катя гордо сказала:

— Мої майбутні комсомольці. На весну в комсомол передаємо.

почуттями. Між реальністю і умовністю для нього немає меж. Скільки неймовірно цікавого і недослідженого в цій кімнаті! Щодня Юрик робить нові відкриття. І тепер в голову йому приходять чудернацькі, з погляду старших, запитання. І Юрко дзвінко спитав:

— Руфо, що їсть аероплан?

Для Юрика немає сумніву, що аеропланові треба чимось годуватись.

У Руфи багато роботи... Прибрала в кімнаті, нагодувала Юрика. Тепер Руфа зосереджено зашивала панчохи. Сьогодні шкільна лижна вилазка. Обов'язково, коли треба поспішати, знайдеш якісь непорядки в туалеті. А вже час і вирушати... Не глянувши на брата, Руфа відповіла, якими стравами живляться аероплани і де вони живуть.

— А якби аероплан був у моєї мами, я б теж літав?

— Ти літатимеш, коли виростеш.

— Я вже великий і вчора піду в дитячий садок.

— Не вчора, а завтра.

— Завтра...— покійно згоджується Юрик, аби тільки це завтра швидше прийшло.

Знову глибоко замислившись, Юрик вивчає кімнату. Йому дуже кортить обстежити ніжку стола. Очі у Юрика завжди здивовано круглі — так він сприймає життя.

— Руфо!

— Чого?

— У мене в ніжках долоні сверблять.

— Що ж я зроблю, почухай.

— А вони не чухаються,— вередливо протягнув Юрик і враз заспокоївся.— Уже самі розчухалися.

Зовсім несподівано у кімнату зайшов високий хлопець з довгою товстою палицею в руках. Палицю складено з двох коричневих дощок і двох справжніх палок з кружальцями. Якесь нова річ і новий хлопець*

Вперше прийшов Аркадій і так несподівано.

Аркадій ніколи не був у Руфи, а сьогодні не втерпів і вирішив зайти. Його поява здивувала Руфу. Вона ніяково сунула під себе панчохи і оглянула кімнату. Добре, що сховала картину за стіл. На шкільний вечір трьох поколінь Руфа готує сюрприз — давно малює картину: товариш Ленін з піонерами. Але картина не виходить. Товариш Ленін посміхається, а їй хочеться, щоб він дуже серйозно щось розповідав. Оце й не виходить. Кілька разів починала й не може закінчити, а кортить намалювати.

Аркадій серйозно подивився на Юрика, що, трохи зігнувшись, спокійно сидів на стільці і зацікавлено дивився на лижі і на нього.

— Який герой — великан! — пожартував Аркадій.— Твій братик, Руфо?

За сестру відповів Юрик, що почав змістовну розмову з гостем:

— Як тебе звати?

— Аркадій.

— А мене Юрик. А в тебе паровоз є?

— Нема...

— А в мене є. А в тебе татко є?

— Нема...

— А в мене є.

Аркадій підхопив на руки Юрика, підкинув угору і запитав:

— А ти, Юрко, червоноармієць?

— Я на такому коні буду воювати, тільки я ще малий,— з жалем сказав Юрик і мініатюрним прозорим пальчиком показав на шоколадного, в білих панчішках коня, що висів на стіні.

— Ти герой, а як же твоє прізвище?

— Юрій Мойсейович Гольдман, вулиця Фрунзе, № 64, стукати три рази, три роки...

Юрик швидко подружився з Аркадієм, покатався в кімнаті на лижах, потім вони ховалися один від одного. Юрик сміявся, захиляючись, закриваючи оченята, ніби співав, як пташка...

На вулиці Аркадій тоном старшого сказав Руфі:

— Я б хотів мати такого маленького братика, муштрував би його.

Руфа у відповідь засміялася і сказала, що з Юриком багато клопоту.

Іти в лижних костюмах було легко. Аркадій і Руфа поспішали. Їх підганяв мороз і ритм вуличного руху. Правда, сьогодні Аркадій не збирався йти на лижах, але кортіло подивитись, як їздить піонервожата Катя. Товариші захоплено розповідають про її вміння і мріють їздити на коньках і на лижах, як вона.

Треба сказати, що Катя швидко завоювала товариську симпатію у школярів. Катя ніколи не обіцяла того, чого не могла виконати. Відповідала на сотні різноманітних піонерських запитань і багато знала в галузі політики, суспільствознавства, фізкультури і завжди в курсі газетних новин нашої країни і всього світу. А в піонерів постійно тисячі запитань до піонервожатої і до вчителів. Слава Гутман від запитань тікав. Катя ж, не знаючи чогось, по-товариському відповідає :

— Не знаю, скажу тобі завтра. Почекай, запишу, щоб не забути.

Спочатку ніхто не вірив, думав, Катя обов'язково забуде. А потім навіть прикро ставало, бо передбачення не збувалися — Катя ніколи не забувала принести відповідь. А останнім часом завели великий зошит, що лежить у піонерській кімнаті, і туди хто хоче пише запитання і ставить своє прізвище. Через кілька днів з'являється відповідь, часто й порада, яку прочитати книжку. Зрозуміло, бувають і такі запитання, що їх учні не хочуть писати в зошит,— тоді Катя розмовляє наодинці. Авторитет вожатої зріс на дружбі, довір'ї і вмінні поводитись з школярами.

Катя — справжня фізкультурниця. Цим теж завоювала собі пошану. Вона намагалась кожного вчити і вже багатьом дітям заявила, що вони фізкультурники не гірші за неї.

За містом наділи лижі, а по Катиній ході Аркадій побачив вправність досвідченої лижниці. Вона впевнено йшла попереду на кріплених лижах, широко і правильно, фінським, руським або фінсько-руським кроком. За нею гнався Аркадій і мимоволі

наслідував Катю. Позаду, перегукуючись, порушували тишу інші школярі. З ними йшла і Валентина Сидорівна, і від неї не відставала Бася-зоолог.

Для юннатів ця прогулянка є разом з тим і екскурсія для спостережень над природою взимку. Валентина Сидорівна не минала жодної пташки і рослини, які можна використати як щось нове з природознавства. Вона поставила собі за мету привчити дітей спостерігати природу, бачити те, чого не може помітити неспостережлива людина. Вже зустріли три породи синиць: звичайну велику, московку і лазарівку, побачили красуню-сойку, що поспішила сховатись між деревами з пронизливим, неприємним криком. Обережно під'їхала Валентина Сидорівна до стовбура старої осики, одколупнула кілька шматків кори і показала учням. Під корою спокійно заснули до весни кілька деревних блощиць і жужелиця. Комахи поскладали лапки і спокійно лежать, як мертві.

Сніг здається рожевим, і блакитні тіні лягають від дерев. Сонячне проміння фільтрується крізь прозорі, як марля, легенькі хмари. В застиглому морозному повітрі кожен звук летить далеко, доки не застряне у глибоких заметах.

На вершині гори школярі спинилися нерішуче. Перед лижниками крутий схил гори, покресленої незчисленними заплутаними фіолетовими смугами. Ця гора — улюблене місце лижників. Та ніхто не хотів починати, щоб першому не заритись у пухкий сніг перед очима товаришів. Валентина Сидорівна, немов піонерка, пустувала разом з школярами: розженеться до спуску, а потім — ой, страшно! — і повертає назад.

— Поїхали! Хто буде падати, обережно перекидайтесь на бік, тільки не на спину,—крикнула Катя, кинула палки і з розгону помчала вниз. За нею цілий гурт — кожен із своїми вигуками.

Бася вже перекинулась і котиться по снігу, аж курява встає. Її лижі, зірвавшись з ніг, самостійно поїхали в різні боки.

Промчала Кіра, вигукуючи щось незрозуміле.

Руфа доїхала донизу, а там перекинулась, тільки ноги мелькнули.

У Вови не вийшов телемарківський поворот, і він гепнувся на бік, зарившись у сніг.

На горі залишився Аркадій, щоб подивитись на Катю. Кілька боягузів підбадьорювали один одного, а спускатись боялися. Катя з'їхала ловко донизу і там на повному ходу враз трохи підстрибнула, поставила лижі перпендикулярно до лінії руху і майже на місці загальмувала, тільки снігова курява бризнула. Побігла ловити Басині лижі. Так гальмувати Аркадій не вмів. Покинувши палки, Аркадій зірвався з гори.

Найбільше сміху з Басею! їй дуже кортить з'їхати з гори, але вона більше п'яти метрів не може витримати. Ледве лижі починають набирати розгону — Бася перелякано заплющує очі і сідає. Так і з'їжджає вниз навсидячки, риючи в снігу рівчак. Вона стала головним об'єктом жартів і дотепів. Але Бася дівчина добра і ніколи не ображається.

Катя вчить дітей робити повороти. З самої вершини гори вона спускається кривулями, дуже ловко повертає, присідаючи на ліве чи праве коліно, або ставить лижі на ребро, і вони легко завертають самі. Потім Катя показала повороти на місці, майже

на півкола. Можна, високо підстрибнувши, швидко повернути у повітрі тулуб, а лижі самі роблять півкола. Але це важче... Тому Катя виставила праву палицю майже до вістря лижі наперед, а ліву назад. Швидко піднялася вгору і повернулася ліворуч. Діти з неприхованою заздрістю дивилися на ці вправи.

Вова закам'янів на місці. Довго дивився мовчки. Йому стало жарко... Раптом зірвав з голови вухасту шапку і побіг до Аркадія.

— Зрозумів? Зрозумів, Аркашка, в чому справа? Та це ж воно й є! Так стрибатиме наша машина! — аж затремтів Вова.

— Звичайно, зрозумів, але як його зробити, то ж електромобіль, а не лижі.

— Я тобі кажу, можна! Аркашко, наш електромобіль повертатиметься на місці, стрибатиме, як коник! — не міг більше встояти Вова і з дикунським вереском полинув униз.

— Вовка, сьогодні почнемо робити,— зірвався за ним Аркадій.

Хлопці мчали з гори. В очі їм бив вітер.

17

З дому вони вийшли вкупі. Надійка встала ще до світанку і готувалася до виступу на районних партійних зборах про висування молодих кадрів. Надійка сиділа весь ранок за столом, перегортала сторінки книжок, перечитувала матеріали райкому і власні нотатки. Тому так довго затрималася дома.

Аркадій об одинадцятій годині повинен бути на зборі ради піонербази. На денному порядку два питання:

1. Який загін піонерів завоював перехідний прапор і
2. Зимова перерва та шкільний вечір трьох поколінь.

Тепер Надійка вже не дивувалася, що Аркадій почекав, доки вона закінчила роботу. Вкупі вийшли на вулицю. Він ніжно взяв матір під руку і перевів через дорогу. Так вони дійшли до трамвайної зупинки. Хоча раніше підійшов трамвай, яким треба було їхати йому, Аркадій не поспішав, а спочатку посадив матір, а сам зачекав свого номера.

Зате Руфа дуже поспішала. У неї, як завжди, багато господарських обов'язків, доручень матері, що їх вона ретельно виконувала. Руфа побувала вже в двох крамницях, на пошті і мчала додому, щоб вивчити урок з літератури. Крім того, кожної вільної хвилини вона домальовувала картину на завтра на вечір і повинна дати два малюнки в стінгазету. Як не мучилася Руфа — товариш Ленін на її картині посміхається!.. Всі художники малюють його серйозним, а у Руфи не виходить! Довелося примиритись. Може, товаришеві Леніну справді весело з піонерами і тому він посміхається? На переробку вже не було часу, і Руфа вирішила закінчити картину...

Руфа поспішала добігти до зупинки і сісти в трамвай. Широкими кроками вона ступала по снігу і вже намірилася перебігти вулицю, коли почула попереду голос і сміх Аркадія. Враз спинилась і навіть від здивування зробила крок назад. Так, справді, перед нею Аркадій. Він ніжно веде під руку якусь дівчину, нахилиється до неї: жваво й весело вони переходять вулицю. За секунду побачила Руфа, що дівчина низенька, струнка, в коротенькому пальті, довгій спідниці, в ботиках і синьому береті.

Роздивлялись довше вона не могла, та й небезпечно, щоб часом не побачив Аркадій. Подумає, що Руфа стежить за ним. Не озираючись, побігла просто по вулиці. Забула про трамвай, про все на світі. Сама не розуміє — чому так злякано побігла? А якщо Аркадій помітив її?.. Ця думка дуже турбувала Руфу.

Насправді Руфа могла не турбуватись — Аркадій не роздивлявся, що робиться навколо. Він теж поспішав і в піонерській кімнаті застав уже весь головніший актив піонерів. Посходилися голови загонів і ланкові!

На цей раз всі сиділи досить тихо і сміялися стримано. Біля Вови й Віктора схилилося кілька голів, зазираючи одне одному через плече на шахову дошку. Вова явно перемагав Віктора, бо той робив один за одним невдалі ходи. Крикнувши, що в атаку йде сам Будьонний, Вова конем забрав у Віктора ферзя. Кіра ніяк не могла приховати свого нервування. Біляві коси лежали спокійно, не метлялися, а темні брови зосереджено нахмурилися.

Нарешті прийшла Катя і почалося засідання.

Зачитали підсумки успішності всіх загонів, показники дисципліни, і не довелося багато сперечатись.

Прапор присудили загоні імені Будьонного. Голова загону схопився радісно з місця. Кіра благально сказала:

— У нас же тільки на сім "нз" більше, а дисципліна...

— А дисципліна у них теж краща. Не падай духом, Кіро! За ним іде ваш загін! Працюйте, товариші,— підбадьорила Катя.

Затвердили остаточно і програму вечора. Основне — підсумки роботи за квартал і передача прапора будьоннівцям. Потім наслідки змагання з шефами і самодіяльність. Розпорядники повинні зразу взятися до роботи,— прикрасити залу, приготувати естраду, розвішати портрети. Завтра розпорядники прийматимуть гостей, покажуть школу і стежитимуть за порядком... Головними розпорядниками призначено Аркадія Трояна і Зяму Марголіна.

Останній день перед зимовою перервою пройшов, звичайно, не так, як усі попередні шкільні дні. Учні вже зайняті більше завтрашнім днем. У кожного багато планів і надій, тому здебільшого учителі приходять в клас і не розкривають журналів. Валентина Сидорівна присвятила свій урок цікавій бесіді про досягнення радянської науки — розповіла про Мічуріна, яровизацію, субтропіки і освоєння Далекої Півночі. Ольга Карлівна прочитала сторінки з творів Леніна. Діти засипали її запитаннями, і урок обернувся в жваву бесіду.

Ніхто, крім Кіри, не помітив, що Руфа прийшла в школу стурбована й тиха. Довго не хотіла розповідати Кірі причини свого настрою, а потім-таки в куточку, наодинці все сказала. Кіра співчутливо заспокоювала подругу, хоча Руфа поставилася до цього байдуже. З неї досить того, що вона сама бачила сьогодні на вулиці.

Але Кіра підійшла до Аркадія з аркушиком паперу, вирваним із зошита, і хитро сказала:

— Аркашка, пиши швидко знаменника,— запропонувала Кіра і поклала перед ним

аркушик, де в чисельнику, над рисою, стояло "Аркадій".

"Чисельник" здивовано мовчки глянув на Кіру і механічно поставив у знаменнику — "Дуже добре"; потім швидко закреслив і написав: "Іди геть". . І додав на словах:

— Не в'язни! У мене сьогодні стільки справ...

Але Кірі цілком досить того, що він написав. Зате Руфі цього замало, хоч вона й зраділа.

Перед початком фізики Аркадій витяг підручника, звідти випала записка, складена так, ніби в ній був аптекарський порошок. В куточку написано: "Аркадію Трояну".

Одвернувшись від Кіри, Аркадій прочитав:

"Любий Аркадію! Останні дні я до тебе підходжу, говорю тобі щось, а ти або не відповідаєш, або скажеш слово, аби я не приставала. Я думала, ми друзі, а сьогодні все взнала. Я думала товаришувати з тобою до смерті. А сьогодні вранці йшла по вулиці Енгельса і побачила: ти ніжно йшов під руку з якоюсь дівчиною, щось їй говорив, і вам було весело. Ну, товаришуй з нею, я тобі прощаю, тільки на все життя мені боляче. Не старайся взнати, хто пише, а коли захочеш відповісти, залиш записку в себе під партою в цій книжці. Прощай".

Прочитавши секретну пошту, Аркадій почервонів, зібгав записку і швидко засунув у кишеню. Кіра непомітно стежила за ним. Аркадій витяг зошита і, часто перекреслюючи написане, довго складав відповідь. Кілька разів навіть рвав написані вже записки і, нарешті, на кінець уроку, вийшла така відповідь:

"Ревнують тільки класово невитримані елементи. А ми ревнувати не повинні. Оце і все. Крім того, ти, Руфко, помилилась, бо я йшов сьогодні вранці під руку з моєю мамою і більше ні з ким. З тобою я теж товаришуватиму до смерті. Аркадій Троян".

Після дзвінка Аркадій підійшов до Руфи і, не дивлячись їй в очі, хоробро сам віддав записку і швидко втік з класу. Аркадій побіг займатися своїми справами, а справ у відповідального розпорядника вечора чимало. Це перший такий урочистий вечір у школі. Довелося багатьом піонерам допізна попрацювати. І весь наступний день Аркадій був у школі. Влаштували виставку своїх робіт, написали лозунги, прикрасили сцену в залі. Драматичний гурток під керівництвом Марусі Рожко, хор і струнний оркестр, організований нашвидку, півдня робили репетиції. Фізкультурники теж хотіли показати найцікавіші вправи.

Надвечір, перед самим початком свята, Руфа принесла свою картину. Принесла й сама злякалась. їй здалось, що картина нікому не сподобається і викличе тільки сміх. Але Кіра забрала у неї картину, знайшла Катю і покликали Пилипа Даниловича. Підійшли ще деякі учителі, і, звичайно, збіглися школярі.

Хвилину всі стояли перед картиною мовчки.

Перед очима глядачів — сміливо задумана композиція, широко виконана щирою рукою. Далекий зелений простір і білі табуни хмар, ніжних, як мереживо. На першому плані товариш Ленін веде за руку піонера й піонерку. А навколо десятки веселих дітей ідуть сміливо і радісно. Товариш Ленін сміється, і діти сміються. З картини ллється радість фарб і величезного життя, далекий розгін простору. Лінії і кольори — ще

непевні, але такі, що стверджують нові, свіжі почуття. Картина прикувала до себе очі перших глядачів і критиків.

Мовчання порушили відразу кілька голосів. Не могли стримати захоплення піонери, Катя й Кужіль. Руфа несподівано виросла в їх очах. Ніхто не думав, що в цій дівчинці сховано стільки сили й таланту передавати графічно і фарбами свої почуття.

Катя пообіцяла через кілька днів влаштувати Руфу в центральну студію піонерського клубу, а картину вставили в раму і урочисто повісили на стіні. Руфа соромливо ховала очі й не знала, куди подіти руки, ніби її впіймали на злочині.

Та на цьому не скінчилось. Перед самим початком вечора, коли зала була вже повна гостей і гриміла від музики і розмов, Бася-зоолог насилу знайшла Руфу. Нащобетала їй усяких новин, вражень і потягла за собою, бо з Руфою хотів познайомитись батько Басі, відомий художник і професор художнього інституту. Бася примусила батька прийти на вечір, і йому довелося скоритися перед дочкою.

— Татку, оце Руфа, така хороша, ну, просто, надзвичайна піонерка, і я її люблю,— заторохтіла Бася, коли вони підійшли до високого кучерявого чоловіка з широкими бровами.

— Це ти намалювала картину? — несподівано густим басом спитав професор Райцин.

Руфа зніяковіла і, може б, утекла, але за руку тримала Бася, а батько її страшенно строгий і голос, як труба.

— Я намалювала так, собі... Товариш Ленін сміється, це воно так вийшло, інакше не можна, і взагалі я не знаю...— заплуталась Руфа.

— Дуже добре намальовано, талановито! Здорово намальовано... акварель...— професор Райцин не любив хвалити робіт своїх учнів і не щедрий на високі оцінки. Але й він захопився картиною Руфи.

До них швиденько підійшов учитель малювання і сказав:

— Вона в мене найкраща учениця. Малює, знаєте, товаришу Райцин, як справжній художник.

Професор глянув на учителя і недбало відповів:

— Не зовсім ще справжній...— Потім до Руфи: — Піонера і ескіз міста, що в стінгазеті, ти малювала? Добре... Крім школи, ніде не вчилась?

— Ні, інколи ходжу в музей і дивлюся, змальовую картини...

— У мене на третьому курсі не кожен так зробить акварель... Приходь до мене в інститут і принеси свої малюнки. Зразу після перерви приходь. Працюватимеш у мене в майстерні, потім поговоримо, ось адреса...— Сам написав адресу у блокноті і дав Руфі. Вона схопила папірця, ледве встигла подякувати — втекла з Басею. Професор, примруживши очі, довго дивився на картину і тоді звернувся до вчителя малювання :

— Талант!.. Свіжий, чистий талант!

Двоє учнів розтягли завісу і відкрили сцену, прикрашену портретами, прапорами і квітами. Посередині скульптура Леніна.

Пилипа Даниловича Кужеля, що вийшов сказати кілька слів про роботу школи, діти

зустріли такими оплесками, що можна тільки дивуватись, як у них не потріскалась шкіра на долонях. Пилип Данилович відзначив кращі досягнення школи за останній квартал. Ці досягнення — спільна робота педагогів, піонерів, Учнів. Кужіль назвав прізвища багатьох педагогів і дітей, зала привітала їх нестримними оплесками. Поряд з усіма прізвищами Пилип Данилович виділив Мартин Івановича, сторожа, героя праці і героя-червоноармійця. Оплески перейшли в овацію. Мартин Іванович ніяково засів у кутку і ворухив вусами. Оплесків не можна припинити. Школярі почали вимагати, Щоб Мартин Іванович вийшов на сцену.

Старий сторож хотів сховатись, але до нього підбігли піонери на чолі з Тамарою Незабудь і потягли за руки до Пилипа Даниловича.

На сцені Мартин Іванович не знав, що йому робити, стояв і посміхався; цим викликав нову радісну хвилю оплесків. Сторож низько вклонився, йому так багато хотілося сказати і про свою роботу, і про свій досвід, і про життя. Але не було слів. Любов дітей — найдорожча нагорода в світі! Оплески не давали йому говорити. Школярі посхоплювалися з місць, щоб краще бачити і стоячи вітати свого Мартин Івановича. Разом з ними встали й дорослі.

Раптом Тамара Незабудь — рожева, в новенькому святковому платті, підбігла до стола, схопила букет хризантем і дала їх сторожеві. Потім несподівано для всіх потиснула руку Мартину Івановичу і поцілувала його у вуса. На всю залу крикнула:

— За те, що ви любите нас!

Вибухом оплесків і радісним криком відповіли на ці правдиві, щирі слова школярі.

18

Важкий день... День, заповнений самими неприємностями. Почалося з веремії через аварію в слюсарному цеху і затримки з матеріалами. Потім приїхали з тресту і з Наркомвнуторгу. Завтра з'являться представники радянського контролю продовжувати ревізію. Даремно не послухав Надійну і не звільнив раніше Бубиря...

Втома давить на мозок. Максим Коваль тихенько пройшов до себе в кімнату, почав роздягатись...

Перша година ночі. До світанку довго, а спати не хочеться, і не відомо, з чого починати завтра. Та самі події показали, що робити. Але Ганна... Ганна Дмитрівна, як їй тепер? Невже й вона подумає, що Коваль звільнить Бубиря з помсти, як вигукнув ото сам Бубир?

Прудка цівка води полилась з крана на голову Максима у ванній, але думок не освіжила.

"За весь час не поговорив по-справжньому з Галею. Що ж їй тепер скажеш? Зненавидить... А може, поверпеться? Але як з нею про це говорити? Треба втішити, допомогти..."

Розтерта цупким рушником почервоніла шкіра на грудях... З темної кухні помітив гостре лезо проміння, що пробивалось в щілину з кімнати Кіри. Двері немов підкреслені блискучою рисою. Максимові Семеновичу не хотілось залишатися наодинці. Зрадів, побачивши світло, і зайшов до Кіри в кімнату. Дочка сиділа біля стола

й читала. Винуватою посмішкою привітала батька, а він сердито сказав:

— Чого не спиш, Кіро? Перша година, в тебе очі червоні.— Взяв у Кіри книжку.

Кірі не сподобався батьків настрій, а з ним треба було б поговорити саме сьогодні. Повертаючись із школи, Кіра зайшла до матері в кіно і здивувалась: Ганна Дмитрівна схудла, під очима свіжі зморшки. Кіра встигла сказати матері лише кілька слів — поговорити більше не було часу. Завтра Кіра збиралася йти знову розмовляти з матір'ю. Перед тим надумала спочатку все щиро розповісти батькові і порадитись з ним... Про що радитись — Кіра й сама не знала.

Але, побачивши похмурий вигляд батька, розгубилась і не наважувалась почати розмову.

— Невже червоні очі? Така цікава книжка, тільки мало написано, ніби незакінчена...

Коваль зміряв оком товсту книжку. Кіра читала завжди пристрасно і з олівцем у руках. Дію романів теж сприймала просто і довірливо — переживала страждання і радощі героїв, як життя. Нові книжки Кіра сприймала, як мандрівник відкриття невідомих земель... Ось раптом розсуваються перед нею обрії морів. Завзяті герої Джека Лондона ваблять своєю надлюдською силою характерів. Обурюють суворі університети старого світу у Максима Горького. Захоплює сумний сміх Гоголя і вогненне бунтарство Шевченка. Найбільше любить Кіра читати біографії великих людей і славних борців-революціонерів. Підбрала собі й улюблені книжки, що до її послуг стоять на полиці.

— Бачиш, Кіро, завжди цікава книжка здається коротенькою. Хочеться спитати автора, чому він не пише далі. Читав би без кінця, ніби це є продовження твого життя.

— А справді... Татку, як цікаво жили, боролись і страшно умирали жінки Роза Люксембург, Луїза Мішель... Я хочу... Я ніколи не забуду їх, я собі сказала, що буду вчитись у них. Тільки ти не смійся... Я б хотіла, щоб мене звали Роза-Луїза,— мрійно, наївно, зовсім по-дитячому сказала Кіра.

Коваль похитав у відповідь головою і обережно закрутив косу дочки навколо своїх пальців.

— Ці жінки уславилися в боротьбі за революцію... Тому їхні імена залишилися в поколіннях.

— Це правда, татку...

— Ну, спати! — рішуче сказав Коваль і закрив книжку.

Кірі хотілося спати, але її цікавило, чому батько такий дивний сьогодні? Не пожартував, нічого не розповів. Питати незручно, коли він сам нічого не каже...

Коваль почекав, поки Кіра залізла під одіяло, і погасив світло.

Перед очима Кіри в темряві ще кілька хвилин пролітали барикади, маяв сто раз прострелений прапор в руках Луїзи Мішель на майдані Бланш, де в останньому бою за Комуни вмирали жінки Парижа. Потім проходили хоробрі загони спартаківців. Уявилися чорні, як труна, алеї Тіргартена і останнє прокляття ворогам завзятої Червоної Рози.

Люди можуть воскресати тільки в снах, а сні іноді бувають химерні й несподівані...

Приснилося Кірі життя, що уявлялося їй часом, як квіти, часом — як казка...

Чомусь раптом для людей на весь рік настав вихідний день, і кожен день наповнений веселою працею, екскурсіями, самодіяльністю. Піонери такі слухняні — на зборах сидять тихо, одержують тільки "відмінно" і ретельно виконують всі доручення. А Кіра з Руфою працюють. Кіра старанно вчить уроки — географію, рідну мову з граматиною і розділовими знаками. Примушує себе неодмінно вивчити кожне правило і навіть німецькі слова. І зовсім не нудно!.. Нарешті, ось вона вже лікар, перед нею височезні сині гори, а в горах білий, як із солодкого крему зроблений, санаторій і тисячі тисяч скляних ванн. Справа в тому, що Кіра з Руфою винайшли засіб робити всіх людей молодими. Треба тільки скупатись у ванні, і старості як не було... З усіх кінців Радянського Союзу поспішає сюди сила-силенна людей. Приїждять безперестану на дивних машинах, зроблених Вовкою і Аркадієм... Та ось тут же всі знайомі — Ольга Карлівна, Іван Семенович, Кужіль, Карно Гнатович Порада!.. Звичайно, Ольга Карлівна, тільки вийшла з машини, зразу підійшла до Кіри і строго сказала: — Коваль Кіра, чому в тебе таке безладдя? За чим дивиться санітарна комісія?.. Ніякої свідомої дисципліни!.. — Насилу Кіра виправдалася перед учителькою... Інші люди нічого не кажуть, а поспішають влізти в ванну — старенькі дідусі, бабусі — сиві, розбиті — на очах робляться молодими, рожевими, кучерявими. Вилізть з ванни і біжать зразу грати у футбол, волейбол... А це що за страшна баба? Губи провалилися в беззубу яму, ніс прозорий, як у мерця, і чорне землисте обличчя, порите глибокими зморшками. Баба ледве тримається на ногах, стоячи в довгій черзі до ванни. Ой, та це ж бабуся, Одарка Іванівна! Вже полізла купатись і вийшла молода, вродлива, немов картина на коробці з шоколадом. Зразу Одарка Іванівна пішла в танець, за нею ще кілька чоловік. Батько чомусь приїхав похмурий, а на голові вже не лишилося жодної волосинки, і ніс схожий на гороб'ячий дзьоб, тільки великий. І мама приїхала з ним. О, вийшли після купання... Хороші які і смішні! У батька волосся кучеряве й довге, м'язи кам'яні, і веселий. А мама зовсім піонерка! Шукають очима Кіру... А навколо людей — скільки сягає зір. Над ними великі різноколірні пташки і метелики тріпотять у повітрі, а квіти — цілий метр в діаметрі. Гойдаються квіти під таким близьким і глибоким небом. Сонце якраз над головою летить, схоже на м'яч, хоч лови і підкидай... Десь здалеку нарастає несподівано грім оплесків і овацій. Вигуки перекочуються, немов облави в горах. Оркестри гримлять на всю гучну мідь своїх труб...

Кіра раптом прокинулася і подумала: "Ой, що приснилось!.. Звідки беруться і куди тікають сні? Ніхто не може цього розказати, а цікаво знати! Цікаво все на світі знати! От коли б можна замовлять собі сні з вечора. Лягаєш спати і даєш замовлення — п'ять найцікавіших, дивовижних, найдовших снів. І один обов'язково страшний!.."

Цих чудернацьких думок про сні Кірі не довелося Додумати до кінця, бо чорну стелю проткнув цілком реальний, гострий трикутник світла. Де він узявся? Кіра хутко підвелася, з ліжка стрибнув Гаврюшка.

Двері в батькову кімнату трохи відхилені, і в щілину пробивається світло.

В батьковій кімнаті підозрілий шерех — то Максим Коваль ходить по кімнаті. Сів на диван, чиркнув сірника і пішов знову.

Кіра з жалем покинула ліжку. Зігріте, затишне містечко під одіялом, як гніздечко. Залежана щока проміниться теплом, і рука, що гріла щоку, трохи отерпла...

Нечутно встала і підійшла до дверей. Батько ходить і курить цигарки. Побачивши Кіру, не здивувався, а тільки мовчки спинився посеред кімнати. З стелі звисала густа, волохата завіса диму. Обличчя Ковалья здавалося сірим.

— Я не хочу, татку, щоб ти був такий. Нічого мені не кажеш... що сталося? — з нотками незадоволення, вимогливо спитала Кіра.

Відігнавши остаточно сон, Кіра взяла батька за руку і посадила на диван. Сама вилізла з ногами. Одіяло тепло залоскотало голі коліна. Звичайно, і Гаврюшка стрибнув, примостився біля Кіри. Дочка притулила щоку до батькового плеча — її теплі маленькі руки Коваль відчув у себе на шиї. Пригорнув до себе Кіру.

Максим Коваль все одверто розповів дочці. Все, що сталося, і всі свої сумніви... Завідувач відділу збуту Сергій Бубир — шахрай. Це по-секрету. Бубир влучно підробляв підписи, одержував гроші, брав хабарі. Так... Його не шкода... Але ж як бути з Ганною Дмитрівною? Тяжко буде їй це перенести.

— Я не можу захищати Бубиря, але що робити з матір'ю? — закінчив свою розмову Коваль.

— Хіба можна захищати ворогів, татку? — здивувалась, здригнувшись, Кіра.— Ти не маєш права його захищати... Ворогів треба карати!

Інакше Кіра і не могла думати — невже батько цього не розуміє?

— Мама ненавидить Бубиря...— раптом вирвалось у Кіри.

— Ненавидить? — стріпнувся Коваль.

— Авжеж! Татку, я ж бачу все і розумію!.. Не думай, що я така маленька... Поглянув би ти, яка стала мама! — з розпачем, з такою широкою журбою сказала Кіра. І лагідно, з повним серцем ласки, додала: — Я її так люблю!.. Я певна, що вона б... повернулася до нас. Їй тяжко... тату!

— А ти не помиляєшся, Кіро?

— Ні, не помиляюсь,— замислено захитала головою Кіра, згадавши свою останню тяжку зустріч з матір'ю.

— Ех, ти! — Коваль ще міцніше притиснув до себе Кіру. Вона насилу втрималася, щоб не запищати.— Ти моя світлоголова радість! От зажили б ми, Кірюхо!

— Не дражнись! — посварилася пальцем Кіра.

— Не буду... А ще каже воно, що велике! Боїться, коли її дражнять! — засміявся батько, погладивши пухнасту голову дочки.

— Е, то зовсім інше, а це зовсім інше. Я вже хлопців відучила дражнитись. Вони тепер у нас виховані, чемні,— щебетала Кіра.

— Ну, що ти робитимеш? Може, підеш доспиш? — раптом підвівся Коваль.

— Ні, спати я не можу. У мене настроїй такий якийсь... Я краще піду і разом з бабусею приготую тобі сніданок, добре?

— Добре... Готуйте сніданок, а я незабаром прийду.

Коваль пішов одягатись, а Кіра — до бабусі, яка поралася в кухні і в їдальні. Коли батько проходив через їдальню, Кіра гукнула йому, щоб недовго затримувався, бо інакше вона все з'їсть і нічого йому не залишить.

Але Коваль пройшов зосереджено, замислено похиливши голову, і не відповів на жарт дочки.

Вже давно був готовий сніданок, а батька все не було.

Кіра навіть трохи образилась на нього і пішла до себе повторювати уроки.

Та тільки вона розкрила книгу, почула, що в коридорі гомін — хтось заходить. Долинув голос батька. Ось уже в їдальні чути лагідну розмову Ковалю. Так він розмовляє тільки з нею, з Кірою. Та ще раніше розмовляв з матір'ю, коли вона була з ними.

Кіра прожогом кинулася з кімнати, навстіж відчинила двері і... завмерла на порозі.

Посеред кімнати стояла Ганна Дмитрівна, розгублено і, мабуть, ніяково посміхаючись. Біля неї — батько і тримав у руках два чемодани.

— Мамо, мамусю! — несамовито скрикнула Кіра і повисла у матері на шиї.— Мамусенько, мамо, мамо...— вже тихо повторювала Кіра, ніби намагаючись якомога більше разів вимовити найніжніше це дороге слово.

Звичайно, мати заплакала, і, звичайно, Кіра трохи схлипнула.

Потім Кіра відхилилася, щоб на відстані глянути в обличчя матері, але руки тримала на легеньких материних плечах... Проте Кіра встигла помітити таку якусь хорошу посмішку батька і збентежений вигляд баби.

Кіра кинулася до баби, охопила її шию руками і закружляла по кімнаті:

— Бабусю, мама з нами!.. Мама з нами, весело як, бабуню!..

1933—1935